1260

میروی با غیر و میگوئی بیا عرفی تو هم
لطف فرمودی برو کین پای را رفتار نیست

کشود به قهقه و طوفان حسن عالم سوخت
متاع شادی و غم جمع بود درهم سوخت

که زد بداغ دلم دامن کرشمه که باز
به نیم شعله همه خان و مان مرهم سوخت

فروغ حسن تو در گلشن بهشت افتاد
که برگ لاله ز گل در میان شبنم سوخت

بالعطش بکشا لب که خضر وادی عشق
گلوی تشنه بآب حیات و زمزم سوخت

خراب ساقی عشقم که جام جرعه او
کلیم را کف دست و مسیح را دم سوخت

دلم بگوشه نشینان عشق مے لرزد
که حسن او گل شوخی نچید و عالم سوخت

بلوح مشهد پروانه این رقم دیدم
که آتشی که مرا سوخت خویش را هم سوخت

خوشم که سوخت دو کون از غمت وزین خوشتر
که کس بداغ دل عرفی از غمت کم سوخت

حیرت ملازم گل رخساره کسے است
دیوانگی نتیجه نظاره کسے است

از جام کینه ام چو رود مست خون چکان
مے بارد از رخش که ستمگاره کسے است

غم خوار نیست هر که بود غمگسار خویش
بیچاره آنکه منتظر چاره کسے است

بر خاک کشتگان تو هر گل که مے دمد
معلوم میشود که دل پاره کسے است

فارغ ز خیرگی نگرد روئے آفتاب
این دیده آزموده نظاره کسے است

عرفی متاب و آتش گریه که دود داست
بازش میا ببین که آواره کسے است

عشق اگر همدست [illegible] تا پدید آید رو
در شب [illegible] گرد و لیلیا اورد

ACADEMY LIBRARY SRINAGAR
Acc. No.
Date of Purchase
Price

تا فریبد ابلهان را از متاع روی دست
آسمان بیش از تو یوسف را به بازار آورد

بس که زخم غمزه خوردم زبین مشهدم
خرمن خنجر بجای بوته خار آورد

کافرے داں عشق را کز شغل من گرداند
گردن روح القدس در قید زنار آورد

گنبد از دار الشفاے عشق کز بهر علاج
هر نفس آید مسیح آنجا و بیمار آورد

موبمویم دوست شد ترسم که استیلاے عشق
یک انا الحق گوئے دیگر بر سر دار آورد

اے که عرفی را مسلماں خوانده اورا بکاو
تا ز کفر آباد دل بتهاے پندار آورد۔

ARSHI
LIBRARY
Nampally,
Hyd-A.P.
کتب خانه عرشی نامپلی حیدر آباد

چون عشق بت ز کعبه به دیرم حواله کرد
تسبیح شکر گو شد و ناقوس ناله کرد

بر آستان دیر نهادیم روے گرم
هر ذره صد معامله با روے لاله کرد

آب حیات چون طلبد کس که بخت ما
این زهر هم بخون جگر در پیاله کرد

مجموعه ساز عشق الم نامهٔ مرا
تا خوانده دیبه خاتمه صد رساله کرد

تیغے که تافت روز جگر گوشهٔ خلیل
امروز عشق بر سر عرفی حواله کرد

درد کیشاں همه ناموس کش کیش همند
غمگسار هم و ناسور کن نیش همند

صبح تا شام گداے هم و شب تا به سحر
شکر دریوزه گداے دل درویش همند

زاں بصورت نشناسند و بآمیزش هم
که بخلوت گه معنی همه در پیش همند

دست ازیں جمع پریشاں نگذاری که بتاں
همه بیگانهٔ خویشند ولے خویش همند

کفر و دیں را ابرازه یاد که این فتنه گراں
در بد آموزیِ ما مصلحت اندیش همند

عرفی این نکته به مجموعهٔ احباب نویس

کہ محبانِ وفا تازہ کُن ریشِ ہا ہمند

در چمن خود و شاں انجمنے ساختہ اند — چشمِ بد دور بہشتی چمنے ساختہ اند
نہ شنیدہ قلِ آں طائفہ در قصرِ بہشت — کہ بمعمورۂ دلہا وطنے ساختہ اند
چون بسنجید بفرہاد مرا یا مجنوں — کہ بہ بازیچۂ ہر یک سخنے ساختہ اند
اے برہمن بنگہ معبدِ صوفی دریا — کیں طرف نیز بُت و برہمنے ساختہ اند
دل شہیدِ غمِ او بود کہ از شہرِ وجود — آمد آوازہ کہ جانے و تنے ساختہ اند
حلہ ہا سوختہ اند اہلِ بہشت از غیرت — تا شہیدانِ تو گلگوں کفنے ساختہ اند
تیرِ آں غمزہ حلال است و بے جمے را — کہ ز دل جامہ و از جاں بدنے ساختہ اند

لذتِ شعرِ تو عرفی بہ ہمہ عالم گفت
کہ ترا مائلِ شیریں دہنے ساختہ اند

ایں صفا حسن و محبت ز ہم اندوختہ اند — ایں دو شمعیست کہ از یک دگر افروختہ اند
عشوہ و ناز و تغافل کہ ترا و داز تو — شیوہ ہا را ہمہ گوئی ز ہم آموختہ اند
با فرو رفتۂ بحرِ غمِ بے پایا نیم — جامۂ ما نہ باندازۂ ما دوختہ اند
رفعِ لب تشنگی از شعلہ نہ کرد است کسے — مگر آں جمع کہ از آتشِ دل سوختہ اند
بندگانِ تو کہ در عشق خداوندانند — دو جہاں را بہ تمنائے تو بفروختہ اند

عرفی آنانکہ ز تحقیقِ مسائل مست اند
خونِ ہم خوردہ از آں چہرہ بر افروختہ اند

فتادگان سرِ خود را بہ خاکِ پا بخشند — بجاں خرند شہادت کہ خوں بہا بخشند
خدا گواست کہ گر جرمِ ما ہمیں عشق است — گناہِ گبر و مسلماں بہ جرمِ ما بخشند

مریضِ عشق بہ زنجیر بند نتواں کرد
درآں دیار کہ بیمار را شفا بخشند

نظر ز ننگ بدزدد گداے کوچۂ عشق
ازآں متاع کہ در سایۂ ہما بخشند

ز روزِ حشر چہ غم گر جزا بود ترسم
کہ عذر ما بپذیرند و جرم ما بخشند

چہ مایہ شکرِ مروت کنیم اگر زہاد
خطاے ما بہ بر دستیِ قضا بخشند

دعاے بے اثرے دارم و ہزاراں جرم
مگر مرا بتہی دستیِ دعا بخشند

چہ خواہی اے ملک از اہلِ دل شکنجہ بس است
عطیہ ہا کہ پذیرفتہ اند وا بخشند

نخست گوہرِ خویش آیدش بچنگ اگر
کلیدِ گنجِ گدائی بہ پادشا بخشند

بضاعتے بہ کف آور کہ ترسمت فردا
بجوے فشاندنِ پیشانیِ حیا بخشند

بہ اہلِ فیض نشیں در حریمِ گلشنِ عشق
کہ گر نسیمِ صبا خوش کنی صبا بخشند

نگاہِ عفوِ گناہ از پئے رعایتِ دل
جزاے خویش دہندت ز شرمِ ما بخشند

امید ہست کہ بیگانگیِ عرفی را
بدوستیِ سخنہاے آشنا بخشند

ہنوز خستہ دلم راہ بر عدم مے زد
کہ با گلوئے خراشیدہ بانگِ غم مے زد

قضا ہنوز نیفگندہ بود طرحِ کنشت
کہ کوسِ بے ادبی بر درِ صنم مے زد

ہنوز حسن نگارے ندیدہ بود صلاح
کہ ترکِ غمزہ بدل ناوکِ ستم مے زد

ہنوز سایہ نشیں آفتابِ حسن ز زلف
گرفتہ دست برآں زلفِ خم بخم مے زد

بجانِ دوست کہ فصادِ غمزہ نیش نزد
کہ آتش از رگِ بیمارِ ہم علم مے زد

بکعبہ آمدہ عرفی ز کفر دور نبود
بایں نشانہ کہ ناقوس در حرم مے زد

تا قدم بر اثر نام و نشاں خواہد بود / گوشۂ دامنِ ما وقفِ میاں خواہد بود
مے نمودند ملایک بازلِ عشق ہم / کیں گہر دست زدِ بے بصراں خواہد بود
گر شود کون و مکاں زیر و زبر در رہِ عشق / صورتِ ناصیہ بر خاکِ عیاں خواہد بود
جز بہ بازارِ قیامت دلِ پُر خوں نہ نمائے / مفروشید کہ ایں جنس گراں خواہد بود
دیدہ بے نور شد از گریہ خدایا بازل / گفتہ بودی کہ بجائے نگراں خواہد بود
دلم آخر بہ تماشاگہ دیدار آورد / تا کے ایں آئینہ در آئینہ داں خواہد بود
دست فرمودہ شود آخر و گمنام شود / من گرفتم ہنرت نقدِ رواں خواہد بود
بہ سر انجامِ جم و کے چہ نہم بیہدہ گوش / کمترین بازیۓ افلاک ہماں خواہد بود

عرفی از پیر مغاں دست نداری ہر چند
بدولت بستنِ زنار گراں خواہد بود

طریقِ دلبریۓ تو مگر پری داند / کہ آدمی نہ بدیں شیوہ دلبری داند
کسیکہ ہر بنِ مژگان بصد کرشمہ سپرد / سزد کہ ہر سرِ موئیش دلبری داند
ز جاں طمع ببرد یا بدل غمش بیند / کسیکہ عادتِ آں ترکِ لشکری داند
ادب ز چشمۂ لب تشنگی دہد آبم / کدام خضر بدیں چشمہ رہبری داند
حذر از آنکہ بد و نیکِ آہوانِ حرم / ز فربہی نگرد یا ز لاغری داند
کسیکہ ایں ہمہ حسنش دہند بے آں تقییست / کرشمۂ ز حسابِ ستمگری داند
زیادہ افتد و برخاستن محال بود / کسے کہ رہرویۓ عشق [illegible]ری داند
بنرخ چگونہ تواں لعلِ آفتاب خرید / گرفتم آنکہ کسے کیمیاگری داند

برآں تتبعِ حافظ روا است چوں عرفی

که دل به کاوش دردِ سخنوری داند

گر محبت حمله بر ناموسِ کفار آورد　　برهمن را سبحه در گردن ببازار آورد

در میانِ گریهٔ مستانه غرقم شحنه کو　　تا شراب آلوده هستم بر سرِ دار آورد

گر خجل باشد ز ایمان لذتِ کفرش حرام　　عابدی کش زلفِ او در قیدِ زنار آورد

. . . .

قحطِ حسنِ چون توئی بگشود برقع لاجرم　　روزگار هجرِ یوسف را ببازار آورد

عابدان گویند با شب زنده داری فیضهاست　　کو کسی کین مژده از دلهای بیدار آورد

عجز را ذوقیست عرفی تا نشدم زنهار جوی
ورنه کو زخمی که از دردم بزنهار آورد

مگو که نغمه سرایانِ عشق خاموشند　　که نغمه نازک و اصحاب پنبه در گوشند

شکست شیشه و در پا خلید و بیخبران　　هنوز میکده آشوبِ عافیت کوشند

اگر ز دیر به ندرت بطوفِ کعبه مباد　　امید و یاس درین کوچه دوش بر دوشند

هزار شیشه تهی گشت و تنگ حوصلگان　　هنوز بیخبر از ته پیالهٔ دوشند

چه محنت آید از آن جمع را پیاله که تو　　به شیشهٔ دلِ شان تجلی و خاموشند

فغان ز عادتِ عرفی که با تو دشمنِ جان
رهش زدی ز دلش دوستان فراموشند

هر جا که مست و غمزه زن آن عشوه آئین میرود　　دل میچکد جان میدهد سر میبرد دین میبرد

از وعده گاه وصل او هر شام تا غم خانه ام　　آرام در خون میطپد امید غمگین میبرد

گویا ز عیش آبادِ وصل آید نسیم مژده　　کز خون دلی گل میدمد وز دیده غم چین میبرد

گر یارِ شادی نیست دل ہر گہ کہ نامش مے برد
بہر چہ غم را بر زباں صد گونہ نفرین مے رود
خیزد دعائے گو بہم از معبدِ ناقوسیاں
تا خلوتِ حسنِ قبول آشوبِ آمین مے رود

کسے بدیدۂ ناموس خوار مے آید
کہ پاسخِ سخنش ناگوار مے آید
زمانہ اہلِ دلے نیستش نمے دانم
کہ بوئے دل ز گدائیں یار مے آید
دلے بروشنئ آفتاب خندہ زند
کہ از زیارتِ شبہائے تار مے آید
ہزار جانِ گرامی بہ تیغ جو نخرند
بہ عالمے کہ دردِ دل بہ کار مے آید
گر از لیاقتِ خود شیخ آگہی یابد
ز صدرِ صومعہ تا پائے دار مے آید

گذشت مدتِ ہم خانگئ جاں عرفی
ز غیر خانہ تہی کن کہ یار مے آید

حاشا کہ برقِ حسن بود عشقِ خانہ سوز
برق است حسن شعلہ گداز و زبانہ سوز
تا کے بہانہ گیری آسودگی کہ ہست
ناموس درد پرور و صد ہا بہانہ سوز
در مزرعِ جہاں مفشاں دانۂ امید
زیں دشت بر گذر کہ زمینش است دانہ سوز
گفتی چہ طائر است دلِ سینہ دشمنت
آتش بخویش در زدہ و آشیانہ سوز
در خرمنِ زمانہ زنم آتش از فغاں
شوقِ تو جانگدازِ من و من زمانہ سوز
چون سیلِ آتش آمدہ ام مستِ اشتیاق
کز بوسہائے گرم شوم آستانہ سوز
عرفی مجو نہایتِ ایامِ دوستی
دریائے آتش است محبت کرانہ سوز

در ماندہ ام بہ صحبتِ امید و بیمِ خویش
گہ نوحہ سنجِ خویشتم و گاہے ندیمِ خویش
گاہے کہ بازِ شرفِ محک جودِ حاتم است
مے بایدم گریخت ز بختِ لئیمِ خویش

هوشم فدائے نکہت آں گل کہ تا ابد / نامم بہشت کردہ بلند از نسیم خویش
مستم زہی بہ قبولِ غلط ولے / در تابم از شکنجۂ طبعِ سلیم خویش
آں کس کہ بے چراغ در آید بخلوتم / بنمائمش تجلئ طور از حریمِ خویش
شکرِ صفائے سینہ کناں آشتی کنم / در رستخیز گر بشناسم غنیمِ خویش

اکنوں مئے مغانہ بہ عرفی حلال شد
کز بیخودی گذاشت رہِ مستقیم خویش

از یاد بردہ ام روشِ مہر و کین خویش / نسیاں نشاندہ ام بہ یسار و یمین خویش
رفتم بہ بُت شکستن و ہنگامِ باز گشت / با برہمن گذاشتم از ننگ دینِ خویش
درداکہ رفت فرصت و دہقانِ طینتم / ہر دم گلے دماندہ در آب و زمینِ خویش
نہ بزمِ آسمان و یکے ذرہ در سماع / دائم بکامِ دل نفشاند آستینِ خویش
خواہی کہ عیبہائے تو روشن شود ترا / یکدم منافقانہ نشیں در کمینِ خویش

من بندۂ شہادتم اینک نگاشتم
ہم بر جنازہ عرفی و ہم در نگین خویش

در آتش آمدیم و فغانے نداشتیم / بودیم شمعِ شوق و زبانے نداشتیم
صد شیوہ یافتیم ز معشوقِ رند وصل / وز بہر نیم شیوہ بیانے نداشتیم
صد در بہ دیر و کعبہ قدم رفت و ہیچگہ / دستے نیافتیم و عنانے نداشتیم
در شیشہ کار و کاو بسے عرض کرد لیک / در شیشہ ناشکستہ فغانے نداشتیم
دائم زدیم غوطہ در آتش برائے خلق / در ہیچکس بہ جہر گمانے نداشتیم
عیبے نداشتیم بہ سودائے کس ولے / در ہیچ شہر ممدح گرانے نداشتیم

عرفی بتافت پنجهٔ ما چو به بخت پیر
شکر خدا که بخت جوانی نداشتیم

خوش عذر خواست حسرت تو با گریستن
بے یاد تو حلال مبادا گریستن

جز گریه دوستدار تو آرام گیر نیست
یا کاوکاوِ دیده و دل یا گریستن

گوئی که یاد مے کنمت گر گہے بطے
بیہوده نیست در دلِ شبہا گریستن

نازم به غمزهٔ تو که یک گام کرده است
صد ساله ره نه دیدهٔ من تا گریستن

من خود کیم که گریه بجانم کنی ولے
مے زیبدت به نرگسِ شہلا گریستن

گر کامِ دل ز گریه میسر شود ز دوست
صد سال مے توان بتمنا گریستن

عرفی حریفِ دیدهٔ تر نیستی ولے
بسیار گریه آورد این نا گریستن

به امیدِ عذر خواہان ز گناه عذر خواہی
که مسوز بیش ازینم بگناهِ بے گناہی

طلبد بہار بویت ز نسیمِ صبحگاہی
سرِ آفتاب جوید ز تو زیبِ کجکلاہی

ز فروغِ آفتابم نبود مفر که بے تو
چو دو زلفِ تست یکسان شب و روزم از سیاہی

تو بسجده گاه گاہے نگہت فتاده بر من
منِ ساده لوح با خود گلہ سنجِ کم نگاہی

مفروش نازِ عصمت قدحِ شراب در کش
که به است شرمِ عصیان ز غرورِ بیگناہی

چه خوش است آنکه بینم بجا بہانه جویش
که گہے بیادش آیم بزبانِ عذر خواہی

همه شب به بانگِ بلبل زده در چمن پیاله
چه نسیمِ گل زبستان دمِ صبح گشته راہی

بدلِ خرابِ عرفی بفرست دردے از نو
که شکسته رنگِ دردش بدعاے مرغ و ماہی

انشائے ابوالفضل

مفاوضۂ حضرتِ شاہنشاہی بدانایانِ فرنگ

سپاسِ بیقیاس نثارِ بارگاہِ بادشاہِ حقیقی کہ مملکتش مصئون از صدمۂ زوال است و سلطنتش مامون از لطمۂ انتقال + فضائے بدیع تمامئ زمین و آسمان گوشہ ایست از اقطاعِ ابداعِ او و بیدائے ناپیدائے لامکان قطعہ ایست از جہانِ اختراعِ او۔ مدبرے کہ انتظامِ عالم و نظامِ بنی آدم بدستیارئ عقلِ پادشاہانِ عدالت پیشہ و پائمردئ عدلِ شہریارانِ نصفت اندیشہ منوط و مربوط ساختہ۔ مقدرے کہ رابطۂ محبت و ضابطۂ مودت و طنطنۂ ائتلاف والتیام و دبدبۂ امتزاج واستیناس در افرادِ کائنات و انواعِ مکونات انداختہ۔ و درودِ نامحدود ہدیۂ ارواحِ طیبۂ معاشرِ انبیا و رسل (علٰے نبینا و علیہم الصلوٰۃ والسلام) کہ سالکانِ اصوبِ طرق و ہادیانِ اصلحِ سبل اند عموماً و خصوصاً +

بعد بر ضمائرِ اربابِ بصائر کہ مقتبس از انوارِ ولایت و متجلی از اشعۂ حکمت و درایت اند مخفی و محتجب نیست کہ درین عالمِ ناسوت

کہ مرآتِ عالمِ لاہوت است ہیچ چیزے بر محبت فائق نیست۔ وہیچ امرے چوں مودت لائق نے۔ چہ مدارِ صلاحِ عالم و نظامِ کون رابرتودد وتالّف نہادہ اند۔ و در ہر دلے کہ آفتابِ محبت پر تو انداز د جہانِ جان و عالمِ روح و روان را از ظلمتِ بشری مے پرداند تکیف و فقتے کہ در سلاطین کہ صلاح ایں طائفہ صلاحِ عالم و عالمیان است متحقق شود + بنائً علٰے ہذا ہمگی ہمتِ عالی نہمت باں مصروف است + کہ روابطِ محبت و وداد و ضوابطِ ارتباط و اتحاد میانِ عباد اللہ موکد و مشید باشد۔ سیما در طائفۂ علیۂ ملوک کہ بمزیدِ عنایتِ الٰہی شرفِ اختصاص دارند۔ خصوصاً باں سلطنت مآب خلافت قباب موردِ تجلیاتِ معنوی محیِ مراسمِ عیسوی الغنی عن التعریف والتوصیف کہ تفوقِ نسبت بوساطتِ ہمسائگی متحقق است در رعایتِ حقوقِ جوار و محبت بہ آں عمدۂ سلاطینِ نامدار محقق و موکدہ و از اشرف مقتضیاتِ محبتِ جانی و اکملِ موجباتِ مودتِ روحانی تالفِ صوری و تانسِ ظاہری است +

چوں بواسطۂ موانع عظمے و بواعث کبرے احرازِ مشاہدۂ جسمانی در پردۂ توقف مے ماند۔ امرے کہ خلعتِ آں شرف تواند شد۔ ارسالِ رسل و رسائل است کہ اسبابِ فطنت و ذکاآں را قائم مقامِ مکالمہ و نائب منابِ محاورہ مے دانند + امید کہ علے التواتر والتوالی ابوابِ رسل و رسائل از جانبین مفتوح باشد۔ و سوانح احوال دلطائفِ

آمال از طرفین مبیّن و منشرح گردد۔

بر ضمیرِ منیر واضح خواہد بود۔ کہ باتّفاقِ جمیعِ اربابِ ملل و نحل و اصحابِ دین و دول نشاۂ تعینِ دینی و دُنیوی و عالمِ صوری و معنوی مشخّص و معیّن و مدلّل و مبرہن است۔ کہ نشاء صوری دنیوی در برابرِ نشاۂ معنوی اُخروی چہ قدر دارد۔ و عقلائے روزگار و کبرائے ہر دیار در تکمیلِ ایں حالتِ فانیۂ ظاہریہ چہ قدر مساعئ جمیلہ و دواعئ جزیلہ بہ اقدام مے رسانند۔ و خلاصۂ اعمار و زبدۂ اوقات را در استحصالِ مقاصدِ صوریہ بچہ طرق صرف مے سازند۔ و در مستلذّاتِ سریع الزّوال و مشتہیاتِ قریب الانتقال چگونہ مضمحل و منہمک اند۔ اللہ تعالےٰ مارا بمحضِ عنایتِ ازلی و ہدایتِ لم یزلئ خود باچندیں مشاغل و عوائق و روابط و علائقِ ظاہری دولتِ طلبِ خود کرامت فرمودہ۔ و باآنکہ ممالکِ چندیں سلاطینِ عالی مقدار را در حوزۂ تصرّفِ ما در آوردہ و بمقتضائے عقل در انتظام و التیامِ ایں ممالک بر نہجے کہ جمیع رعایا و کافۂ برایا مرفہ الحال و منشرح البال باشند سعی باید نمود و توجّہ بریں باید داشت۔ امّا الحمد للہ کہ استرضائے الٰہی و شوقِ ما ہو الحقّ سرِ ہمہ مطالب و فاتحۂ ہمہ مآرب ست۔ و چوں اکثر ابنائے روزگار اسیرِ ربقۂ تقلید اند ہر کہ طریقۂ آبا و اجداد و اقارب و معارف مشاہدہ مے نماید۔ بے آنکہ تامّل در دلائل و براہین نماید۔ آں کیش کہ در اہلِ آں نشوو نما یافتہ اختیار مے کند۔

واز شرفِ تحقیق کہ علّتِ غائیے ایجادِ عقل است - محروم
مے ماند بنابراں در اوقاتِ طیبہ با دانایانِ جمیع ادیان صحبت
داشتہ از کلماتِ نفیسہ و مقاصدِ عالیۂ ہر کدام مستفیض و مستفیض
مے شعیم +

چوں تباینِ السنہ و تغائرِ لغات درمیان ست لائقِ آنکہ
بارسالِ ایں طور کسے کہ آں مطالبِ عالیہ را باحسنِ عبارتِ خاطر
نشاں کند مسرور سازند و بسمعِ ہمایوں رسیدہ کہ کُتبِ سماوی
مثلِ توریت و انجیل و زبور بزبانِ عربی و فارسی در آوردہ اند - اگر
آں کتبِ مترجم یا غیر آں کہ نفعِ آں عام و فائدۂ آں تام باشد - در
آں ولایت بودہ باشد فرستند +

دریں ولا بہ جہتِ تاکیدِ مراسمِ وداد و تشییدِ مبانیٔ اتحاد
سیادت مآب فضائلِ اکتساب صادق العقیدت والاخلاص سیّد
مظفّر را کہ بمزیدِ التفات و عنایاتِ سرافراز و مخصوص بودہ فرستادیم
سخنے چند بالمشافہہ خواہد گفت - اعتماد نمایند - وہموارہ ابوابِ
مکاتبات و مراسلات را مفتوح دارند + والسّلام علےٰ من اتبع الہدےٰ
۲۰ - شہرِ ربیع الاوّل ۹۹۰ھ نہصد و نود نگاشتہ شد +

منشور حضرت شاہنشاہی بہ خانخاناں سپہ سالار

اعتضاد الممالک العظمیٰ اعتماد الخلافۃ الکبریٰ۔ رکن السلطنۃ القاہرہ عضد الدولۃ الباہرہ ذی الخصائل الرضیہ والشمائل المرضیہ صاحب الکمالات الصوریہ والمعنویہ قدوۂ خوانینِ بلند مکان یارِ وفادارِ فرزندِ برخوردار مبارز الدین خانخاناں سپہ سالار بشمولِ عواطفِ شاہنشاہی و وفورِ مراحمِ ظلّ اللّٰہی مبتہج وممتاز بودہ بداند :-

کہ دریں ہنگامِ خجستہ آغاز و فرخندہ انجام کہ اواخرِ حوت و اوائلِ بہار است و زمانِ اعتدالِ لیل و نہار خاطرِ فیض مآثر را موردِ صنوفِ مسراتِ تازہ و مصدرِ انواعِ لطائفِ بے اندازہ مے یابد۔ طراوت و نزاہتِ آب و ہوا بہ اعتدال رسیدہ وابتسام واہتزازِ بہارستانِ نشو و نما بکمال پیوستہ کوسِ نوروزی و طنطنۂ عالم آرائی و جہاں افروزی در گنبدِ دوّار انداختہ۔ آفتابِ عالمتاب فیض رسانِ مزاجِ عناصر و موالید گشتہ۔

جنبشِ صبا جانہائے آرمیدہ را سلسلہ جنبانِ شوق آمدہ۔ طراوتِ ہوا تازگی بخشِ دلہائے اربابِ ذوق شدہ۔ بادِ بہاری روحِ نباتی در قالبِ حیاتِ نوبادہ ہائے عالمِ آب و گل دمیدہ۔ وابر

آذاری پاے نو رسیدگانِ لشکرِ بہار را از گردِ راہ شست و شو دادہ و صداے آبِ خزار معنے آبدار بگوشِ ہوشِ آشنایانِ دریا دل رسانیدہ آسمانیاں را با زمینیاں انظارِ رحمت و آثارِ تربیت تجدید یافتہ۔ آبائے علوی با امہاتِ سفلی انتساق و انتظامِ تازہ گرفتہ۔ اجسامِ ارضی با اجرامِ فلکی ارتباط و التیامِ جدید پذیرفتہ۔ **فرد**

ہزار نقشِ فریبندہ مے کند ابداع	قواے نامیہ در کارخانۂ تکوین

زبانِ سبزۂ نورس بصومعہ دارانِ حلقۂ ازرق و ریا بزبانِ حال خطاب مے کند۔ **رباعی**

زاہد بشگفت گل تو پژمردہ ہنوز	شد بادِ رواں نو پاے افشردہ ہنوز
از تابشِ آفتاب در سینۂ کوہ	صد چشمہ بجوشید و تو افسردہ ہنوز

لبِ برگِ درختانِ دلکش بغفلت گذارانِ زاویۂ تعب و عنا بلسان وقت ایں ترانۂ موزوں بیروں دادہ۔ **رباعی**

خورشید کہ فیضش گلِ مقصود دہد	از شاخِ طرب میوۂ بہبود دہد
در میوہ نگاہ کن کہ چوں اعضائش	حلواے تر از آتشِ بے دود دہد

مشہود و محسوسِ اربابِ دانش و بینش ست کہ دریں وقت کہ ہنگامِ رسیدنِ نیرِ اعظم ست بنقطۂ اعتدالِ ربیعی۔ مقدسانِ عالمِ بالا را با غبار آلودگانِ خطۂ خاک چہ قدر نظرِ رافت و رحمت زیادہ مے گردد۔ متضرعانِ درگاہِ صمدیت را اکرام سجدۂ نیاز کہ در اداے شکرِ ایں مواہبِ گوناگوں

قبول اُفتد و کدام سجدۂ خضوع که در موقفِ کبریا بشرفِ اصغا رسد۔ بیت

	نه تنها سجدۂ سر دمبدم باد که هر مو بر تنم در سجده خم باد	

درچنیں فصلِ خوش و روزگارِ آسوده و دلکش که دماغِ عالمیان از روائحِ معدلتِ خسروانه معطر و مشامِ جهانیان از فوائحِ عدالتِ بادشاهانه معنبر است۔ و اسبابِ خرمی آماده۔ و اسبابِ بے غمی بر روے دولتِ ما کشاده۔ و زمانه هردم مژدۂ فتحے بگوشِ بشارت نیوش مے رساند۔ و سپهر از روے مهر هر ساعت نویدِ نصرتے بمسامعِ مجامعِ جهانیان مے افگند۔ ایلچیِ سلطنت پناه عبدالله خان بدرگاهِ آسمان جاه رسید۔ و اقسامِ نفائسِ هدایا و اصنافِ تحف بنظرِ اشرف گذرانید۔ و ارسالِ انواعِ کبوترانِ دیوانِ بیگی و نسل و نژادِ کبوترانِ سلطان حسین مرزائی را ضمیمۂ اسبابِ یگانگی و یکجهتی ساخت۔

والحق که مشاهدۂ کبوترانِ پری پرواز و آمدنِ جوانانِ عشق باز باعثِ مسرتِ خاطرِ اشرف شد۔ خصوصاً حبیب که سرخیلِ عشقبازانِ ماوراءالنهر بلکه سردفترِ هنرپردازانِ دهرست۔ عشقبازے است که پیش از انکه زردۂ بیضه با سفیده بپیوندد درمے یابد که این کبوتر چند چرخ خواهد زد۔ و قبل از انکه مربیِ طبیعت روحِ حیوانی در بیضه بے مددگارے روزن در قالبِ کبوتر در آرد مے داند که پروازش

تا کجا ست + جالینوسے ست در تشریحِ کبوتر۔ و افلاطونے ست۔ در ادراکِ ہنر۔ نسبہاے شاخ در شاخِ کبوتران را بیشتر ازاں میداند که نقیبِ خانِ انسابِ طوائفِ انام + به قلِ علی چه نسبت تواں کرد که درفنِ خود بوعلی ست + عبداللہ خاں از انارجان و آں حدود طلب نموده بالکل کبوترانِ دلوان بیگی وغیرہ مصحوبِ میر قریش فرستاده۔ معلوم نیست که در ماوراء النهر دیگر کبوتراں مانده باشد۔ همه بسلامت رسیدند + تعریف و توصیفِ آنها ازاں دورتر ست که حمامهٔ خامه درہواے آں بال کشاید۔ و طاؤسِ نگارینِ زبان درفضاے آں بجلوه درآید مثنوی

هر پری پیکرے بجلوهٔ ناز	راست چوں مرغِ شوق در پرواز
گرم خو ہمچو مغزِ برنایاں	دور رو ہمچو عقلِ دانایاں
ره نوردانِ آسمان و زمین	دانه چینانِ خوشهٔ پروین
همه گرمِ بلند پروازی	از فلک گوے برده در بازی

الحق نامہ رسانِ اولی اجنحه از آشیانهٔ عرش در طیرانند۔ مثلِ ایں کبوتراں از کبوترخانہ ہیچ عشقبازے نپریده۔ و کبوترانِ نامۂ روزگار درہواے برابرئ ایں کبوترانِ چرخ کناں و معلق زناں بالِ مساوات نمے توانند کشود + اگرچه آں یارِ وفادار بحسبِ ظاہری از شرفِ مجالست و دولتِ خدمت مہجور و محروم ست۔ امّا ہمیشه در ہمه حال بتخصیص زمانِ فرح و انبساط منظورِ نظرِ خورشید

مآثر بوده یادِ آں رکن السلطنۃ بیش مے فرمائیم ۔ منظور بود نے که کبوترانِ مذکور از نظرِ اشرف مے گذشت ۔ وخاطرِ ملکوت ناظر از مشاہدۂ آنہا منبسط و فرحناک شده بود ۔ آں اعتضاد الممالک العظمی و ہمزبانی ہاے اورا دریں کار بسیار یاد مے فرمودیم + درخلالِ ایں حال نوید بخاطرِ پری نژادانِ زیرک نہاد مذکور رسید ۔ بزبانِ بے زبانی التماسِ گذارشِ پیغامہاے خود نمودند ۔ لہذا ملتمساتہم رقمزدۂ کلکِ جواہر سلک مے شود که جمیع سردارانِ کبوتر خیل سلامہا و پیغامہا مے رسانند بیت

	ہر کہ منظور شد سلیماں را چوں نداند زبانِ مرغاں را	

خصوصاً آں پیر سالِ جوان عمل یعنی پرِ کار پرنگار بے بدل سلام مے که دلہاے اربابِ عشق را چرخ آرد ۔ بل آرمیده خاطرانِ آسوده دل را در حرکت و بازی آورده مے رساند ۔ و ابلاغ مے نماید که چوں قائدِ دولت و اقبال بمقتضاے خلوصِ عقیدت و صفاے طویت بوسیلۂ دعاہاے سحری ترحم بر احوالِ ما نموده بمساعدتِ تائیدِ آسمانی بدرگاهِ گیتی پناهِ جہانبانی که خدا اساس و قدرشناس ست رسانیده ۔ غلغلۂ شوقِ جوانی در کاخِ دماغِ ایں آرزومنداں انداختہ نہند گاه تیخ تازه و کارہاے نمایاں بے اندازه عنایت فرموده است ملتمس آنکه ہواخواہانِ درگاه و دولت خواہانِ بارگاه خصوصاً ازاں عشق اندیش

خداکیش کہ از عمدۂ مریدان و زبدۂ معتقدانِ ایں پادشاہِ عالم پناہ است
آنست کہ برمزد ایماحسن طلبے در بابِ منتسبانِ خاندانِ ما کنند - و
سنگِ تفرقہ در جمعیتِ قبیلۂ جمیلۂ ما نینداز د - کہ منتہائے آرزوئے
جماعتِ ما آنست کہ بتوفیقِ الٰہی در ملازمتِ حضرت ظل اللّٰہی باظہار
شرائفِ لطائف و ابدائِ انواعِ ہنر و اصنافِ شعبدہ تدارک و تلافئ
عمرِ گذشتۂ خود نمائیم +

دیگر سلالۂ خاندانِ لطافت و نقاوۂ دودمانِ دولت رافعِ ملال
واندہی یعنی پیر صورت جواں سیرت "سبز کہی" کہ وخترِ بے واسطۂ مشہور
فی الاکناف والاطراف المستغنی عن الاوصاف "سرسبز" است - سلام
عشقِ التیام مے رساند - وے گوید کہ بعد آرزوے بسیار و
درانئ روزگار بسعادتِ آستاں بوسی مستسعد شدہ زلیخا وار ہوائے
جوانی در سر افتادہ است - مے خواہد کہ با فرزندان و ابناء در ملازمت
بودہ خدماتِ پسندیدہ کہ مورثِ انشراحِ خاطر و ارتیاحِ باطن و ظاہر
گردد بظہور آرد - اگرچہ عمرے بمعشوقی نام بر آوردہ بود - اما الحمد للہ
کہ آخر بعاشقئ ایں چنیں معشوقے سرفراز گشت + چشم داشت از سائر
عاشقان و طالبانِ درگاہ خصوصاً ازاں پیشوائے اربابِ طلب
آنست کہ سرِ ارادت در دامنِ صبوری پیچیدہ اجازتِ ہوا و ہوس کہ
در مجلسِ بساطِ انبساطِ ما خلل پذیر باشد ندہد - ہماں بہتر کہ بسوزِ
ہجر بسازد و باحالِ ما نہ پردازد +

دیگر سرِ خیلِ نامور یعنی کاپتر، اگرچہ نامِ ماوراء النہر یانہ دارد۔ امّا خراسانی نژاد است + و سرِ خیلِ معتبر کم پر، اگرچہ بنام کم پر است امّا سر فرازِ بلند پرواز ست۔ زبانِ حالِ او باین بیت مترنم ست۔ بیت

ہر کہ سبک بار سبک خیز تر	مرغِ سبک پر پرد تیز تر

و سرِ نامدارانِ مشعل کلاں، کہ در بالا روی از شعلہ کم نیست و بشوقِ آستاں بوسی سرگرم است + و آں بسیرتِ مردم یعنی سیہ دم، مگر دودِ دلِ عشقبازان ست کہ در پئے اوست + و آں یعنی پرنگار یعنی مادۂ کنارہ دار، کہ زرہ پائش یاد از خلخالِ لیلےٰ مے دہد و زنجیرِ جنوں در پائے عشقبازاں مے اندازد۔ و سائر کبوترانِ نامدار خوش سخن نیک رخسار کہ بہ اصالتِ نسب و شرافتِ حسب اتصاف دارند۔ برخے از آنہا با پرنگار، اتفاق دارند۔ و طائفۂ با سبز کہی، متفق اند۔ و بالجملہ چوں ہر پرے زبانِ حالِ کبوترانِ فارغ البال ست۔ تمام ایں کہن سالانِ نو رسیدہ بہزار زبانِ توقع از انصافِ آں اعتضاد الممالک دارند۔ کہ مادام ما باباء و عشائر و تمامِ قبائلِ خود در پیرانہ سر بآستانِ ملک آشیان کہ بامِ دولت و کاخِ رفعتِ ماست۔ مشرف شدیم۔ ہنر ہائے خود نہ نمائیم و شوقہا را در پرواز نیاریم۔ جمعیتِ ما را متفرق نسازند۔ و پروینِ ما را بنات النعش نہ کنند۔ و قبائلِ کبوتراں بتمام استدعا مے نمایند کہ اگر کسے بہ نیتِ حج مے رفتہ باشد۔ دعائے ما را

بکبوتران حرم کہ بر گرد کعبہ پرواز دارند نویسد۔

دیگر چوں آں اعتماد الخلافہ با مہمانان نو در راہ است باید کہ در آں باب کمالِ اہتمام بتقدیم رساند کہ انشاء اللہ سبحانہ، دریں صورت کبوترانِ خوب با ومرحمت خواہد شد وحقۂ آں مہمان نواز جوانہائے نو رسیدہ عنایت خواہیم فرمود۔ واگر در آں باب تاخیرے نماید آنچہ آں اعتضاد السلطنت در باب خود خیال کردہ باشد۔ ازاں کمتر باو مرحمت خواہیم فرمود۔

بخانخاناں

عزیمت سفر و رخصت پادشاہی و منزل نو چوں فتح قندھار و ٹھٹھہ وغیر آں خجستہ و مبارک باد۔ خیال نکنند۔ کہ دلِ دوستدار شمارا لحظۂ از احوالِ خیر مآل ذہول واقع شود۔ اللہ تعالیٰ از عمر و آبرو و بردباری و فراخئ حوصلہ برخوردار گرداناد۔ و از دوریٔ دوستانِ زن طبیعت کہ نظر بر مقصودِ خود انداختہ از جدائی آزردہ باشند متالم نشوند۔ و بہ خورسندیٔ دوستانِ دوربینِ مردانہ کہ آبروے دوست و بر آمدِ مہم صاحب را مرہم جراحتِ طبیعتِ ہجراں زدہ ساختہ متوسّلِ درگاہِ ایزدی اند نفس ناطقۂ گرامی راہنمائی کنند۔ والوشئ بہ طبیعتِ مرحوم کہ نیک از بد نداند فرستند۔ اگرچہ مے دانم۔ کہ بختِ بیدار و خردِ پیش بیں دارند۔ امّا دلِ محبّت گزیں بتیابانہ

مے نویسد کہ دریں یورش بکار دارند +

اوّل آنکہ زارئے دل و دامنِ شب راچوں غذاءِ ہر روزہ دانستہ تخلف نورزند +

دوم در تخیلِ صبحِ فتحِ آئندہ و تعقّلِ آزادگئے حال پاسبانئے دل نمودہ نگذارند کہ بہ شادی درآید - کہ دولت و نصرت درکنارِ خاطرِ اندوہگیں مے نہند +

سوم عطوفت را بر غضب والی ساختہ باندک چیز در شورش نیایند +

چہارم جمیع ہمراہاں را بفنونِ شتے اسرگرم دارند + من کہ سر حرف زدن کونین نداشتم محبت بگفتگو درآورد - العاقبۃ بالخیر +

بخانخاناں

چارۂ اندوہ از بیروں مے طلبی و علاجِ آں در دلِ تست دار وے درد در پیشِ تست و تو از دیگراں طمع داری - بنصیحت گیر تو خرد دوربینِ تست و تو بدریوزہ گرد بگرد مردم مے تنی - ایں سنگِ ضلالت بپائے طلب آمدہ تیز روانِ عرصۂ ارادت رابسر درآوردہ - شیخ عراقی مے فرمایند - قطعہ

آفتاب اندرونِ خانہ وما	در بدر مے رویم ذرّہ مثال
گنج در آستین و مے گردیم	گرد ہر کوے بہریک مثقال

ایں نہ تنہا رہروانِ عرصۂ صحرائے دلکشائے معنی راپیش آمدہ
بلکہ کوہ نوردانِ کوہ لوۂ صورت را نیز پیش آمدہ - کہ از حالِ خود غافل
ماندہ چشمِ طمع در مالِ دیگراں دوختہ اند + خانۂ خود را جاروب نکردہ
خیالِ نفاشئے کارواں سرادارند - وبموجود قناعت نکردہ حریصِ معدوم
اند + اندوختۂ خود را ندیدہ درگرہ آوردۂ مردم دل بستہ اند - نفسِ امّارہ
راکہ راہزنِ دائمی وکبیسہ بُرِ قدیمی ودشمنِ جانی است دوستِ صادق
انگاشتہ غیر راکہ سعیِ او در نیک وبد اثر ندارد - دشمنِ قوی دانستہ با
خود بزمِ صلح وباجہانیاں ہنگامۂ رزم آراستہ اند - کجروشی وسرگردانیٔ
خود را (اگر نیک کارِ ایں شغب خانۂ دنیاست) براجرامِ فلکیؔ اجسامِ
علوی مے نہد - وبرادرانِ بنی نوع خود را معذور مے دارد - والا چوں سباع
وبہائم درہم آویختہ در ریختنِ آبروئے دیگر است - تاب خوں چہ رسد +
حاشاکہ سباع وبہائم از ہزاراں یکے درہم جنسانِ خود ایں ناخوشی
کہ آدمی از تیرہ رائیؔ وسیہ درونی مے کند برخود مے پسندد - واگر بر
جہانیاں ایں حقیقت ظاہر شدے ہر آئینہ بہ حقدِ دشمنانِ معاملہ
نافہم انسی (کہ از بے عقلی در گروِ انتقام اند) براحت افتادہ کوششِ
بے اثر نکردندے - وتہمتِ فاعلی برخود تنہادندے - وچوں دل
رخصتِ ایں مکنونِ تعینی داد - کہ از خلوت سرائے خاطر بمعرکۂ قلم وسیاہی و
کاغذ در آرد وبرائے ہدایتِ عالمیان از نوکر وآقا وفقیر وغنی دوسہ کلمہ
مے نویسد +

اوّل سمومِ خطائے کہ بر کشت زارِ نوکر وزیدہ آنکہ سررِفتۂ مسکینی و معاملہ فہمی و پیش بینی و خاطر داری و غمخواری کہ در زمانِ کم تعلقی داشت ہنگامِ ہجومِ دنیا و رجوعِ ابتلائے روزگار نمے دارد۔ و یکبارگی ورق گردانیدہ (چوں گویم آں نامۂ اعمالِ حسنہ را شُستند) شروع درمستی کردہ توقع دیگر بر کونین تواضع و نیازمندی از جہاں چشم مے دارد۔ تاکار از تبہ رائی بجائے مے رسد کہ حبل المتینِ اخلاص گسستہ مے گردد۔ و با ولی نعمت و صاحبِ خود تغیرِ روش مے کند۔ چہ در اطوارِ خدمت و چہ در اوضاع چہ در ملا و چہ در خلا۔ تا رفتہ رفتہ بجائے مے رسد۔ کہ بدستِ خود در گردابِ ہلاکت مختفی مے شود+ و ہرگاہ نوکر کہ خمارِ احتیاج ہمیشہ در سر دارد۔ بہ رشحۂ بادۂ خودکامی و شبنمے ازاں مست بد گشتہ چہ عربدہ ہا مے نماید۔ اگر صاحب با چندیں اسبابِ مستی سرِ شورش داشتہ باشد چہ دور باشد+ و لہٰذا اگر صاحبان برکشیدہائے خود را بہماں نظرِ خردی کہ در مبادئے احوال دیدہ اند۔ منظور داشتہ نگاہداشتِ اعتبارِ خود نمے فرمایند۔ آں تنگ حوصلہا کہ دربندِ سود و زیان خود در معنئِ سوداگری حرفِ اخلاص بر زبانِ صورت بکار دارند از دیدِ ایں حالت کور باطن گشتہ سود خود را در زیانِ خود مے انگارند۔ و در اندیشہ ہائے تباہ اُفتادہ پائمالِ حوادث مے گردند۔ و ایں کم خردانِ بدمست توقع تواضعاتِ بے حسابی از صاحب خود داشتہ درگوِ خسران فرو مے مانند۔ تاریخ سوم شہر ... در سالِ ہزار نگارش یافت +

بر ظہرِ کتابِ کیمیا نوشتہ اند

فرد

کیمیا خواہی زراعت کن کہ خوش گفت آنکہ گفت
زرعِ ثلثانش زرست و ثلثِ باقی ہم زراست

اے برادر این چہ ژاژ است کہ مے خائی؟ آنکہ معدۂ آز را پر گرداند۔ و مسِ وجود را طلائے دہ دہی کند۔ در مرتبۂ قناعت و در مرتبۂ صلحِ کل و در حالت محبتِ کائنات است + و در مذہبِ تحقیق بالغ نظران تکون را راہ نیست تا بمکوناتِ آلودۂ امکان چہ رسد۔ دریں درگاہ صلح کفرست۔ و محبتِ کائنات زندقہ + ازیں جا ست کہ گفتہ اند حَسَنَاتُ الاَبرَار سَیِّئَاتُ المُقَرَّبِین بخاطرِ مرحومے نرسد کہ عدمِ توجہ بمکون چہ معنی داشتہ باشد۔ و ازیں جا بہاویۂ بطلان افتد۔ اے برادرِ بیچارہ ممکن را دریافتِ حضرتِ وجوب از قسمِ محال ست و طلبِ محال امرے است عبث لیکن مسکینِ ممکن کہ بمصاحبتِ نفسِ ناطقہ مشرف شدہ است۔ و علمکِ رسمی واجب والسنہ۔ اولاً تخلیۂ رذائل و ثانیاً تحلیۂ فضائل نمودہ بر مراتبِ علمی مے رسد و ازانجا (از حسن و قبح (کہ اعتبارے بیش نیست) گذشتہ حسنِ صورت و سیرت را (کہ دامِ تزویر است) از نظر انداختہ بتجلوِ خاطر مستسعد گردد۔ و در نزہت گاہِ خاطر تکون و تکون را ہم آنجا راہ نیست سبحان اللہ تعالےٰ العظیم۔ نمیقۂ ابوالفضل بن مبارک بہ بلدۂ لاہور ۹۹۶ ست و تسعین و تسعمائۃ ٭

اختتامِ انتخابِ تحفۃ العراقین خاقانی

مُبدعِ سخن ومخترعِ معنی حرف سرائے خودستائی خاقانی درستائیش آبادِ جہانِ مزّوّر نوش را بانیش وجراحت را بامرہم ترکیب دادہ تحفۃ العراقین نام نہادہ است۔ اگرعراقیانِ ثنادوست آں را در نیافتہ بہ تخفگی برداشتہ پرستش نمایند کو سالارِ ممیزاں وکو جویائے تمیز؟ تادریں باب حرفے چند بمذاقِ نفس الامری گوید کہ شورش جہانِ آسودہ بار نیارد۔ ہماں بہتر کہ من ہم چوں ہمہ مردم کمندِ عشقِ ایں درگردنِ خاطر انداختہ زلّہ بردار باشم۔ وازیں جوارشِ ناگوارش کہ پیشانئے فطرت راداغ وناصیۂ طبیعت رانورِ چراغ است پارۂ درمطاوئے کجکولِ خود (کہ درموطنِ خاص بہ زبانِ مخصوص آں را ابوالحرص مے خوانند) دارد۔ شاید کہ معدۂ آز ایں سیاہ کنندۂ کاغذ وتباہ کنندۂ دل را از سبہ کاری سیری پدید آید۔ واز کتاب بہ مکتوب پرداختہ از نقش بہ نقاش گراید + بارے بہرحال بہ مقتضائے خواہشِ فطرتِ خود کہ آں درمعنی از مطالبِ طبیعت ست۔ یا بموجب جویائے طبیعت (کہ درلباسِ فطرت تلبیسِ سادہ دلاں میکند) یا بملاحظۂ دیگر ازیں مدحستان آنچہ خوش مے آید یا برائے ضیافتِ طبائعِ معاشرانِ زمانہ درخور باشد۔ برداشتہ ضمیمۂ برداشتہ ہائے دیگر ساخت + الٰہی اورا بخود مشغول داشتہ از مکونات کہ چہارسوے آشوب است بازدار!

اللہ بس وما بقے ہوس

انشائے قائمقام

(۱)

هو الله تعالےٰ شانه

مخدومِ مهربان! درباب ایلچیٔ روس و رفتارِ میرزا اسکندر در دار الخلافه که آصف الدوله و ملک الکتاب مفصّل نوشته بودند حضرتِ سپهر بسطت شاهزادهٔ اعظم انجم روحی فداه آنقدر خوشنودی و رضامندی و خرسندی دارند که بگفتن و نوشتن راست نمے آید۔ الحق بفرزند ولی عهد مرحوم مغفور هیچ کس بیش ازیں مرد پاسِ حقوق را نداشت حتےٰ شاهزادهٔ اعظم روحی فداه از مردمِ ایران خود مال یا نوکرہائے یک قرن نمک خورده و بیست سال دست پروردهٔ ولی عهد مرحوم ایں طور حق گذاری ندیدند۔ آفریں بر میرزا اسکندر! صد هزار هزار آفریں! خدا او را توفیق بدهد۔ اگر خواهم رضامندیٔ خود را از دو شرح و تفصیل دهم دریں کاغذ ہائے کوچکِ مختصر نمے گنجد۔ در دار الخلافه طهران هرجا نشسته بود از شاهزادهٔ اعظم روحی فداه غیرت کشیده و خوب گفته و تعصب کرده۔ تعجب دارم که پارسال آں همه زحمتها را در راهِ خراسان کشید و هیچ طور خوشی براو در ارضِ اقدس نگذشت۔ چوں وبال که در خراسان وجود ندارد۔ و اسپ که ارمغانِ اینجاست هم درست باو نرسیده بود طورے خوش برنگشت۔ در طهران هم جنجال و معرکهٔ مهمان داریٔ او و تعارفِ درستے باو نتوانستم بکشم۔ روزے هم که رفت از من بهتر و طرح رفت۔ و بسر و جانِ عزیزِ شما قسم

من ہرگز گمان نمے بردم کہ ایں طور ہا خوبی از و بہ بینم۔ بلکہ ہرگاہ سایر اہلِ روزگار بودند بایست مترصد ہزار ناملایم و تلافی از جانبِ او باشم۔ خدائے تعالےٰ چگونہ او را خوش ذات و نیک احوال و خجستہ خلق آفریدہ ❖

من کہ دست رس ندارم از و اظہارِ امتنان کنم یا عذرِ خجالت بخواہم۔ التماس دارم کہ شما او را بخواہید در شبِ خلوت۔ واوقاتِ خود را صرفِ عذر خواہی از جانبِ من و اظہارِ ممنونی از جانبِ شاہزادۂ اعظم بفرمائید۔ و ہمچنیں سرکارِ وزیر مختار کہ جائے خود دارند بطریق اولےٰ بایست از قولِ شاہزادہ بایشاں گفت وگو کنید۔ و انشاء اللہ تعالیٰ بیش از پیش در ایں فکر باشید۔ کہ حضرت امیر اطور اعظم افخم مثلِ ولی عہدِ مرحوم مغفور بل زیادہ از آں در مقامِ محبت و تربیتِ ایشاں باشند۔ والسلام ❖

(۲)

ھو اللہ تعالےٰ شانہٗ

دوست مہربان! (ایام نواک لا تسئل کیف مضت)

کاغذ ہائے خودم و میرزا علی نقی و حاجی محمد ہر سہ را ہمہ را دیدم و خواندم و شکر و حمدِ جنابِ اقدسِ الٰہی را بجا رسانیدم کہ بحمد اللہ در بابِ آں ملفوفہ ملہم شدہ ابد و بسیار بسیار بجا و سنجر الآن افتادہ۔ صد ہزاراں آفریں مخدوم امجد اسعد ہم جوابہائے دار الخلافہ را خیلے خیلے خوب نوشتہ بودند۔ تلافاً للہ خفش کہ سرِ قولِ ناصر آشکارہ و ظاہر گردید ؎

در دستِ خردمند نگارد ہمہ حکمت جز ثر اثر نخاید در دستِ تبہ کار

حق این است کہ ایلچی ہم حقوقِ محبتہائے ولی عہدِ مرحوم مغفور را بسیار بسیار خوب بجا آوردہ و در ہمہ عالم مشہور و منتشر گردید کہ دولتِ روس دوستی و دشمنی اعلیٰ درجہ کمال را دارند۔ دشمنیٔ شان سمِّ قاتل است و زہرِ ہلاہل و دوستیٔ شان برائے الساعۃ و تریاقِ سودمند۔

البتہ شنیدہ اید کہ رائے مبارکِ شاہنشاہی بشاہزادہ اعظم روحی فداہ قرار گرفت و رفتنِ وزیرِ خارجہ را موقوف فرمودند۔ و مرا احضار کردہ اند۔ اگرچہ من از کاغذِ مژدگانی کہ ایلچی بہ امیر نظام نوشتہ بود۔ و خاطر جمعیہا کہ شما نوشتہ بودید منتہائے دلگرمی دارم وما توفیقی الا باللہ۔ اما چون مخدومی امجد اسعد مثل من ہزار گرفتاری دارند شما کہ بحسنِ اہتمام باطل السحر مشغلہ و گرفتاریہا ہستید و بامتحان رسیدہ یاد آورد و محصلی میکنم کہ ایشان را در محلے خلوت بنشانید و آنچہ برائے رفتنِ ایلچیٔ ما و مہلتِ کار و صلاح دانید یک دل و یک رائے شوید و در فکر باشید کہ ایلچی را انشاء اللہ تعالیٰ باین غیرت بیارید کہ ایلچیٔ ما برود و از خود ساعی در خدمت امپراطور بشود کہ حقوقِ ولیعہد مرحوم را در بابِ فرزندِ ارشدِ او بجا بیارند۔ و دوامِ دوستی و حسنِ عہدِ پدر فرزندی را بمرتبۂ کمال رسانند و قرارے بشود کہ تا رسیدنِ خبرِ ایلچیٔ ما از انجا مطلقاً مطالبہ در اینجا نشود و نامہ ہا را ہم بغرض تشدید نشود۔ اما باسلیقہ۔

(۳)

ہو اللہ تعالیٰ شانہ

برادر عزیز! الحمد للہ کارِ سرخس بوضعے کہ فرمایشِ ہمایون شاہنشاہی

شده بود صورتِ انجام یافت - ومالِ فراوان بدستِ سپاه آمده - سرباز

و سواره و توپچی و تفنگچی همه گرانبار و برخوردار شدند - البتّه دو هزار اسپِ

ترکمانی که مثلِ آں هرگز بدار الخلافه نیامده است بغارت رفت - یا صد و پنجاه

هزار گوسفند و شترِ فراوان به سامان و ذره و الاچیق و اولاقیش وسایرِ اسباب

نقره و شالِ ترمه و لبوسِ زنانه و مالِ تاجرها که بتاخت آورده بودند - الحمدللّٰه

انتقام بعمل آمد و باز به تاخت آوردیم - و آنها که اسیرِ ما را میبردند - خدارا

شکر همه را اسیرِ خود دیدیم - و گویا به بینیم ؎

عالم بیک قرار نمانده است عالم است +

چوں همه قشونها خصوصاً پیادهٔ آذربائیجان که سه سال که از خانه دور

و با توپ و تفنگ به شمخال نزدیک ؎ بیچاره خار مجبور دو بار میبرد +

از ایں همه قلعه که از یزد تا سرخس کشوده شد هیچ بهره و کسب نبرده - همه

از منِ بے گناه بایں جهت آزرده بودند - خدارا شکر که بچنیں کسبے وافر

و نصیبے وافی رسیدند - و همتِ ولیعهدی روحی فداه مقتضی شد که ازاں همه

مالِ فراواں یک پرِ کاه توقع نفرمودند + هزار مال متجاوز که ۳۰۴ شتر و ۶۶۶

اسپ و یابو هست بسالورهائے سرخس بخشید - که قبیشونِ نهر و خانوارِ

آنها را بارضِ اقدس برد - و باقی کلاً نصیب و کسبِ سپاه بود الا آنچه درمیانِ

زنها بود که هیچ کس بے پردگی نکرد - قریب هزار بار بسته و چهارصد و پانصد

کوله بارِ پشته در دستِ سرخسیها ماند که بمشهد بردند - و باز اغلب آنها

صاحبِ اوضاع بضاعتِ معقول دارند - امّا بعضے هم بسیار فقیر شدند

کہ باید ایں زمستاں را بناں دستی تا بہار برسند ٭

تخمیناً ہفت ہزار اسیر بصاحب وراز دو ماندہ بود کہ دیروز حکم شد ہمہ را جمع کردند۔ بہ شتر ہائے کاروانی گندم نشانند و دستخط ہمراہ فرمودند۔ کہ تسلیم سرکارِ مجتہد واخوی میرزا موسیٰ خاں شود و از آنجا بصاحبہا شاں برسانند ٭

بالفعل اگر مجالِ توقفِ خراسان باشد ہرات خوب نزدیک است وبار محمد خاں وزیر شاہ پسند خاں امیر ہر دو در مشہد اند ٭

آدم باورگنج و بخارا بردو معین بر آنکہ اسیراں را رد کنند نکلّہ ایل شدند۔ کدخدایانِ طرّن وآخال باپیشکش وارد شدند۔ وقرار شد کہ الامانے موقوف باشد۔ و فوکرِ سوارہ ہنگام احضار بدہند۔ ہرچہ ترکمان در مرو باشد کلّاً فرار کردند تا چہار جو یک نفر باقی نیست قاعِ منفصمت است در بابِ حضرت قلی خاں علیحدہ نوشتہ ام۔ خدمتِ خداوندگاری عرض کنم۔ والسّلام ٭

(۳۴)

بہ امیر اطوار نا پلیون بونا پارٹ

الملک للّٰہ تعالیٰ شانہ ومبارک سلطانہ

حمد و سپاس وافر خداوندِ قادرے را سزا است کہ ملیکِ بے شریک وجلیل است۔ لا خُلف فی قولہ ولا تبدیل۔ حکیم وانا علیم توانا نعم المولیٰ ونعم الوکیل۔ و درودِ بیحد و مر زمرۂ پیغمبراں و رسولاں را کہ سفرائے امین

و رہنمائے شرائعِ مبین و باعلانِ آیاتِ سابقہ و لاحقہ و اقوال و مواعیدِ
صادقہ پیروانِ روشِ روان و مقتضیانِ پاک ضمیرِ صافی جنان نظام بخشِ
مناظم و مصالحِ دنیا و دین اند۔ و بعد لآلی متلالئے ثنا کہ از درجِ منطقِ
صدق و صفا زیورِ منطقۂ یکجہتی و ولا آمد۔ و جواہرِ زواہرِ دعا کہ از عقدِ ثریائے
ریب و ریا شاہدِ اجابت را زیبِ حمایل شاید نثارِ انجمنِ انجم خدم خسرو دریا
دل ابرِ کرم خدیوِ قمر عزم مہرِ ہمم اسکندر شکوہ سلیمان حشم موسیٰ دست
عیسیٰ دم پادشاہِ کُلّیجاہِ معظّم شہریارِ کامگارِ مکرّم برادرِ افخمِ اکرم امپراطورِ
اعظم حکمدارِ ممالکِ فرانسہ و ایطالیا (کہ تا فلک را دوار و زمین را قرار ست
دورانِ جاہش برقرار و بنیانِ گاہش استوار باد) ساختہ مکشوف برائے
عقدہ کشایش کہ کاشفِ رموزِ یکجہتی دولست میدارد۔ کہ چوں از بدایتِ
نوبہارِ یکجہتی و وداد ملزومِ ضمیرِ محبت تخمیر کہ گلشنِ دوستی و روضۂ الفت را
خجستہ رضوانے بے نظیر است داشتہ ایم کہ گلبنِ نو احدت و یگانگی را پیوستہ
بآبیاریِ مجےِ خامہ از انہارِ جداول و سطورِ نامہ سیراب و ریان واز ہر سو
عندلیب آسا بر ییدانِ حضرتین علیتین را بالحانِ صدقِ گفتار و مواثیق
نوا ساز و نغمہ خواں سازیم ✦

دریں وقت کہ عالیشان رفیع مکان عمدۃ الاعیان موسے طولنبر
از ین حضرتِ سپہر بسطت عازمِ آں درگاہِ جہاں پناہ بود ادائے مقتضائے
دوستی و اتحاد را لازم افتاد کہ از تحریرِ ایں نامۂ سعادت ختامہ عارضِ
یگانگی را زیورِ تازہ آوردہ مشیدِ ارکانِ موالات و مصافات گردیم تفاصیلِ

مطالب و مہام وگذارش مقاصد و مرام از قرارے است کہ عالیجاہ
فطانت و متانت انتباہ عمدۃ الاکابر جنرال غاردان خان بداں حضرت سپہر
نشان معروض داشتہ و امنائے ایں دولتِ علیہ باولیائے آں شوکتِ
بہیّہ نگاشتہ اند بہرچہ رائے مہر ضیائے حضرتِ امپراطوری اقتضا نماید -
عین صواب است - شرطِ رسمِ یکجہتی ایں وطریقہ حسنِ مواحدت ودوستی
چنین است کہ پیوستہ از ترقیمِ مکاتبات و مراسلاتِ موالفت آیات قوانین
محبت والفت از ہر دو جانب بہ پیغاماتِ مصادقت مشید سازد و انجام
مقاصد و مطالب نیکوتر از آغاز باشد - چوں لازم است کہ خدمتگذاریہ
سرکردگاں را نشان سازیم موسے فاو بہ ہم کمالِ خدمت نمودہ است
ایامِ سلطنت و شوکت بر وفقِ مرامِ دوستاں بر دوام ومدام باد! والسلام +

تذکرۂ دولت شاہ سمرقندی

ذکر فخر الافاضل استاد منوچہری شصت گلہ نور اللہ مرقدہٗ

منوچہری در زمانِ دولتِ سلطانِ محمود غزنوی بودے۔ واو را از شعرائے سلطانِ محمود شمردہ اند شاعرے ملایم گوے متین سخن است۔ واو شاگردِ استادِ ابوالفتح سجزی است واز اقرانِ ملک الکلام عنصری بودہ۔ و اشعارِ او مقبولِ طبعِ فضلا ست۔ و دیوانِ او در ایران زمین معروف و مشہور است + بغایت متمول و صاحب مال بود و بہ شصت گلہ ازاں شہرہ شدہ و جمیعِ اموال او را بہ سبب شعر و شاعری حاصل شدہ +

استاد عنصری شعرِ او را بسیار معتقد است و مربئ او بودہ + و او را در مدح استادِ عنصری قصایدِ غرا است و ازاں جملہ قصیدۂ مے گوید و خطاب بہ شمع مے کند بر طریقِ لغز و تخلص بمدحِ استادِ عنصری مے نماید + چند بیت ازاں قصیدہ ثبت مے گردد +

قصیدہ

اے نہادہ بر میانِ فرق جانِ خویشتن	جسمِ ما زندہ بجان و جانِ تو زندہ بتن

گر نہ کوکب چرا پیدا نہ گردی جز بہ شب
ورنہ عاشق چرا گریی ہمے بر خویشتن

کوکبی آری ولیکن آسمانِ تست موم
عاشقی آری ولیکن ہست معشوقت لگن

پیرہن در زیرِ تن آری و پوشد ہر کسے
پیرہن بر تن تو تن پوشی ہمے بر پیرہن

گر بمیری آتش اندر تو رسد زندہ شوی
چون شوی بیمار خوشتر گردی از گردن زدن

تا ہمے خندی ہمے گریی و این بس نادرست
ہم تو معشوقی و ہم تو عاشقی بر خویشتن

بے نوبہار و ثمری بے مہرگاں
بگریی بے دیدگاں و باز خندی بے دہن

تو مرا مانی بعینہ من ترا مانم ہمے
دشمنِ خویشیم ہر دو دوستدارِ انجمن

خویشتن سوزیم ہر دو بر مرادِ دوستاں
دوستاں در راحتند از ما و ما اندر حزن

ہر دو گریانیم و ہر دو زرد و ہر دو در گداز
ہر دو سوزانیم و ہر دو فرد و ہر دو ممتحن

آنچہ من در دل نہادم بر سرت بینم ہمے
آنچہ تو بر سر نہادی در دلم دارد وطن

روے تو چون شنبلیدِ بر شگفتہ بامداد
وآنِ من چون شنبلیدِ ناشگفتہ در چمن

از فراقِ روے تو گشتم عدوّ آفتاب
وز فراقِ تو شبِ تاری شدستم مفتتن

من دگر یارانِ خود را آزمودم خاص و عام
نے طلبگاری زیک تن نے وفا اندر دو تن

رازدارِ من توئی اے شمع یارِ من توئی
غمگسارِ من توئی من آنِ تو تو آنِ من

تو ہمے تابی چو نور و من ہمے خوانم بہ مہر
ہر شبے تا روز دیوانِ ابوالقاسم حسن

اوستادِ اوستادانِ زمانہ عنصری
عنصرِ دین و دلش بے عیب و بے غش و فتن

شعرِ او چون فضلِ او ہم بے تکلف ہم بدیع
فضلِ او چون شعرِ او ہم نازنین و ہم حسن

زین غرہ‌ہا تر شاعری دعوے بود لاف و گزاف
این حکیمانِ دگر یک فن و او بسیار فن

در زغن ہرگز نباشد غنّ اسپِ راہوار
گرچہ باشد چون صہیلِ اسپ آوازِ زغن

تا ہمے خوانی تو اشعارش ہمے خائی شکر	تا ہمے بوئی تو اشعارش ہمے بوئی سمن

الحق ایں قصیدہ بر متانتِ طبع و سخنوریئے او گواہِ عدل است والسلام ٭

ذکر مقتدائے عارفاں مولانا جلال الدین رومی قدس اللہ سرہ العزیز

وہو محمد بن الحسن البلخی البکری۔ نسبِ شریفِ او با امیرالمومنین ابوبکر الصدیق رضی اللہ عنہ مے رسد۔ پیشوائے محققانِ عالم و مقبولِ خواص و عوامِ امم است۔ دلِ پاکِ او مخزنِ اسرارِ الٰہی و خاطرِ فیاضِ او مہبطِ انوارِ نامتناہی بودہ۔ طریقت و مشربِ او تشنگانِ وادیئے طلب را بزلالِ عرفان سیراب ساختہ۔ سیرت و مذہبِ او سرگشتگانِ تیہ جہالت را بہ سرحدِ ایقان راہبری نمودہ۔ در تحصیلِ علومِ یقینی عالمِ ربانی و در مراتبِ توحید و تحقیق سالکِ صمدانی است۔ رموز و اشاراتِ غیب را بہ شیوۂ سخن گستری بیان کردہ۔ و طریقِ عین الیقین را بہ واسطۂ علم الیقین بہ عیاں رسانیدہ۔ بیت

موج چوں بر موج زد آں بحرِ زخار از شرف
لولوے منظوم بر ساحل فگند از ہر طرف

زبانِ قلم از شرحِ کمالِ او عاجز و قاصر است۔ در ہمہ مذہبہا ستودہ و نزدِ ہمہ طائفہا مقبول بودہ ٭

اصلِ مولانا از بلخ است و پدرِ او مولٰنا بہاء الدین ولد سرخیلِ علمائے بلخ بودہ و در روزگارِ سلطان محمد خوارزم شاہ بودہ و حشمت و عظمتِ

تمام یافتہ۔ و باجود عالمِ ظاہر در تصوف سخن گفتہ۔ و اہلِ بلخ اورا عظیم معتقد بودند۔ و ہر گاہ کہ وعظ گفتے در پاےِ منبرِ او از خواص و عوام مجلسے عظیم منعقد شدے۔ سلطان محمد بر و حسد برد۔ و بہ معاداتِ مولانا مشغول گشت۔ مولانا بہاء الدین ولد از سلطان رنجیدہ شد۔ و اصحاب و اہل و عیال را ہمراہ برداشتہ از بلخ بیروں شد و قسم یاد کرد کہ تا سلطان محمد خوارزم شاہ بادشاہ باشد بہ بلخ و خراسان نیاید۔ و از اصحابِ او با فرزنداں و متعلقاں جماعتے کثیر ہمراہ مولانا بہاء الدین ولد عزیمتِ حج نمودند۔ و در اثناے آں سفر چوں بہ نیشاپور رسیدند۔ شیخ فرید الدین عطار قدس اللہ روحہ بدیدنِ مولانا بہاء الدین آمد۔ درآں وقت مولانا جلال الدین کوچک بود۔ شیخ عطار کتابِ اسرار نامہ را بہ ہدیہ بہ مولانا جلال الدین داد و مولانا بہاء الدین را گفت "زود باشد کہ ایں پسرِ تو آتش در سوختگانِ عالم زند"۔

و از نیشاپور عزیمتِ بیت اللہ الحرام نمودند۔ و بہ ہر شہر و ولایت کہ مولانا بہاء الدین ولد رسیدے اکابر مقدمِ اورا عزیز و مکرم داشتندے و ازو استفادۂ علومِ ظاہری و باطنی نمودندے و بعد از سفرِ حجاز عزیمتِ دیارِ شام و زیارتِ انبیاء علیہم السلام نمود۔

و بعد از چند سال بہ سیاحت بہ طرفِ روم افتادند و در اوائلِ حال مولانا جلال الدین و پدرش مریدِ سید برہان الدین محقق ترمذی بودہ اند۔ و سید مردے بزرگ و اہلِ باطن است۔ و در سفرِ شام و حجاز با مولانا بہاء الدین مصاحب بودہ۔ و در شام بہ جوارِ رحمتِ ایزدی انتقال کردہ۔ و در وقتِ

رحیل مولانا را وصیت کرد و گفت کہ "کشادِ کارِ شما در روم خواہد بود" +

و در روزگارِ سلطان علاء الدین کیقباد مولانا بہاء الدین ولد و اصحاب بہ روم رفتند و اہلِ روم بغایت معتقد و مرید ایشان شدند۔ و سلطان علاء الدین نیز با امرا و فرزنداں ارادت ظاہر ساخت + و از جملۂ بلادِ روم مولانا بہاء الدین ولد شہرِ قونیہ را اختیار کرد۔ و بہ وعظ و افادہ مشغول بودے و سلطان علاء الدین ادرار و انعام در حقِ مولانا بتقدیم رسانیدے و مولانا را احترامے زائد الوصف دست داد۔ چنانکہ مولانا سلطان ولد در رسالۂ نظم کہ در تاریخِ پدر و جدِ خود نوشتہ مے فرماید +

مثنوی

چوں بہاءِ ولد بہ روم رسید	حرمت انا غنیائے روم بدید
شد مریدش علاءِ دیں سلطاں	نہ ہمیں شاہ جملۂ ایشاں

و مولانا بہاء الدین ولد چند سال در روم بہ علم و افادہ و پیشوائیے علمائے روزگار گذرانید۔ و در شہورِ سنۃ احدے و ثلثین و ستمایہ بہ جوارِ رحمتِ ایزدی انتقال کرد۔ و بہ طریقِ ارث و وصیت مولانا جلال الدین پیشوائے اصحاب و جانشینِ پدر شد۔ و سلطان ولد دریں باب گوید +

مثنوی

چوں بہاءِ ولد زمانِ حیات	بسر آورد در رہِ حسنات
جاں بہ جاں بخشِ خویشتن بسپرد	رخت ازیں کہنہ دیر بیروں برد
ہیچ کس در جہاں نداد نشاں	کہ بروں شد جنازۂ زاں ساں

چوں بہار زیں جہاں ملال آورد	دولتش روے در جلال آورد

و علم و کمال و عظمت و اقبالِ مولانا جلال الدین اضعافِ مراتبِ پدر شد۔ چنیں گویند کہ چہار صد طالب علم بہ درسِ مولانا حاضر شدندے و سلطانِ روم را اعتقادے بلیغ درحقِ مولانا جلال الدین بودے۔ در اثنائے ایں حال دردِ طلب دامنگیرِ مولانا شد۔ از علمِ ظاہر حضورے نیافت۔ ومیخواست کہ بواسطۂ خود را از قیدِ صورت بہ سر حدِ معنی رساند و چند صاحب کمال را مولانا در روم دریافتہ بود مثل شیخ الشیوخ صلاح الدین زرکوب قدس اللہ روحہ کہ خرقۂ او بہ چند واسطہ بہ شیخ ضیاء الدین ابو نجیب سہروردی مے رسد۔ و بہ ابن اخی ترک کہ از ابدال و اوتاد بودہ۔ و در آخر دستِ ارادت در دامنِ تربیتِ شیخ العارف المحقق چلپی حسام الدین قونیوی زد۔ و مرید او شد۔ و مولانا کتابِ مثنوی را بہ اشارتِ چلپی حسام الدین مے گوید ✦

من المثنوی المعنوی

اے ضیاء الحق حسام الدیں بیار	ایں سوم دفتر کہ سنت شد سہ بار
مدتے ایں مثنوی تاخیر شد	مہلتے بایست تا خوں شیر شد

بعد از مدتے شیخ شمس الدین تبریزی قدس سرہ العزیز بہ سرِ وقتِ مولانا رسید ✦

اما حالاتِ شیخ شمس الدین آن است کہ پسرِ خاوند جلال الدین بودہ کہ از نژادِ کیا بزرگ امید است کہ داعئے اسمٰعیلیاں بود۔ و خاوند جلال الدین از کیشِ آباد و اجدادِ خود اباء نمود و دفتر ہا و رسائلِ ملاحدہ را بسوخت۔ و شعارِ

اسلام در قلاع و بلادِ ملاحدہ ظاہر ساخت - و شیخ شمس الدین را بخواندنِ
علم و ادب نہانی بہ تبریز فرستاد - و او مدتے در تبریز بہ علم و ادب مشغول
بودہ - امّا صاحبِ نظم سلسلۃ الذہب آوردہ کہ شیخ شمس الدین را آنکہ
مے گویند کہ فرزندِ خاوند جلال الدین کہ موسوم است بہ نومسلمان غلط است
و او پسرِ بزازے است از شہرِ تبریز - و بعضے گفتہ اند - اصلِ او از خراسان
است از ولایتِ بازر و پدرِ او بہ تجارت بہ تبریز افتاد و شیخ شمس الدین در
تبریز متولد شد - و بندہ مے گوید از ہر کجا باشد گو باش - کار بہ معنی دارد نہ
بہ صورت - ذوق در آشنائیے عالمِ ارواح است نہ در تولدِ اشباح ‌•

بیت

آں کس کہ ز شہر آشنائیست	داند کہ متاعِ ما کجائیست

القصہ چوں شیخ شمس الدین در علمِ ظاہر ماہر شد - ذوقِ سلوک و
دردِ طلب چوں قابلیتِ اصلی داشت دامن گیرِ او شد - و مریدِ شیخ الشیوخ
العارف رکن الدین السنجابی رحمۃ اللّٰہ شد و در معرفت و ریاضت و سلوک
مقامِ عالی یافت و شیخ را در حقِ او اعتقاد و اہتمامے زیادہ از وصف دست داد
امّا نسبِ شیخ رکن الدین بہ شیخ الاسلام ضیاء الدین ابی النجیب سہروردی
قدس اللّٰہ سرہ العزیز مے رسد و او مریدِ شیخ احمد غزالی است - و او مرید
شیخ ابوبکر نسّاج و او مریدِ شیخ ابوالقاسم گرگانی و او مریدِ شیخ ابو عثمان مغربی و
او مریدِ شیخ ابو علی کاتب و او مریدِ شیخ ابو علی رودباری و او مریدِ شیخ
سید الطائفہ ابوالقاسم جنید بغدادی است - و او مریدِ خالِ خود شیخ سری

بن مفلس السقطی واو مرید شیخ ابو محفوظ معروف کرخی است قدس اللہ ارواحہم
واز شیخ معروف سلسلہ دو شق مے شود یکے بہ امام ہمام علی بن موسے الرضا
رضی اللہ عنہما مے رسد واز و پدر بپدر تا بہ حضرت مصطفٰے صلعم مے رسد۔
و شقِ دیگر آنکہ شیخ معروف مرید ابی سلمان داؤد طائی است۔ واو مریدِ
حبیبِ عجمی است۔ واو مریدِ شیخ حسنِ بصری واو مریدِ امیر المومنین و
امام المتقین اسد اللہ الغالب علی بن ابی طالب است کرّم اللہ وجہہ و
رضی اللہ تعالےٰ عنہم اجمعین + بیت

چوں جوے بہ چشمۂ ولایت برسید	ایں سلسلۂ فقر بہ غایت برسید

آمدیم بہ سرِ سخنِ شیخ شمس الدین تبریزی۔ روزے شیخ رکن الدین سنجابی
شیخ شمس الدین را گفت کہ ترا مے باید رفت بروم و در روم سوختہ ایست
آتش در نہادِ او مے باید زد۔ و شمس باشارتِ پیر روے بروم نہاد۔ و در
شہرِ قونیہ دید کہ مولانا بر استرے نشستہ و جمعے موالی در رکاب او رواں از
مدرسہ بخانہ میرود۔ شیخ شمس الدین از روئے فراست مطلوب را دید بلکہ
محبوب را دریافت۔ و در عنانِ مولانا رواں شد۔ و سوال کرد کہ غرض از مجاہدت
و ریاضت و تکرار و دانستنِ علم چیست۔ مولانا گفت روشِ سنّت و آدابِ
شریعت۔ شمس گفت اینہا ہمہ از روے ظاہر است۔ مولانا گفت ورا ے
ایں چیست۔ شمس گفت علم آنست کہ بمعلوم رسی۔ و از دیوانِ سنائی ایں
بیت برخواند۔ بیت

علم کز تو ترا نہ بستاند	جہل ازاں علم بہ بود بسیار

مولانا ازیں سخن متحیر شد۔ وپیشِ آں بزرگ افتاد۔ واز تکرارِ درس و افادہ باز ماند۔ وہموارہ شیخ شمس الدین را طلب کردے۔ وبا او صحبت داشتے۔ وتنہا با او بہ صحرا رفتے۔ شور وغوغا از موالی واصحاب بر آمد۔ کہ سر وپا برہنہ مبتدعے آمدہ وپیشوائے مسلمانان را از راہ مے بردو ہموارہ ایں تشنیع زدندے۔ وشیخ شمس الدین از مولانا بنہانی بہ جانبِ تبریز گریخت ومولانا را سوزِ اشتیاقِ آں قطبِ دایرۂ محبت در درون شعلہ زد۔ و بے طاقت شد و بہ طرفِ تبریز آمد۔ باز شیخ شمس الدین را ہمراہ بروم برد۔ ومدتِ دیگر روزگار در صحبتِ او گزرانید۔ باز مریدان واصحابِ مولانا بمعاداتِ شیخ شمس الدین مشغول شدند۔ ضرورۃً شیخ شمس الدین ایں نوبت عزیمتِ شام نمود۔ ودو سال شیخ شمس الدین در نواحئ شام بود ودر آرزوئے او مولانا مے سوخت وقوالاں را مے فرمود تا سرودِ عاشقانہ مے گفتند۔ وشب وروز بسماع مشغول بود۔ اکثر غزلیات کہ در دیوانِ مولانا مسطور است در فراقِ شمس الدین گفتہ است۔ وگویند در خانۂ مولانا ستونے بود۔ چوں غرقِ بحرِ محبت شدے دست در آں ستون زدے۔ وبہ چرخ آمدے۔ واشعارِ پرشور مے گفتے۔ ومردم آں اشعار مے نوشتند۔ وحالاتِ مولانا طولے دارد۔ وایں کتاب تحملِ تحریرِ آں حالات نے آرد۔ ہر کس را ذوقِ دانستنِ حالاتِ مولانا باشد رجوع برسالۂ ولدنامہ نماید کہ جمیع ایں حالات در آں رسالہ مندرج است ٭ ودیوانِ اشعارِ مولانا سی ہزار بیت باشد ومثنوی را چہل وہشت ہزار بیت گفتہ اند۔ وبعضے زیادہ

و بعضے کم گفتہ اند ؛

وازمعارفِ مولاناست بنامِ شمس الدین ایں غزل ۔

غزل

آنانکہ بسر در طلبِ کعبہ دویدند — چوں عاقبت الامر بہ مقصود رسیدند

از سنگ یکے خانۂ اعلاءِ مکرم — اندر وسطِ وادیئے بے زرع بدیدند

رفتند درو تاکہ بہ بینند خدا را — بسیار بجستند و خدا را نہ بدیدند

چوں معتکفِ خانہ شدند از سرِ مستی — ناگاہ خطابے ہم ازآں خانہ شنیدند

کاے خانہ پرستاں چہ پرستید گل و سنگ — آں خانہ پرستید کہ خاصاں طلبیدند

آں خانۂ دل خانۂ حق واحدِ مطلق — خوش وقت کسانیکہ دراں خانہ خزیدند

خوش وقت کسانیکہ چو شمس الحق تبریز — درخانہ نشستند و بیاباں نہ بریدند

وقال مولانا قدس اللہ تعالیٰ سرہ فی المثنوی المعنوی فی معرفۃ الروح

خود عزیزے در جہاں چوں شمس نیست — شمسِ جاں باقیست اورا امس نیست

شمس در خارج اگرچہ ہست فرد — مثلِ او ہم مے تواں تصویر کرد

در تصوّر ذاتِ اورا گنج کو — تا در آید در تصوّر مثلِ او

من چہ گویم یک رگم ہشیار نیست — شرحِ آں یارے کہ اورا یار نیست

شمسِ جاں کز خارج آمد در اثیر — نبودش در ذہن و در خارج نظیر

وا رہند ارواح ہر شب زیں قفس — فارغاں نے حاکم و محکوم کس

رفتہ در صحرائے بیچوں جاں فشاں — روحِ شاں آسودہ و ابدانِ شاں

جاں ہمہ روز از لگد کوبِ خیال — وز زیان و سود و وز خوفِ زوال
نہ صفائے ماندش نے لطف و فر — نے بسوے آسماں راہِ سفر
جانِ ایشاں بستہ اندر آب و گل — چوں رہند از آب و گلہا شاد دل
در ہواے مہرِ او رخشاں شوند — ہمچو قرصِ بدر بے نقصاں شوند
روحِ صافی بستۂ ابداں شدہ — آبِ صافی در گلے پنہاں شدہ
مرغ کو کاندر قفس زندانیست — مے نجوید رستن از نادانیست
روحہائے کز قفسہا رستہ اند — انبیا شاں رہبرِ شایستہ اند
واں بزرگاں این نگفتند از گزاف — چشمِ پاکاں روشن افتاد است و صاف
گفتِ شاں و نقشِ شاں و نفسِ شاں — جملہ روحِ مطلق است و بے نشاں
زیر و بالا پیش و پس وصفِ تن است — بے جہتہا ذاتِ جانِ روشن است

وفاتِ مولانا در شہرِ قونیہ بود در شہورِ سنۂ احدے و ستین و ستمائیہ و مرقدِ مبارکِ مولانا قدس اللہ سرہ العزیز در قونیہ است۔ و سنِ مبارکش شصت و نہ سال بودہ +

و بعد از وفاتِ مولانا سلطان ولد کہ خلف الصدقِ مولانا بودہ برجاے پدر نشست + و سلطان ولد نیز عارف و محقق و عالم بودہ است۔ کتابِ ولد نامہ بدو منسوب است و مشہور است +

و دریں روزگار رونقِ صومعہ و خانقاہِ مولانا درجۂ اعلےٰ دارد۔ و مقصدِ زوّار است۔ و بر سرِ روضۂ مبارکِ مولانا علے الدوام سفرۂ مہیا و فرشہا و روشنائیہا مرتب است۔ و اوقافِ بسیار براں بقعہ سلاطینِ

روم مقرر داشتہ اند +

و قبرِ حضرت شیخ شمس الدین تبریزی ہم در قونیہ است - و وفاتِ او بعد از رحلتِ مولانا بودہ است +

و بعضے گویند کہ چوں مولانا را جذبہ پیدا شد و ترکِ درس و افادہ نمود - مردمِ قونیہ آں حال را تصور کردند کہ از سببِ شیخ شمس الدین است - بہ شیخ شمس الدین دشمن گشتند - فرزندے از فرزندانِ مولانا را براں داشتند کہ دیوارے را بر شمس الدین انداخت - و او را ہلاک ساخت + اما ایں قول را در ہیچ نسخہ و تاریخ کہ برآں اعتمادے باشد ندیدہ ام - بلکہ از درویشان و مسافراں شنیدہ ام - لاشک اعتماد را نشاید +

و آنچہ عارفِ جامی در کتابِ نفحات الانس مے گوید این است کہ شبے شیخ شمس الدین تبریزی با مولانا قدس سرہ العزیز صحبتے خاص داشتہ کہ جماعتے بے باک با یکے از فرزندانِ مولانا کمیں کردہ اند - و یکے از آنہا اشارتے بشیخ شمس الدین کردہ - حضرت شیخ شمس الدین بہ مولانا گفتہ کہ مرا بہ کشتن مے طلبند - و بیروں رفت - وازاں بے باکاں یکے زخمے بر تنِ شیخ زد و او نعرۂ زد کہ از ہیبتِ نعرۂ او ہمہ بیہوش شدہ اند - چوں مولانا بیروں دوید غیر از چند قطرۂ خون ازآں سلطانِ عاشقاں اثرے نیافتہ + و در فوتِ آں سلطانِ عارفاں اختلاف است - العلم عند اللہ تعالےٰ +

بیت

سِرِ عارف بجز از دیدۂ عارف نشناخت	شمسِ تبریز کند فہم کہ مولانا کیست

امّا سلطان علاء الدین کیقباد از نژادِ سلاطینِ سلجوقیہ است و سلطان ملک شاہ چوں روم را مسخر کرد برادرِ خود سلیمان شاہ را بہ سلطنتِ روم فرستاد۔ واز عہدِ ملک شاہ تا روزگارِ غازان خان روم در تصرفِ آلِ سلجوق بود۔ و علاء الدین بادشاہے باعدل و داد و محبِ علما بودہ و در حدودِ ملازگرد شہرے بنا کرد بر صفتِ رومیہ و از عہد قیاصرہ مثلِ او سلطنتے بسزا ہیچ بادشاہے را میسر نہ شدہ۔ و در شہور سنہ سبع و اربعین و ستمایۃ ازیں دار الفنا رخت بدار البقا کشید۔ انار اللہ برہانہ٭

ذکرِ صاحب القران بین الاقران و خاتم الکلام فی آخر الزمان

دُرِ دریائے معنوی امیر خسرو دہلوی اعلی اللہ درجتہ

کمالاتِ او از شرح مستغنی است۔ و ذاتِ ملک صفاتِ او بہ عنایتِ عالمِ معنی غنی۔ گوہرِ کانِ ایقان و دُرِّ دریائے عرفان است۔ عشقبازیئے حقائق را در شیوۂ مجاز پرداختہ بلکہ با عرایسِ نفایسِ حقایق عشق باختہ۔ جراحاتِ عاشقانِ مستہام را اشعارِ ملیح او نمک مے پاشد۔ و دلہائے شکستۂ خستگاں را زمزمۂ خسروانئے او مے خراشد۔ بادشاہِ خاص و عام است۔ از آنش خسرو نام است۔ و در ملکِ سخنوری ایں نامش تمام است۔ و در حقِ او مرتبۂ سخن گذاری ختم و تمام است۔ قصہ کوتاہ باید کرد۔ والسلام٭

امّا اصلِ امیر خسرو ترک است۔ وگویند اصلِ او از شہرِ کش کہ آں شہر را قبۃ الخضرا مے نامند بودہ است۔ وگویند از ہزارۂ لاچین است کہ در حدودِ پائے مرغ وقرشی مے نشستہ اند۔ ودر فتراتِ چنگیز خاں آں مردم از ماوراء النہر گریختہ بدیارِ ہند افتادہ بدہلی مقام گرفتہ اند۔ و پدرِ امیر خسرو امیر محمود مہتر و مقدمِ آں مردم بودہ است۔ و آبائے امیر و خسرو بروزگارِ سلطان شمس الدین محمد مرتبۂ امارت داشتہ اند۔ وسلطان علاء الدین محمد ملکِ ہند با امیر خسرو عنایات مبذول مے داشتہ و امیر خسرو بدرجۂ امارت رسیدہ ودر ملازمت واشغالِ انواعِ فضائل را احیا کرد۔ ودر معذرتِ طورِ ملازمت در خمسہ مے فرماید۔ **مثنوی**

مسکیں منِ مستمندِ بے ہوش	از سوختگی چو دیگ در جوش
شب تا سحر و ز صبح تا شام	در گوشۂ غم نگیرم آرام
باشم ز برائے نفسِ خود رائے	پیشِ چو خودے ستادہ بہ پائے
تا خوں نرود ز پائے بر سر	دستم نشود ز آبِ کس تر
مدحش ز دروغ بر تراشم	معذور دریں چگونہ باشم

و امیر خسرو را در مدحِ سلطان علاء الدین محمد و اولادِ کرامِ او قصاید و تصانیف است۔

وچوں نسیمِ عالمِ تحقیق بر ریاضِ امیدِ او وزید۔ عالم تاکس را در نظرِ ہمت خسے دید۔ بارہا از ملازمت استعفا خواستے۔ وسلطان علاء الدین ابا نمودے۔ آخر الامر بکلی از ملازمتِ مخلوق مخلوع شد۔ و بہ خدمتِ اہلِ

حق مشغول گشت۔ ودستِ ارادت بہ دامنِ تربیتِ شیخ عارفِ ناسک قدوۃ الواصلین نظام الحق والدین اولیا قدس اللہ سرہ العزیز زد۔ وسالہا بہ سلوک مشغول مے بود۔ ومدحِ ملوک را در سلوک از دیوانِ اشعار محو ساخت وخاطر منور داشت۔ ودر کشفِ حقائق مقامِ عالی یافت۔ وشیخ الشیوخ نظام الحق والدین اولیا بارہا بر زبان مبارک راندے کہ "روزِ حشر امید دارم کہ مرا بہ سوزِ سینۂ ایں ترک بچہ بخشند" *

وخواجہ خسرو مالِ بسیار واسبابِ بے شمار در قدمِ شیخ ایثار نمود۔ وکتابِ خمسہ را باشارتِ شیخ نظم کرد۔ چنانچہ ایں دو بیت مے فرماید ؎

جدارِ خانقاہِ او بہ تقدیم	حطیمِ کعبہ را ماند ز تعظیم
ملک کردہ بہ سقفش آشیانہ	چو اندر سقفہا کنجشک خانہ

امّا شیخ نظام الاولیاء از اکملِ مشائخِ ہنداست۔ وخویشاوند ومرید شیخ الاسلام شیخ فرید شکر گنج بودہ۔ وسلسلۂ شیخ فرید الدین قدس اللہ سرہ العزیز بہ شیخ الاسلام مرشدِ طوایف الانام شیخ مودود بن یوسف چشتی مے رسد قدس اللہ سرہ *

امّا در کتابِ جواہر الاسرار شیخ آذری علیہ الرحمۃ آوردہ است کہ در نہایتِ حال شیخ مصلح الدین شیرازی قدس سرہ العزیز با امیر خسرو صحبت داشتہ وبدیدنِ او از فارس بہ ہند رفتہ۔ وامیر خسرو را نسبت بہ شیخ سعدی اعتقادے زیادہ از تصور بود۔ ودر بابِ اخلاص خود مے گوید ؎

خسرو سرمست اندر ساغرِ معنی بریخت	شیرہ از خمخانۂ مستے کہ در شیراز بود

وجائے دیگر مے فرماید ؎

جلاءِ سخنم دارد شیرازۂ شیرازی

فی کلِّ حال ارادتِ او بہ شیخ سعدی ظاہر است۔ و دیوانِ امیر خسرو را فضلا جمع نتوانستند کرد۔ چہ از روئے انصاف تامل نمودند کہ بحر در ظرف و علمِ لدنی در حرف نگنجد۔ و سلطانِ سعید بایسنغر خاں سعی و جہدِ بسیار نمود در جمع آوردنِ سخنانِ امیر خسرو۔

و ہمانا یک صد و بیست ہزار بیت جمع نمودہ۔ و بعد ازاں دو ہزار بیت از غزلیاتِ خسرو جائے یافتہ کہ در دیوانِ او نبودہ۔ دانستہ است کہ جمع نمودنِ ایں اشعار امرے متعذر الحصول و آرزوئے متعسر الوصول است۔ ترک نمودہ است۔

و امیر خسرو در یکے از رسائل خود بیان فرمودہ کہ اشعارِ من از پانصد ہزار بیت کمتر است و از چہار صد ہزار بیت بیشتر۔ و خمسۂ امیر خسرو ہژدہ ہزار بیت است۔ و خمسۂ شیخ نظامی گنجہ قدس سرہ العزیز بیست و ہشت ہزار بیت۔ عجب است در بعضے سخناں اطناب و در بعضے ایجاز۔ ہر آئینہ ایجاز و فصاحت و بلاغت مرغوب و مطلوب است۔

و امیر زادہ بایسنغر مرزا خمسۂ خسرو را بر خمسۂ شیخ نظامی تفضیل دادے و خاقانِ مغفور الغ بیگ گورگاں قبول نہ کردے۔ و معتقدِ شیخ نظامی بودے۔ و مابینِ ایں دو شہزادۂ فاضل بکرات جہتِ ایں دعوئے تعصب دست دادہ۔ بیت بیتِ خمستین را باہم مقابل کردہ اند۔ اگر آں عصبیت

دریں روزگار بودے۔ خاطرِ نقادِ جوہر یانِ بازارِ فضلِ ایں روزگار کہ عمرِ شاں بہ خلود پیوستہ باد ازاں ترجیح نمودندے و رفعِ اشتباہ کردندے ❊ القصہ معانئ خاص و نازکی ہائے امیر خسرو و کلام پر شورِ دلسوزِ او آتش در نہادِ خاکیاں مے زند۔ و بنیادِ صبرِ عاشقاں برمے کند۔ و در توحید ایں بیت از خاصہ ہائے وے است کہ کسے دیگر بدیں نوع بیان نمے کند ؎

قطرۂ آبے نخورد ماکیاں	تا نہ کند رو بہ سوئے آسماں

و در معراجِ تاجدارِ رسل و ہادئ سبل صلعم مے فرماید ؎

بر آں آئینۂ دل واجب است آہ	کہ در معراجِ او شک را دہد راہ

و در نازکئ کلام اگر در خمسۂ وے نگاہ کنند نکتہ ہا یافتہ شود بدیں مشابہ ؎

خرے راکہ تیمارِ خر بندہ گشت	سہ جو در شکم بہ کہ سی من بہ پشت

و در نہایتِ حال امیر خسرو اشعارِ خود را چہار قسم ساختہ۔ و بعضے سہ قسم گفتہ اند۔ امّا چہار اصح است۔ و ہر قسمے را باسمے موسوم گردانید بدیں طریق۔ تحفۃ الصغر اشعارِ ایامِ شباب۔ وسط الحیوٰۃ اشعارِ آغازِ سلوک و حدِ کہولت۔ غرۃ الکمال اشعارِ ایامِ تکمیل و اوّلِ روزگارِ شیخوخیت و بقیۃ النقیہ اشعارِ ایامِ نہایتِ فقر و روزگارِ ہرم۔ و ما ازیں چہار قسم از ہر قسمے غزلے اختیار کردیم ❊

من تحفة الصغر

دل شد ز دست و ہر قطرہ از خوں نشاں نماند
جاں رفت و یار گم شد بر جاے جاں بماند

دنبالِ یارِ رفتہ رواں کردم آبِ چشم
آں رفتہ خود نیامد و اشکم رواں بماند

از ناخن ارچہ سینہ کنم کے بروں شود
داغے کہ در درونۂ جانم نشاں بماند

مرہم نکرد ریشِ مرا پندِ دوستاں
و اندر دلم جراحتِ گفتارِ شاں بماند

اے دیدہ ماجراے دلِ خوں شدہ کنوں
با دوستاں بگوے کہ مارا زباں بماند

یک چند ہر کہ ہست بود مست و بت پرست
عمرے گزشت و ایں دلِ من ہم بر آں نماند

گفتم کنم بتوبہ سبکدستئے ولے
دستِ صلاح در تہِ رطلِ گراں بماند

مارا وداع کرد دل و دین و ہر چہ بود
الا سرِ نیاز کہ بر آستاں بماند

مے خواست دوش عذرِ جفاہاے او خیال
صد تیرِ آہِ نیم کشم در کماں بماند

من وسط الحیوٰۃ

وایں غزل را در بدیہہ مے گوید در پیشِ سلطان علاء الدین در سرِ میدانِ گوے بازی -

شاہ قبا چست گرد و رخش بہ میداں برید
ایں سر و ہر سر کہ ہست در خمِ چوگاں برید

غمزہ زنِ ما رسید ساختہ دارید جاں
یوسفِ ما باز گشت مژدہ بکنعاں برید

دست بدامانِ او نیست ببازوے کس
بوالہوساں بوالفضول سر بگریباں برید

در صفِ عشاق چوں لافِ عیاری زند
ماتمِ جاں واجب است گر ز غمش جاں برید

از لبش امروز گر توشہ بود بوسۂ
بہر چہ فردا بہ خلد منتِ رضواں برید

مستِ خراب مرا حاجتِ نقلے اگر	ہست دلِ نیم سوز سوے نمکداں برید
نیست دلِ چوں مئے درخورِ شاہینِ شاہ	پارۂ مردار را بر سگِ درباں برید
مرغِ بیابانِ عشق خارِ مغیلاں خورد	مژدۂ وصلِ شکر بر مگسِ خواں برید
بر دو رخ از خوں نوشت خسرو خستہ حال	وہ کہ ز در ماندۂ قصہ بہ سلطاں برید

من غرة الکمال

خم تہی گشت و ہنوزم جاں ز مے سیراب نیست	خونِ خود خور آخر اے دل گر شرابِ ناب نیست
نالۂ زنجیرِ مجنوں ارغنونِ عاشقانست	ذوقِ آں اندازۂ گوشِ اولوالالباب نیست
عشق خصمِ من بس است اے چرخ تو زحمت مکش	ہر کجا جلاد باشد حاجتِ قصاب نیست
پادشا گو خوں بریز و شحنہ گو گردن بزن	بہرِ جانے ترکِ جاناں مذہبِ احباب نیست
ہاں وہاں اے عقل از غمخوارئے ما درگزر	کاندریں رہ بہتر از دیوانگی اسباب نیست
گر جمالِ یار نبود با خیالش ہم خوشم	کلبۂ درویش را شمعے بہ از مہتاب نیست
کافر امردم شکار اے یک زماں آہستہ باش	کاہوئے بیچارہ را با تیرِ ترکاں تاب نیست
تشنہ خواہی مردن اے دل زاں زنخداں درگزر	کاں چہ را گر بکاوی خوں بر آید آب نیست
گفتہ بودی خسروا در خواب رخ بنمایمت	ایں سخن بیگانہ را گو کآشنا را خواب نیست

من بقیة النقیہ

جوان و پیر کہ در بندِ مال و فرزندند	نہ عاقلند کہ طفلانِ ناخردمندند
جماعتے کہ بگریند بہرِ عیش و نشاط	یقیں بداں تو کہ بر خویشتن ہمے خندند

خوشا کساں کہ گزشتند پاک چوں خورشید
کہ سایہ بر سرِ ایں خاکداں بیفگنند

بخانہ کہ رہِ جاں نمے تواں بستن
چہ ابلہند کسانے کہ دل ہمے بندند

بسبزہ زارِ فلک طرفہ باغبانانند
کہ ہر نہال کہ شانند باز برکنند

جمالِ طلعتِ ہم صحبتاں غنیمت داں
کہ مے روند نہ زانساں کہ باز پیوندند

بقا کہ نیست درو حاصلے ہمہ ہیچ است
چو بنگری ہمہ مردم بہیچ خورسندند

بساز توشہ زبہرِ مسافرانِ وجود
کہ میہمانِ عزیزند و روزکے چندند

اگر تو آدمیئی در سگاں بہ طنز مبیں
کہ بہتر از من و تو بندۂ خداوندند

ترا بہ از عملِ خیر نیست فرزندے
کہ دشمنند ترا زادگاں نہ فرزندند

مجوے دنیا اگر اہلِ ہمتی خسرو
کہ از ہمائے بہ مردار میل نپسندند

وامیر خسرو باوجودِ فضائلِ صوری و معنوی در علمِ موسیقی وقوفِ تمام داشتہ۔ نوبتے مطربے با او بحث کرد کہ علمِ موسیقی از جملۂ علومِ ریاضت است۔ و بہ شرف از علمِ شعر و شاعری افضل است وامیر خسرو در الزامِ مغنی ایں قطعہ مے فرماید:

قطعہ

مطربے میگفت خسرو را کہ اے گنجِ سخن
علمِ موسیقی ز علمِ شعر نیکوتر بود

زانکہ آں علمیست کز دقت نیاید در قلم
لیک ایں علمیست کاندر کاغذ و دفتر بود

پاسخش دادم کہ من در ہر دو معنی کاملم
ہر دو را سنجیدہ بر وزنے کہ آں در خور بود

نظم را کردم سہ دفتر ور بہ تحریر آمدے
علمِ موسیقی سہ دفتر بودے ار باور بود

فرق گویم من میانِ ہر دو معقول و درست
گر دہد انصاف آں کز ہر دو دانشور بود

نظم را علمے تصور کن بنفسِ خود تمام	کو نہ محتاجِ اصول و صوتِ خنیاگر بود
گر کسے بے زیر و بم نظمے فرو خواند رواست	نے بمعنی ہیچ نقصاں نے بہ نظم اندر بود
ور کند مطرب بسے ہاں ہاں و ہوں ہوں در سرود	چوں سخن نبود ہمہ بے معنی و ابتر بود
نائے زن را بیں کہ صوتے دارد و گفتار نے	لاجرم در قول محتاجِ کسے دیگر بود
پس دریں معنی ضرورت صاحبِ صوت و سماع	از برائے شعر محتاجِ سخن پرور بود
نظم را حاصل عروسے داں و نغمہ زیورش	نیست عیبے گر عروسِ خوب بے زیور بود
من کسے را آدمی دانم کہ داند ایں قدر	ور نداند پرسد از من ور نہ پرسد خر بود

و ایں قطعہ امیر خسرو فرماید در تاسفِ اخوان و خلّان ۔

قطعہ

رفتم سوئے خطیرہ و بگریستم بزار	از ہجرِ دوستاں کہ اسیرِ فنا شدند
ایشاں کجا شدند چو گفتم خطیرہ ہم	داد از صدا جواب کہ ایشاں کجا شدند

و ایضاً لہ فی مذمۃ اقبال الزماں

اقبال را بقا نبود دل برو منہ	عمرے کہ در غرور گزاری ہبا بود
ور نیست باورت ز من ایں نکتۂ شریف	اقبال را چو قلب کنی لا بقا بود

و ایں رباعی در مرتبۂ عشق است ۔

رباعیہ

از شعلۂ عشق ہر کہ افروختہ نیست	با او سرِ سوزنے دلم دوختہ نیست
گر سوختہ دل نۂ ز ما دور کہ ما	آتش بدلے زنیم کو سوختہ نیست

نیز در شکایت روزگار گوید ~

خسرو چہ حالتست کہ در دہر عالماں	از جاہلانِ دونِ دنی باز پس تراند
ایں نکتہ را بہ بیں و بانصاف خوش برائے	کز چار حرف قطرہ و دریا برابراند

از وارداتِ خسروی زیادت ازیں ایں تذکرہ تحمل نہ کند۔ چہ بحرِ مواج در حوزۂ حوض نگنجد۔ ازاں رو زیادہ ازیں دریں باب خوضے نرفت ؛

امّا امیر خسرو زندگانئے دراز یافت۔ و در شہورِ سنہ خمس و عشرین و سبعمایۃ سمندِ مراد از دہلیزِ تنگِ ہستی بہ چابک دستی بہ ساحتِ میدانِ لامکان جہانید۔ و طوطئ روح خود را از قفصِ حواس وا رہانید۔ و بشکرستانِ وصال رسانید۔ و مرقدِ مبارکش در شہرِ دہلی است در حظیرۂ مشائخ طریقت او شیخ فرید الدین شکر گنج و شیخ نظام الدین اولیا قدس اللہ ارواحہم ؛

و چوں قصائدِ شریفۂ خسرویہ مثل بحر الابرار و مرأۃ الصفا و انیس القلوب شہرتے یافتہ و فضلاءِ انام و شعراءِ ایام بجوابِ آں اقدام نمودہ اند دریں تذکرہ بہ قلم در نیامد ؛ و بعد از خمسہ خواجہ خسرو را چندیں رسائل نظم و نثر است مثلِ قرآن السعدین کہ در حقِ سلطان علاء الدین ملکِ دہلی گفتہ و دول رانی خضر خانی و نہ سپہر و خزائن الفتوح و مناقبِ ہند و تاریخِ دہلی و قانونِ استیفا و غیر ذٰلک ؛

امّا سلطان محمد تغلق شاہ در دیارِ ہند بادشاہِ بزرگ نفس مبارک پے صاحبِ دولت بودہ و در دہلی عماراتِ مرغوبہ بنا کردہ و حوضِ خاص را از روے اخلاص عمارت فرمود۔ و پادشاہے مجاہد و غازی و دانشمند دوست و

شاعر پرور بود - وتا دیارِ قنوج بکشود وشعراءِ خراسان از صیتِ جلال و آوازۂ نوالِ او بہ ہند رفتہ بہ مدایح او وآلِ واحفادِ کرامش قصاید و تصانیف پرداختند - واز اکرامِ نامِ او زلہ ہا ساختند - ودر حدودِ سنۂ اثنئے عشر وسبعمایۃ از حضیضِ انسی بہ اوجِ قدسی تحویل فرمود - مولانائے فاضل مظفر ہروی علیہ الرحمہ در تاریخِ وفاتِ محمد تغلق شاہ و ملک شمس الدین کرت این قطعہ مے گوید +

قطعہ

برو زِ رزم چو کاؤسِ کے محمد کرت	نہاد بر دلِ سہراب کے محمد کرت
خدیوِ کشورِ اوّل محمدِ تغلق	برفت ودر عقبش شاہ کے محمد کرت

ذکرِ محرمِ رازِ حضرتِ بے نیاز خواجۂ حافظِ شیراز روّح اللہ روحہ وارسل الینا فتوحہ

نادرۂ زمان واعجوبۂ جہان بودہ - وسخنِ اورا عالمے است کہ در حوزۂ طاقتِ بشری درنیاید - ہمانا وارداتِ غیبی است - واز مشربِ فقر چاشنی دارد - واکابر اورا لسان الغیب نام کردہ اند وسخنِ او بے تکلف است وسادہ - امّا در حقایق ومعارف دادِ معانی دادہ - وفضل وکمالِ او بے نہایت است - شاعری دونِ مراتبِ اوست - ودر علمِ قرآن بے نظیر بودہ ودر علوم ظاہر وباطن مشارٌ الیہ + گنجورِ حقایق واسرار سید قاسم انوار قدس اللہ سرہٗ

معتقدِ حافظ بودے۔ و دیوانِ حافظ را پیشِ او علی الدوام خواندندے۔ و بزرگان و محققان را سخنانِ حافظ ارادتے مالاکلام است۔ و القاب و نامِ خواجہ حافظ شمس الدین محمد است۔ و در روزگارِ آلِ مظفر در ملک فارس و شیراز مشارٌ الیہ بودہ۔ امّا از غایتِ ہمت بدنیائے دوں سر فرو نیاوردے و بے تکلفانہ معاش کردے۔ چنانکہ مے فرماید ؎

سرمست در قبائے زر افشاں چو بگذری
یک بوسہ نذرِ حافظِ پشمینہ پوش کن

و ہموارہ خواجہ حافظ بدرویشاں و عارفاں صحبت داشتے و احیاناً بہ صحبت حکام و صدور نیز رسیدے۔ و با وجودِ فضیلت و کمال با جوانان مستعد اختلاط کردے۔ و با ہمہ کس خوش برآمدے۔ و او را باصنافِ سخنوری التفات نیست الّا غزلیات۔

و بعد از وفاتِ خواجہ حافظ معتقدان و مصاحبانِ او اشعار را مدون ساختہ اند و درین تذکرہ سہ غزل اختیار کردہ از دیوانِ او ثبت شدہ۔ از غزلہائے او کہ بسیار مشہور نیست۔

غزل

ساقی بیا کہ شد قدحِ لالہ پُر زمے	طامات تا بچند و خرافات تا بکے
بگذر ز کبر و ناز کہ دیداست روزگار	چینِ قبائے قیصر و طرفِ کلاہِ کے
بادِ صبا ز عہدِ صبی یاد مے دہد	جاں دارویے کہ غم ببرد در دہ اے صبی
بر مکر و مہر و عشوۂ او اعتبار نیست	اے وائے بر کسے کہ شد ایمن ز مکرِ وے

درده به یادِ حاتم طے جامِ یک منی	تا نامۂ سیاہِ بخیلاں کنیم طے
اشیائے روزگار بے ساز درگرد	از مہر وراہ بازنماند است ہیچ شے
حافظ کلامِ فارسئے نورسیدہ است	از ملکِ مصر و شام بہ سرحدِ روم و رے

ولہٗ ایضاً

دو یارِ زیرک و از بادۂ کہن دو منے	فراغتے وکتابے وگوشۂ چمنے
من ایں مقام بدنیا و آخرت ندہم	اگرچہ درپیم افتند خلق انجمنے
بیا کہ وسعتِ ایں کارخانہ کم نشود	بزہدِ ہمچو توئے یا بہ فسقِ ہمچو منے
ہر آنکہ کنجِ قناعت بگنجِ دنیا داد	فروخت یوسفِ مصری بکمتریں ثمنے
زتندبادِ حوادث نمے تواں دیدن	دریں چمن کہ گلے بودہ است یا سمنے
بروزِ حادثۂ غم با شراب باید گفت	کہ اعتماد بکس نیست درچنیں زمنے
بہ صبر کوش توائے دل کہ حق رہا نکند	چنیں عزیز نگینے بدستِ اہرمنے
مزاجِ دہر تبہ شد دریں بلا حافظ	کجاست فکرِ حکیمے و رائے برہمنے

حکایت کنند کہ سلطان احمد پادشاہِ بغداد را اعتقادے عظیم درحقِ خواجہ حافظ بودے و چند آنکہ حافظ را طلب داشتے۔ وتفقد و رعایت کردے حافظ از فارس بجانبِ بغداد رغبت نہ کردے و بہ خشک پارۂ در وطنِ مالوف قناعت نمودے۔ و از شہد شہرہائے غریب فراغت داشتے +

وایں غزل در مدحِ سلطان احمد بدار السلام بغداد فرستاد۔

غزل

احمد اللہ علے معدلۃ السلطان	احمدِ شیخ اویسِ حسن الخانی

خانِ بن خان و شہنشاہ شہنشاہ نژاد	آنکہ مے زیبد اگر جانِ جہانش خوانی
ماہ اگر با تو برآید بدو نیمش بزنند	معجزِ احمدی و عاطفتِ سبحانی
نسب و فضل و محبت ہمہ در حق تو لذ	چشم بد دور کہ ہم جانی و ہم جانانی
از گلِ فارسیم غنچۂ عیشے نشگفت	حبذا دجلۂ بغداد و مئے ریحانی
بر شکن کاکل ترکانہ کہ در کاکل تست	دولتِ کسروی و منصبِ چنگیزخانی

وخواجہ حافظ بذلہ ولطیفۂ بسیار گفتے ولطائف ازو منقول است۔ وواجب نمود از لطایفِ خواجۂ حافظ چیزے دریں تذکرہ نوشتن + حکایت کنند در وقتے کہ سلطانِ صاحب قرانِ اعظم امیرِ تیمورِ گورگان انار اللہ برہانہٗ فارس را مسخر ساخت در سنہ خمس وتسعین وتسعمائیہ وشاہ منصور را بہ قتل رسانید خواجہ حافظ در حیات بود۔ کس فرستاد و اورا طلب کرد۔ چوں حاضر شد گفت من بہ ضربِ شمشیرِ آبدار اکثر ربعِ مسکون را مسخر ساختم وہزاراں جائے ولایت را ویراں کردم تا سمرقند و بخارا را کہ وطنِ مالوف و تختگاہ من است آباداں سازم۔ تو بیک خالِ ہندوے ترکِ شیرازی سمرقند و بخارا اے ما را مے فروشی دریں بیت کہ گفتۂ **بیت**

اگر آں ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ ما را
بہ خالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

خواجہ حافظ زمینِ خدمت را بوسہ داد و گفت اے سلطانِ عالم از آں نوع بخشندگی است کہ بدیں روز افتادہ ام + حضرتِ صاحب قراں را

ایں لطیفہ خوش آمد و پسند فرمود۔ و با او عتابے نکرد۔ بلکہ عنایت و نوازش فرمود٭

اما سلطان السلاطین احمد خلف الصدق سلطان اویس جلایر است۔ بعد از پدر در دار السلامِ بغداد بر مسندِ خلافت قرار گرفت و ملک را از تصرفِ برادرش سلطان حسین بیروں آورد۔ و آذر بائیجاں را نیز در تصرف کرد۔ و شوکتے زیادہ از وصف یافت۔ و حکمِ او تا سرحدِ روم رفتے٭ و پادشاہِ ہنرمند و ہنر پرور و خوش طبع بودہ و اشعارِ عربی و فارسی نیکو مے گفتے۔ و در انواعِ ہنر چوں تصویر و تذہیب و قواسی و سہامی و خاتم بندی و غیر ذلک استاد بودے۔ و شمش قلم خط نوشتے وایں مطلع او مے گوید ؎

چند انکہ مے بینم ترا میلم زیادت مے شود
شامم ز شوقِ روے تو صبحِ سعادت مے شود

و در علمِ موسیقی و ادوار صاحب فن است۔ و چندیں نسخہ دریں علم تالیف کردۂ اوست٭ و خواجہ عبد القادر ملازمِ او بودہ و گویند کہ شاگردِ اوست٭ و دریں روزگار در میانِ مطربان و مغنیاں اکثر تصانیفِ او متداول است۔ و باوجودِ چندیں فضائل مردِ قتال و نا اعتماد بودہ۔ و افیون خوردے و گاہ گاہ دماغِ او خشکی کردے۔ و بے جنایت مردانِ اصیل را خوار کردے۔ و باندک بہانہ استیصالِ مردم نمودے۔ لاجرم رعیت و لشکر از و نفور گشتند۔ و امرا و سردارانِ او پیاپے مکاتیب بہ صاحب قرانِ اعظم ظل اللہ علی العالم

امیر تیمور گورگاں نوشتہ شدے۔ تا در حدود سنہ احدے وتسعین وسبعمایۃ حضرتِ صاحب قران بہ قمعِ سلطان احمد لشکر کشید بدیار بغداد۔ وقبل از وصولِ حضرتِ صاحبقرانی سلطان احمد ایں قطعہ گفت ونزدِ صاحبقران فرستاد۔ **قطعہ**

گردن چرا نہیم جفائے زمانہ را	زحمت چرا کشیم بہر کارِ مختصر
دریا وکوہ را بگذاریم و بگذریم	سیمرغ وار زیر پر آریم خشک وتر
یا برمراد بر سرِ گردوں نہیم پائے	یا مردوار در سرِ ہمت کنیم سر

چوں حضرتِ صاحب قران مضمونِ ایں قطعہ معلوم کرد۔ تاسف خورد کہ کاشکے من نظم توانستمے گفتن تا جوابِ شافی نظم کردمے۔ امّا شاید کہ از فرزندانِ واحفادِ من کسے باشد کہ جوابِ سلطان احمدِ بغداد بگوید۔ رقم برامیران شاہ سلطان وگویند کہ بر خلیل سلطان بہادر زدند۔ وجواب بدیں منوال نزدِ سلطان احمد بغداد فرستاد۔ **قطعہ**

گردن بنہ جفائے زماں را وسر مپیچ	کارِ بزرگ را نتواں داشت مختصر
سیمرغ وار ارچہ کنی قصدِ کوہِ قاف	چوں صعوہ خرد باش وفرو ریز بال وپر
بیروں کن از دماغ خیالِ محال را	تا در سرِ سرت نرود صد ہزار سر

چوں سلطان احمد ایں قطعہ مطالعہ کرد دانست کہ در جنب کوہ لشکرِ صاحب قرانی لشکرِ او کاہے است۔ ودر پیشِ صرصرِ اقبالِ تیموری پشۂ بیش نیست۔ **اَلفِرارُ مِمَّا لَا یُطَاقُ مِن سُنَنِ المُرسَلِین** اختیار کردہ بغداد را وداع گفتہ بروم رفت۔ وممالکِ دارالسلام بغداد

بتصرفِ صاحبقرانی فتاد۔ وحکومتِ بغداد را امیر کبیر صاحب قرانِ اعظم انار اللہ برہانہٗ بر خواجۂ مسعود سربدار کہ خواہر زادہ خواجہ علی موید است قرار داد۔ وخواجہ علی طوسی را بضبطِ اموالِ بغداد نصب کرد و خود بہ طالعِ سعد مراجعت فرمود ٭

وبعد از مراجعتِ صاحبقران باز سلطان احمد از قیصرِ روم امداد ستانیدہ بہ طرفِ بغداد حرکت نمود۔ وخواجہ مسعود را قوتِ مقاومتِ او نبود۔ بغداد را بوے گذاشت ٭ ودر وقتے کہ صاحبقرانی را با تقتمش خان کہ پادشاہِ دشتِ قبچاق بودہ خصومت افتاد۔ سلطان احمد فرصت یافت وچند سال دیگر حکومتِ بغداد کرد۔ وچند نوبت دیگر اورا با صاحبقران محاربہ ومصالحہ است۔ واین تذکرہ تحملِ ایرادِ آں نمے آرد ٭ تا در شہورِ سنہ ثمان وثمانمایہ سلطانِ احمد بردستِ قرا یوسف ترکمان کہ از جملۂ گلہ بانانِ پدرِ او بود شہید شد۔ وراہ ورسم سلطنت از خاندانِ سلاطینِ جلایر برافتاد۔ وتراکمہ متسلط شدند۔ وحالاتِ تراکمہ واصل ونشاے ایشاں بعد ازیں خواہد آمد۔ انشاء اللہ تعالےٰ ٭

ووفاتِ خواجہ حافظ در شہورِ سنہ اربع وتسعین وسبعمائیہ بودہ۔ در مصلاے شیراز مدفون است روّح اللہ روحہ ٭ وبہ وقتے کہ سلطان ابو القاسم بابر بہادر شیراز را مسخر ساخت مولانا محمد معمائی کہ صدرِ سلطان بابر بود بر سرِ قبرِ خواجہ حافظ عمارتے مرغوب ساخت ٭

تاریخ احوال بتذکرۂ حال مولانا شیخ محمد علی حزیںؒ

که خود نوشته است

رباعی

عزلتے در دامِ بال و پر شکن میخواستم — نیست عالم جاے پروازے که من میخواستم
بعدِ مرگم نیست تابِ بارِ منت از کسے — آتشِ تن از خاکستر کفن مے خواستم

ایضاً

تا کے برائے گریہ جگر خوں کند کسے — خرج چہ بود داخلِ کم چوں کند کسے
در زیرِ آسماں بود آسودگی محال — خود را مگر ز دائرہ بیروں کند کسے

نَحْمَدُهٗ وَ نَسْأَلُهُ التُّقٰى وَ نَعْتَصِمُ بِعُرْوَةِ الْوُثْقٰى
وَ نُصَلِّیْ عَلٰى سَیِّدِنَا الْمُصْطَفٰى وَ آلِهٖ اَعْلَامِ الْهُدٰى ◆

لراقمہ

یارا ے زباں کو که ثنا ے تو کنم — توصیفِ کمالِ کبریاے تو کنم
چیزے به بساطِ ما تهیدستاں نیست — جانے که تو دادهٔ فداے تو کنم

چوں انسان را بهیں ثمره و گنج بس سرمایه در کارگاهِ آفرینش تحصیلِ عبرت ست و از آنست که گروہے از دانشمنداں و قدر

وقت شناساں بہ تدوینِ کتب تواریخ و تحریرِ احوالِ ہر بد و نیک پرداختہ ہستی از روزگارِ خود را در آں کار بپایاں بردہ اند۔ و بالجملہ تصنیفِ سیر و اخبار را نسبت بطبقاتِ انام علی اختلافِ مراتبہم فوائد بے شمار است۔ و چوں ایں سرگشتہ عمر بآشفتگی تلف کردہ بہ چشمِ حقیقت ملاحظۂ احوالِ خود نمود۔ سرگزشتِ ایامِ گزشتہ را برائے نگرندگاں خالی از فائدہ و عبرتے ندید۔ و در نقلِ احوالِ دیگراں بسا باشد کہ ناقل را بنا بر شبہا تخلیط و اشتباہ افتد۔ اما در شرحِ احوالِ خویش مجالِ آں نیست خواست کہ بذکرِ شمۂ از حالات و واقعاتِ خود کہ دریں عجالہ بخاطر ماندہ پردازد۔ و در آں رعایتِ ایجاز و اختصار نماید۔ تا طولِ مقال و آرائشِ عبارت مورثِ ملالِ خردپژوہاں نگردد۔ و دوستاں را یادگارے و آیندگاں را تذکارے باشد۔ مامول از ناظرانِ کرام آنکہ بہ نظرِ شفقت و ترحم نگرند۔ و بطلبِ مغفرت ایں محروم کوے سعادت را مدد و اعانت فرمایند۔

رَبَّنَآ اٰتِنَا مِنۡ لَّدُنۡكَ رَحۡمَةً وَّهَيِّئۡ لَـنَا مِنۡ اَمۡرِنَا رَشَدًا۔

اجدادِ راقم

نسبِ المستمد بواہب المواہب محمد المدعو بعلی بن ابی طالب بن عبداللہ بن علی بن عطاء اللہ بن اسمٰعیل بن اسحاق بن نورالدین محمد بن شہاب الدین علی بن علی بن یعقوب بن عبدالواحد بن شمس الدین

محمد بن احمد بن محمد بن جمال الدین علی بن شیخ الاجل قدوۃ العارفین تاج الدین ابراہیم المعروف بزاہد الجیلانی قدس اللہ ارواحہم وختم لی بالحسنیٰ ٭

از اجدادِ ایں فقیر شیخ شہاب الدین علی بلدۂ استارا کہ موطن و مدفنِ شیخ است گزاشتہ بدار السلطنتِ لاہجان کہ احسنِ بلادِ گیلان است سکنیٰ نمود۔ و از آں زماں باز لاہجان موطنِ اجداد گردید۔ وجدِ فقیر شیخ علی بن عطاء اللہ از معارفِ علمائے زمانِ خود بود خان احمد خان بادشاہِ گیلان نظر با استعدادے کہ داشتہ در تعظیمِ او مبالغہ نمودے و بعضِ مراتبِ علمیہ را از ایشاں استفادہ نمود ٭ در دار السلطنتِ قزوین بصحبتِ شیخ جلیل بہاء الدین محمد عاملی علیہ الرحمۃ رسیدہ موانستِ تمام باہم داشتند۔ چنانکہ در شرحِ حدیثِ معراج کہ از تحقیقاتِ عالیۂ ایشان است بہ تقریبے در فواتح آں ذکرِ صحبتِ خود با شیخ علیہ الرحمۃ نمودہ ٭ از مصنفاتِ ایشان است شرحِ فارسی بر کلیاتِ قانون کہ بالتماسِ خان احمد خاں نوشتہ۔ و رسالۂ اثباتِ واجب کہ مقدارِ دانشِ او از آں معلوم تواند شد۔ و رسالۂ حلِّ شبہۃِ جزرِ اصم ۔ ایں ہر دو نسخہ بخطِ ایشاں در کتاب خانۂ والدِ علامہ طاب ثراہ بنظرِ فقیر رسیدہ۔ و حاشیۂ بسوط بر فصوصِ فارابی و غیرہا ٭ تکمیلِ علوم در خدمتِ سید المحققین امیر فخر الدین استر آبادی نمودہ۔ و بگفتنِ شعر رغبت داشتہ۔ و حدتِ تخلصِ ایشاں

است۔ والحق سخنانِ عاشقانہ اش در کیفیت و حسنِ بلاغت بے نظیر
افتادہ۔ دیوان بدو ہزار بیت بہ نظر رسیدہ از آنجملہ است ؎

غزل

خوبست محبت اثرے داشتہ باشد	معشوق زعاشق خبرے داشتہ باشد
دل رفتہ بآتشکدۂ عشق و نیامد	مے آمد اگر بال و پرے داشتہ باشد
مردیم زبس ثابت و سیارہ شمردیم	آیا شبِ ہجراں سحرے داشتہ باشد

ولہٗ

دل را بطاقِ ابروے جانانہ سوختیم	قندیلِ کعبہ را بصنم خانہ سوختیم
وحدت چہ حالت است کہ خوابت نمے برد	ما خود نفس زگفتنِ افسانہ سوختیم

ولدِ ایشاں منحصر بشیخ عبداللہ بود۔ کسبِ فنونِ علم از والدِ خود نمودہ بہ تعلقے و انقطاع از دنیا اتصاف داشتہ از آنچہ از وجہِ معاش داملاکِ موروثی حاصل آمدے بہ قلیلے قناعت نمودے۔ و باقی را صرفِ دوستان و محتاجان کردے ؛ سہ پسر از ایشاں مخلف شد۔ شیخ عطاء اللہ و شیخ ابوطالب و شیخ ابراہیم ؛ شیخ عطاء اللہ کہ ولدِ اکبر است در فقہ و حدیث اعلمِ علماء آں دیار و در زہد و کثرتِ عبادت درجۂ عالی داشت۔ در سنِ کہولت درگزشت۔ و اولاد از و نماند ؛ شیخ ابراہیم کہ کہترینِ برادران بود۔ از مستعدانِ روزگار و بعلوِ فطرت و ذکا اتصاف داشتہ مراتبِ متداولۂ علمیہ را اکتساب نمودہ سر آمدِ اقراں گردید۔ و بہ ہفت قلم بغایت نیکو نوشتے۔ و خطِ

اُستاداں راچناں تتبع کردے کہ تمیز درمیانہ دشوار شدے مصحفِ مجید و صحیفۂ کاملہ مترجم باتمام رسانیدہ۔ جدّہ والدِ مرحوم یا صفہان فرستادہ بود- و ہر دو را بہ فقیر شفقت نمودہ بودند- خوشنویسان مشہورِ اصفہان از دیدنِ آں بہرہا مے بردند و در ترسل و انشاء مہارتِ تمام داشت۔ منشآتِ ایشاں در سفائنِ مستعدان مسطور و مشہور است- در شعر و معما سلیقہ داشت- و احیاناً بہ گفتنِ شعر میل نمودے- این چند بیت از ایشان است ۔

رُباعی

بادہ خونِ جگر ماست زمینا مطلب پئے لیلیٰ نتواں گشت چو مجنوں در دشت	گوہر از چشم تر ماست ز دریا مطلب آنچہ در سینہ تواں یافت بصحرا مطلب

ولہٗ رُباعی

در گلشنِ دہر محرمِ راز نبود پنہاں نتواں زمزمہ پردازی کرد	در بزم زمانہ نغمہ پرداز نبود بستیم زباں کسے ہم آواز نبود

فقیر در صغرِ سن کہ در خدمتِ والد بلاہیجان رسیدم سعادتِ ملاقاتِ آں عمِّ عالی مقدار دریافتم۔ حقا کہ در محاسنِ صفات و حسنِ اخلاق و شگفتگی و مجالس آرائی تا امروز مثلِ او کمتر دیدہ ام۔ دہ سال پیش از والدِ علامہ در لاہیجان بہ رحمتِ ایزدی پیوست

یک پسر مسمّٰے بہ شیخ مفید و دو صبیہ از ایشاں ماندہ بود + پسر ہم پس از چندے در اوّلِ شباب در گزشت +

مجملِ احوالِ والدِ مرحوم

اما والدِ مرحوم در سنِ بیست سالگی بعد از تحصیلِ بسیارے از مطالبِ علمیہ نزدِ مولٰنا فاضل ملاحسن شیخ الاسلام گیلانی بشوقِ ادراکِ صحبتِ فضلائے عراق بہ اصفہان آمدہ در مدرسِ اُستاد العلما آقا حسین خوانساری علیہ الرحمۃ کہ مآثرِ فضائل و مناقبش از غایتِ اشتہار بے نیاز از اظہار است باستفادہ مشغول شدند۔ و فنونِ ریاضیہ را در خدمتِ بطلیموسِ زمان علامی مولانا محمد رفیع کہ بر فیعائے یزدی مشہور است تکمیل نمودہ چناں استغراقے در مطالعہ و مباحثہ یافتند کہ محصلین را کمتر میسّر آمدہ باشد۔ و تا اواخرِ عمر برہماں منہاج بود۔ جماعتے کثیرہ از اصحابِ تحصیل برکتِ تربیتِ ایشاں بمراتبِ عالیہ رسیدند۔ و در کتاب خانۂ ایشاں کہ زیادہ از پنج ہزار مجلد بود۔ ہیچ کتابِ علمی بہ نظر در نیامد۔ کہ از اوّل تا آخر بہ تصحیحِ ایشاں در نیامدہ باشد۔ و اکثر محشّٰے ا بخطِ ایشاں بود و قریب بہ ہفتاد مجلد را کہ از آنجملہ تفسیرِ بیضاوی و قاموس اللغۃ و شرح لمعہ و تمام تہذیب حدیث

وامثال ذٰلک بود بقلمِ خود کتابت نمودہ۔ مے فرمود کہ من مکرر در شبا روزے یک ہزار بیت و زیادہ نوشتہ ام۔ خطے بغایت زیبا و واضح داشتند۔ از ایشاں شنیدہ ام کہ مے فرمودند والدم در حیات بود کہ باصفہان آمدم۔ و بہ ایں سبب کہ مبادا توطن اختیار کنم زیادہ بر قدرِ مصارفِ ضروریہ بجہتِ من نمے فرستادند وآنرا ہم در عرضِ سال بچند دفعہ می رسانیدند۔ لہٰذا آں قدر کہ می خواستم برائے ابتیاعِ کتاب زر مقدور نبود۔ بسیارے را خود مے نوشتم۔ بعد از چندے کہ والد رحلت کرد اندیشۂ معاودت بہ لاہجان از خاطر محو شد۔

بالجملہ در اصفہاں مکانے خریدہ بر عمارتش افزودند۔ و عازمِ سفرِ حجاز شدہ از راہِ شام بہ طوافِ بیت اللہ الحرام مشرف شدہ بہ بغداد باز گشتند۔ و چندے در مشاہدِ متبرکۂ عراق بسر بردہ باز باصفہان مراجعت نمودند۔ و از اہالئے آنجا حاجی عنایت اللہ اصفہانی راکہ از اتقیا و اخیار بود۔ با ایشاں موانست پدید آمد۔ وصبیۂ خود را با ایشاں تزویج نمود۔ و اولاد منحصر در چہار پسر بود۔ مولودِ نخستین ایں بے مقدار است۔ و سہ برادرِ دیگر۔ یکے در کودکی و دو در عنفوانِ شباب در گزشتند۔

مجملاً اگر در محاسنِ صفات و اخلاقِ کاملہ و علوِ ہمت و فطرت وقوتِ ایمان و کمالِ فضل و دانشِ آں علامۂ نحریر خوض رود۔

سخن بدرازی کشد و بسا باشد کہ حمل بر مبالغہ و حسنِ اخلاقِ ایں خاکسار کنند۔ در ہیچ فن از فنونِ علوم نبود کہ مہارتش بکمال نباشد و بہ ایں حال ہرگز مباہات بعلم چنانکہ رسمِ علماست نداشتے و با ادنیٰ کسے از اہلِ تحصیل دفرومایگاں مصاحبانہ سلوک کردے و با اینکہ طولِ عمر بمباحثہ و افادہ گزراندے۔ از جدل بغایت محترز بودے۔ وایں شیوہ را مکروہ داشتے۔ ہیچ یک از افاضل را بحسنِ تقریر و شگفتہ طبعئے ایشاں ندیدہ ام۔ علوِ نفسش چناں کہ در نظرِ ہمتش دنیا را قدرِ کفِ خاکے نبود۔ ہرگز ہمت بر تحصیلِ مال و جاہِ دنیوی نگماشت۔ و در طبع اندیشۂ فزونی و تن آسانی نداشت۔ بارہا شنیدہ ام کہ مے فرمود لقمۂ نانِ حلالے کہ رازقِ عباد قسمت ساختہ مارا کافی است۔ و داعی بر تحصیلِ دنیا اگر پرورشِ دیگراں و ایثار بر خواہندگا نست۔ بے ذلتِ نفسِ مومنہ بیسر نیست و نزدِ من سرِ سخاوت ہا قطعِ نظر کردن و واگذاشتن آں چیزے است کہ در دست ہاے مردم است۔ ہرگز مبادرت با آشنائیِ اربابِ دول نہ کردے۔ و با جمعے از امرا و اکابر و اعیاں کہ اخلاص داشتند۔ و نہایت آداب مرعی میداشتند۔ بزرگانہ سلوک نمودے۔

عبادت و ورعش بمثابۂ بود کہ در عرضِ بیست و پنج سال کہ با ایشاں بسر بردہ ام ہرگز فعلے کہ در شرع مکروہ است از ایشاں

ندیدہ ام ÷ و بعد از نیم شب در ہیچ حال چہ در صحت چہ در مرض او را بر بستر استراحت نیافتہ ام ÷ شش ہفت سال پیش از فوت عزلت و خلوت بر مزاجش غالب آمدہ ترکِ مباحثہ و معاشرت نمود۔ واصلاً پیرامونِ انتظام امورِ معاشِ اہل خانہ نے گردید۔ و ایں فقیر را درین باب مختار ساختہ گاہے بمطالعہ مشغول مے شد۔ و بیشتر اوقات گریاں بود۔ و اکثر لیالی را بعبادت احیا مے نمود۔ سخن بر کسے زیادہ بر ضرورت نگفتے۔ و سخن گفتنِ کسے را ہم خوش نداشتے۔ تا آنکہ در سالِ ہزار و یکصد و بیست و ہفت ہجری در سنِ شصت و نہ سالگی امراض شدّت کرد۔ و ضعف مستولی شد۔ صباحے کہ چاشتگاہِ آں رحلت کرد مرا طلبید۔ و سفارشِ بازماندگاں و نیکوکاری با ایشاں نمود۔ پس فرمود چنانکہ مرا خشنود داشتی خدا از تو خوشنود باد! وصیّتِ من بتو این است۔ کہ ہر چند اوضاع دنیا را بر وفقِ مرام نہ بینی و زمانہ ناسازگار افتد۔ باید کہ بمذلت رضا نہ دہی۔ و تبعیت و دنبالہ روی اختیار نکنی۔ چہ عمرِ قلیل قابلِ آں نیست۔ و در اصفہان اگر توانی زیادہ توقف مکن۔ کہ شاید از ما کسے باقی ماند۔ و ایں سخن را فقیر در نیافتم تا بعد از چند سال کہ فتنہ و خرابی در اصفہان پدید آمد ÷ پس فرمود در لیالی و ایام ہفتہ کہ ہر چہ دستت دہد بیشتر آید مارا فراموش مکن ÷ بعد از ساعتے چند بعالمِ بقا ارتحال فرمودند ÷

مدفنِ ایشاں در مقابرِ مشہورہ بمزارِ بابا رکن الدین در جنبِ تربتِ عارفِ ربانی مولنا حسن دانشمندِ گیلانی است آفاضَ اللّٰہ تعالیٰ عَلَیْہِ شَآبِیْبَ الرَّحْمَۃِ وَالْغُفْرَانِ وَاَسْکَنَہٗ فِے فَرَادِیْسِ الْجِنَانِ ۔ چند بیت از مرثیۂ کہ در فوتِ آں عالی مقام بقلم آمدہ بود ثبت اُفتاد ۔

مرثیہ

سپہر از مرگت اے صافِ حقیقت بے صفا گشتہ
نمے ماند بسر کیفیتے بینائے خالی را
کشیدی تا زمن دستِ نوازش اے چمن پیرا
مثل چوں بیدِ مجنوں گشتہ ام آشفتہ حالی را
تو در پیرانہ سر رفتی و من ہم در غمت پیرم
بحسرت مے کنم ہر لحظہ یادِ خُرد سالی را
نہاں اے عرشِ رفعت تا ندیدم در دلِ خاکت
ندانستم کہ پوشد خاکِ سافل کوہِ عالی را
گسستی تا ز ہم شیرازۂ تالیفِ جسمانی
مثالے نیست در عالم ہویدا بے مثالی را
بدل آہِ رسائے دارم از مجموعۂ آتش
ز خاطر بردہ ام یک بارہ مصرعہائے خالی را

ولادت راقم من غرائب الحفظ

رغبت بانشا وشعر - حادثۂ جسمانی - ذکر برخے از اساتیذ اعلام

امامجمل احوال ایں بے مقدار ولادت در روز دوشنبہ بیست وہفتم شہر ربیع الآخر بسال ہزار ویک صد وسہ ہجریہ در دارالسلطنت اصفہان اتفاق افتادہ - وہنوز چیزے از احوال ایام رضاع بیاد مانده - چوں چہار سال از عمر برآمد والد مرحوم اشارت بہ تعلیم نمود - دراں آوان مولانا اعظم ملا شاہ محمد شیرازی علیہ الرحمۃ کہ از اعلام روزگار بود وارد اصفہان در روزیکہ در منزل والد علامہ مہمان بود - فقیر را بخدمت ایشاں برائے شروع تعلیم از روئے تیمن حاضر نمود - مولانائے مزبور بعد از بسملہ ایں آیات را سہ نوبت تلقین فرمود - رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِّن لِّسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي ○

وفاتحہ خوانده نوازش فرمود - در دو سال سواد خوانی وخطے بہم رسید وشوقے مفرط بہ تحصیل حاصل شده - ہیچ شغل نزد من مرغوب تر از خواندن ونوشتن نبود - کتب فارسی بسیار از نظم ونثر خواندم - بر مسائل صرف ونحو وفقہ مشغول ساختند - وبزودی فرا گرفتم ○ رسالۂ چند از منطق تعلیم کردند - مرا باں فن زیاده شوق و

شغف پدید آمد - و درست اخذ کردم - استادے کہ داشتم از ذکاو شوق من تعجب مے نمود - و تحسین مے فرمود و شوق افزونی میگرفت ۔ چوں طبیعت موزون بود از شعر لذّتے عظیم مے یافتم - و بگفتن میل مے شد - و مدتے مخفی بود - چوں استاد مطلع شد - مرا از آں منع نمودے - و والدِ مرحوم نیز مبالغہ در ترکِ آں داشتے - و مرا صرفِ طبیعت یک بارہ از آں ممکن نبود - چیزے کہ واردِ خاطر میشد - مے نوشتم و پنہاں مے داشتم ۔

درسنِ ہفت سالگی والدِ مرحوم اشارت بتجویدِ قرأتِ قرآن نمود - درخدمتِ مولنا ملک حسین قاری اصفہانی کہ از صلحاے زمان و در آں فن ممتازِ اقران بود - دو سال قرأت نمودہ چند رسالہ در آں علم خواندم - و از آں فراغ حاصل آمدہ حسنِ قرأتِ من مرغوبِ اسماع شد - پس والدِ علامہ از فرطِ اشفاقے کہ داشت خود بہ تعلیمِ من پرداخت - شرح جامی بر کافیہ و شرح نظام بر شافیہ و تہذیب و شرح ایساغوجی و شرح شمسیہ و شرح مطالع در منطق و شرحِ ہدایہ و حکمۃ العین با حواشی و مختصر تلخیص و تمام مطول و مغنی اللبیب و جعفریہ و مختصر نافع و ارشاد و شرایع الاحکام در فقہ و من لایحضرہ الفقیہ در حدیث و معالم اصول و چند نسخۂ دیگر در خدمتِ ایشاں خواندہ ام ۔ و ہم در صغرِ سن والدِ مرحوم مرا بخدمتِ عارفِ حقائق و معارف قدوۂ مشائخ کرام شیخ خلیل اللہ طالقانی قدس اللہ روحہ

کہ درآں وقت از عزلت گزیدگانِ آں دیار بود بردہ خواہشِ
تربیت وارشاد نمود۔ قریب بہ سہ سال بہ خدمتِ ایشاں میرسیدم
اگرچہ کتابے بخصوص درخدمتِ او نخواندہ ام۔ لیکن ہر روز
مطلبے ومسئلہ بر کاغذے بہ خطِ خود نوشتہ میدادند و آں را
تعلیم مے فرمودند۔ مرا معلوم نبود کہ آں عبارت از چہ کتاب است
ودر اصلاحِ تزکیۂ نفسِ ناقص چنداں التفات ومبالغہ مے نمودند
کہ زبان از بیانِ آں قاصر ودل از اداے شکر وایادی حقوقِ
آں عارفِ کامل عاجز است۔ الحق اگر قصورِ استعدادِ من نبودے
ہر آئینہ برکاتِ تربیت وانفاسِ آں بزرگوار بمقامے کہ بایست
رسانیدے۔ وے از اکابرِ مشائخ عارفین وجامعِ علومِ ظاہر و
باطن بود۔ اگر خواہم کہ شمۂ از حالاتِ ظاہر وکرامات ومقامات و
مجاہدات وضبطِ اوقات وطورِ معاش آں عالی مقام را شرح دہم
کتابے شود۔ بالجملہ چوں طبعِ ایشاں موزون واحیاناً بگفتنِ شعر
رغبت مے نمودند۔ ومطلع بمیلِ من بسخن بود۔ ازاں چنداں منع وزجر
نمے فرمودند بلکہ گاہے امر بخواندنِ چیزے کہ گفتہ بودم مے کردند
وتخلص بلفظِ حزیں از زبانِ گہر بارِ ایشاں است۔ ایں رباعی
از اشعارِ آں قدوۂ کرام ثبت افتادہ۔

رباعی

اے شوخ بیا در دلِ درویش نشیں	کانِ نمکی بر جگرِ ریش نشیں

در ہجرِ تو دامنم گلستاں شدہ است	یکدم بکنارِ گشتۂ خویش نشیں

و در ہماں اوان ایشاں برحمتِ حق پیوستند۔ پس از آں والدِ علامہ سفارشِ تعلیم و تربیتِ فقیر بہ فاضلِ عارف شیخ بہاؤالدین گیلانی کہ از تلامذۂ سید الحکماء میر قوام علیہ الرحمۃ و از گوشہ نشیناں و جامع فضائلِ صوری و معنوی بود نمود۔ چندے در خدمتِ او تحصیل نمودہ قدرے از کتابِ احیاء العلوم و رسائلِ اسطرلاب و شرحِ چغمینی خواندم۔ و والدِ مرحوم مرا اشارت بمطالعۂ کتبِ اخلاق مے فرمود۔ جمعے از مبتدیانِ اہلِ تحصیل ہر روز حاضر شدہ قدرے اوقات صرفِ مباحثۂ ایشاں نمودہ۔ آنچہ را اخذ نمودہ بودم با ایشاں تکرار مے رفت۔ و حق تعالےٰ برکت و وسعتے در اوقاتِ من کرامت فرمودہ بود و با وجودِ اشغالِ کثیرہ فرصت تنگی نمے نمود۔ و شوقِ مباحثہ و مطالعہ چناں مرا بے قرار داشت کہ التفات بلذات نداشتم۔ مکرر در شبہا از کثرتِ بیداری من والدین را ترحم آمدہ مرا نصیحت و التماس با استراحت میکردند و سود نداشت۔ و آنچہ را بدرس نمی خواندم بمطالعہ اخذ نمودہ مواضعِ مشکلہ را از والد سوال مے کردم۔ و آں مقدار از کتبِ مختلفہ و فنونِ منتشرہ کہ در اندک مدتے بمطالعۂ من در آمد مگر قلیلے از علماے متتبع را میسر آمدہ باشد۔ و با ایں حال رغبتے موفورہ بطاعات و عبادات بود و لذتے عجیب ازاں مے یافتم۔ و لیالی و ایامِ جمعہ

واوقاتِ متبرکہ رامصروف باحیا ومواظبت باذکار و دعواتِ ماثورہ مے نمودم۔ وبسیارے از نوافل وسننِ عملیہ ضائع نمے شد۔ و دل راطرفہ رقت وصفائی وسینہ را انشراحے بود۔ و ذکرِ آں احوال چنانکہ بود نتوانم کرد۔ وآنچہ گفتم از مقولہ اَلنَّعِیْمُ مِنْ بِضَائِعِ الْمَسَاکِیْن است۔ افسوس! افسوس! چہ دانستم کہ کار باایں درماندگی و دل مردگی وافسردگی کہ اکنوں کشیدہ خواہد کشید۔ وکامِ بلذت خو گرفتہ راباید باایں ہمہ تلخی وزہرِ جانگداز ناکامی ساخت۔

وَبِتُّ بِلَیْلٍ سَاوَرَتْنِیْ غَسِیْلَۃٌ
مِنَ الرَّقْشِ فِیْ اَنْیَابِھَا السَّمُّ نَاقِعٌ

حسرتِ بے پایاں وغمِ جانگزا اینست کہ دریں بکد و نفسے کہ باقی ماندہ باشد دیگر اُمیدِ بہبود واہتزازِ نفحۂ مقصود نیست۔

کو فصلِ بہاری کہ زنے کام بر آرم
چوں شاخِ گل از خرقۂ خود جام بر آرم

آسائش است آنچہ بخاطر نمیرسد | آں روزگار نیست کہ من آرزو کنم

وہم درآں اوان از برکت تقوے و ورعے کہ مرزوق شدہ بود مرا در مسائلِ فروعیۂ عملیہ کہ مواضعِ خلافِ فقہا بود اضطرابے وحیرتے رو بداد۔ وخاطرِ مطمئن بفتاوائے فقہا ومعمولِ بین الناس نمے شد۔ ودراں باب خوضِ عظیم کردم۔ واحادیث را اصل و ماخذ

دانسته بسیارے از کتابِ تہذیب الاحکامِ شیخ طوسی را در مدرسِ مجتہد الزماں آقا ہادی خلف مولنا محمد صالح مازندرانی علیہ الرحمۃ استفاده نمودم و نظر در رجالِ حدیث و استاداں کردم و رجوع بکتبِ استدلالیۂ فقہا و تشخیصِ طُرقِ استنباطِ ایشاں نمودم - و برکتبِ فقہ وغیرہ حدیث گزشتم و دراں باب جہدِ موفور کردم تا آنکہ در مسائلے کہ مرا محتاج الیہ و معمول بہ بود بقدرِ وسع اطمینانے حاصل آمد - و از تقلیدِ محض خاصہ با مخالفتِ آراء و عدمِ عصمتِ احدے از مفتیان کہ مرخصِ اقدام است و موقفِ حیرت فی الجملہ رہائی حاصل آمد - و دراں اوان بعد از نیم شب کہ والدِ مرحوم برمے خاستند - پیش از آنکہ بنوافل مشغول شوند تفسیرِ صافی را کہ از مصنفاتِ فاضل مبرور مولانا محمد حسن کاشانیست نزدِ ایشاں قرأت کردہ باتمام رسانیدم و باکثرتِ مشاغلِ تحصیل و وظائف مرا شوقے موفور بصحبتِ مستعدان و موزوناں بود - و با جماعتے ازاں طائفہ مختلط بودم + روزے در منزلِ والدِ علامہ مجمعے از مستعداں منعقد بود - مرا ہم دراں مجلس طلبیدند و از ہر جا سخناں درمیاں بود - یکے از حاضرین این بیتِ ملا محتشمِ کاشی را برخواند + ؎

اے قامتِ بلند قداں در کمندِ تو　　رعنائی آفریدۂ قدِ بلندِ تو

و بعضے از حضار تحسینِ بلیغ نمودہ و الدِ مرحوم فرمود کہ دیوانِ ملا محتشم بنظرِ من درآمدہ شاعرے استاد است - اما کلامش

بے نمک است۔ و آں مقدار از حلاوت کہ تدارک بے نمکی کند ندارد۔
با آنکہ نمک در سخن شاید کہ گلوسوز تر باشد از حلاوت۔ چنانکہ از ہمیں
مطلعِ بلندِ او ایمعنی مستنبط تواند شد۔ دیگر تنہا مصرعِ اخیر درست
افتادہ مصرعِ اول بطبع مانوس نمے شود چہ قامت را در کمند افتادہ گفتن
باسلیقہ راست نیست۔ اگر لفظِ قامت نبودے وگفتے اسے کہ بلند قدہا
در کمندِ تو اند ایں کلام پسندیدہ بودے۔ حاضراں تصدیق نمودند +
پس متوجہِ من شدہ فرمود۔ مے دانم کہ از شاعری ہنوز باز نیامدہٗ۔
اگر توانی دریں غزل بیتے بگو۔ ہماں لحظہ مرا مطلعے بخاطر رسید۔ و چوں نظر
باز بمن افتاد دریافتند کہ چیزے بہ خاطرم رسید۔ فرمود کہ اگر گفتی بخواں
و حجاب مکن۔ ایں مطلع برخواندم +؎

صید از حرم کشد خمِ جعدِ بلندِ تو	فریاد از تطاولِ مشکیں کمندِ تو

حاضراں از جا در آمدند و آفرینہا گفتند۔ تا ایشاں در تحسین
بودند۔ مرا بیتِ دیگر بخاطر رسیدہ برخواندم +؎

شد رشکِ طور از آمدنت کوے عاشقاں
بنشیں کہ باد خردۂ جاں ہا سپندِ تو

دریں مرتبہ والدِ علامہ نیز از جا در آمد و تحسین کردہ فرمود۔ کہ
آنچہ مے گفتم در شعرِ ملا محتشم نیست دریں ہست + بیتِ دیگر
خواندم +؎

مشکل شدست کارِ دل از عشق و خوش دلم

شاید رسد بہ خاطرِ مشکل پسندِ تو

وہمچنیں باندک تاملے بیت دیگرے گفتم۔ تا غزل تمام خواندم+ حضار گفتند کہ ایں طرزِ شعر بدیہہ گفتن امروز مقدور نیست۔ ووالد فرمود کہ الحال ترا اجازتِ شعر گفتن دادم۔ امّا نہ آنمقدار کہ وقت ضائع کنی۔ وقلمدانے کہ درسر کارِ خود داشت۔ برائے نوشتنِ ایں غزل مرا انعام فرمود +

درہماں اوان مرا حادثۂ سخت رسید۔ فترتے در احوال پدید آمد جوشِ بہار وخرمئے روزگار بود۔ با جمعے از یارانِ خود بصحرا رفتم و اسپ تاختم۔ اسپ در دویدن بیفتاد۔ واستخوانِ دستِ راستِ من کوفتہ شد۔ وتا یک سال باصلاح نیامد و استادانِ ماہر معالجہ ہا میکردند ورنجے صعب کشیدم۔ وپس از چندے کہ وجع تسکین یافتہ بود۔ ہمچناں بیکار و بارِ گردن بود۔ چوں خوے نوشتن داشتم قلم بدستِ چپ گرفتہ مسودہ مے کردم۔ ودر آں مصیبت واندوہ شعرِ بسیار گفتہ ام۔ ازجملہ مثنوی ساقی نامہ است کہ افتتاحِ آں اینست +

خدایا توئی آگہ از راز وبس	بہشت از تو دارند پاکاں ہوس
من ومستئ وکنجِ میخانۂ	بہ آزادہم خطِ پیمانۂ

تخمیناً یک ہزار بیت است بغایت سنجیدہ ومستانہ گفتہ شدہ تا آنکہ حق تعالےٰ ازاں درد والم صحت بخشید۔ وپراگندگی بجمعیت گرائید +

14/1/25

ذکرِ معدودے از افاضلِ معاصرین

اکنوں برخے از افاضل و معارف کہ در صغرِ سن باصفہان ملاقاتِ ایشاں نمودہ ام وہم دراں اوان رحلت کردہ اند بقلم آمد +

از آنجملہ فاضلِ مرحوم مولانا محمد باقر مجلسی اصفہانیست - کہ شیخ الاسلام و از مشاہیرِ محدثین و فقہائے امامیہ بود- مؤلفاتِ مشہورہ دارد- سہ چار نوبت ایشاں را دیدہ ام - در ہفتاد و دو سالگی در ہزار و صد و دہ ہجری در گزشت +

دیگر عمدۃ السادات میرزا علاؤالدین محمد معروف بگلستانہ است از افاضل و اتقیا بود- و با والدِ مرحوم اختصاصِ تمام داشت - بعبادت و افادہ بسر مے برد- و بر کتبِ متداولۂ شرعیہ تعلیقات دارد- و روزگارے باآسودگی و عزت داشت - درہماں اوان او نیز درگزشت - و اولادش بمناصبِ دیوانی آلودہ شدند و ایشاں را آں عزت و احترام نماند +

دیگر فاضلِ مبرور شیخ جعفر علی قاضی است - وے از مشائخِ بلدۂ کمرہ و از اعاظمِ تلامذۂ استاذ العلما آقا حسین خوانساری وجامعِ فنون و علوم بود- در مدرسِ او جمعے کثیر از افاضل استفادہ میکردند و روزگارے بہ عزت و احتشام داشت - بمنصبِ شیخ الاسلامی رسید وآں شغلِ خطیر را بر نہجِ ستودہ تقدیم کرد- و از فورِ مہارت کہ در امورِ

ملکی و قوانینِ معاشرت داشت به وزارتِ اعظم نوید یافتند - بعض امرائے سلطانی که در پایۂ آں منصبِ بزرگ بودند در شکستِ کارِ او کوشیدند - و بادشاه را ازاں اراده در گزرانیدند - در سنِ کہولت در گزشت و در حایرِ حسین علیه السلام مدفون شد - چوں با والدِ مرحوم مودت و الفتِ تمام داشت مکرر فقیر بخدمتِ ایشاں رسید۔

دیگر برادرِ کہترِ ایشاں شیخ علی است او نیز در سلکِ فضلا بود - بعد از برادرِ خود بچند سال در گزشت۔

دیگر مسیح الزماں اخوند مسیحائی کاشانیست به زیورِ فضل و کمال آراسته تلمیذ و دامادِ مرحوم آقا حسین خوانساری و بغایت ستوده خصال و خوش صحبت بود - شعرِ بسیار گفته و منشآتِ نفیسه دارد - صاحب تخلص داشت - ایں چند بیت از ایشاں است۔

پیوندِ الفتِ تو چو تارِ نظاره است	تا چشم میزنی بهم ایں رشته پاره است
بلبل ز گل نشان ز هد از رنگ و بوے تو	پروانه با چراغ کند جستجوے تو
تا باشدم بہانه از بهر باز گشت	دل را بجا گزاشته رفتم ز کوے تو

در اصفہاں بافاده مشغول بود تا در گزشت۔

دیگر مولانائے مغفور حاجی ابوتراب است - وے از صلحائے دهر و از مصاحبانِ مولانا محمد باقر مجلسی بود - بافاده فقه و حدیث مشغول و اقوالش در شرعیات معتمد علیه بود - و روزگار به آسایش گذاشت - در سالِ فوتِ مولانا محمد باقر در گزشت - تغیر چند نوبت

ایشان را دیده ام - پسرش حاجی ابوطالب نیز از محدثین بود - بعد از پدر بچند سال بگذشت ⁂

دیگر فاضلِ عالی شان آقا رضی الدین محمد است - خلفِ علامۂ نحریر آقا حسین خوانساری و از اذکیائے علما بود - طبعے بغایت دقیق و فکرتے عالی داشت - در خدمتِ او بسیارے از فضلا مستفید شدند - در جوانی درگزشت - فقیر در منزلِ والد بخدمتِ ایشان رسیده ⁂

دیگر فاضلِ عارف میرزا باقر قاضی زاده است از دانشمندانِ روزگار و صاحب طبعانِ دہر بود - چوں سکنے در محلۂ عباس آبادِ اصفہان داشت - بقاضی زادۂ عباس آباد معروف بود - در اکثر علوم ماہر و بافادہ مشغول بود - و اوقاتے منتظم داشت - با والدِ مرحوم مربوط بود تا رحلت نمود - طبعش بگفتنِ شعر رغبت نمودے از ایشان است ⁂

فصلِ گل و موسمِ بہار است	گلزار برنگ و بوے یار است
بے تو شبِ ماہِ تیرہ روزاں	چوں چشمِ سفید گشتہ تار است

دیگر مرحوم مولانا شمس الدین محمد است - خلفِ فاضلِ مجتہد مولانا محمد سعید گیلانی - وے از جملۂ مستعدان و جامع کمالاتِ صوری و معنوی بود - بعد از تحصیلِ بسیارے از فنونِ علمیۂ ذوقِ سلوک و ریاضت برو غالب شد - و طرفہ شورے

واستغراقے وے را فرا گرفت۔ ترکِ علومِ ظاہریہ نمودہ بحاجی عبدالقادر عاشق آبادی اصفہانی کہ خود را از مشائخ زمان مبدالسنت و مریداں داشت نسبتِ ارادت درست کرد۔ و در حیاتِ والدِ خود در عنفوانِ شباب درگزشت۔ و پس از مدتے والدش کہ از اعاظمِ علما بود رحلت نمود۔ با والدِ فقیر ایشاں را مودتے قدیم بود۔ پسرِ دیگر مولانا محمد سعید مذکور آقا مہدی است کہ از دانشمنداں و در ریاضیات مہارتے بکمال دارد۔ شنیدہ مے شود کہ تا حال در حیات و بلاہیجان سکنے نمودہ۔

دیگر جامع الکمالات مولانا حاجی محمد گیلانی است۔ وے از مشاہیرِ طلبہ و بغایت حمیدہ خصال بود۔ در اصفہان توطن اختیار کرد۔ و در خدمتِ مجتہد مرحوم مولانا محمد باقر خراسانی کہ از اعاظمِ علماء بودہ تحصیل نمودہ بود۔ و در شعر سلیقۂ مستقیمہ داشت۔ اشعارش مشہور است۔ در ہر ماہ یک دو نوبت بمنزلِ والد آمدہ چند روز توقف مینمود الحق بغایت ہموارہ پرہیزگار بود در اصفہان رحلت کرد۔ ایں چند بیت از اشعار اوست۔

از گدازِ شمع باشد شعلہ را پایندگی	میکند از پہلوے مظلوم ظالم زندگی
نفے بکارِ خویش آید نفے بکارِ دیگرے	چوں چراغ روز بیسوزد مرا ایں زندگی

ولہٗ

دلِ روشن نتبقر بیہ ہوس عشق آشنا گردد

اگر خواہد کہ آب آتش شود اوّل ہوا گردد
چنیں گر خواہشِ پیکانِ تیرا دست جانم را
پس از مردن غبارم سنگ سنگ آہن ربا گردد

ولہ ایضاً

صُبحدم در پائے خُم آمد مرا مینا بسنگ | درچنیں وقتے نیاید ہیچکس را پا بسنگ

توصیفِ اصفہان با ذکرِ شمۂ از محاسنِ دار السلطنتِ اصفہان

و در اصفہان آں مقدار از افاضل و مستعدان بودند۔ کہ اگر استیفاے اسامئے ایشاں شود بطول انجامد۔ والحق بآں جامعیت مصرِ اعظمے در معمورۂ عالم نتواں یافت ؎

دِیَارٌ بِهَا حَلَّ الشَّبَابُ تَمِیْمَتِیْ
وَاَوَّلُ اَرْضٍ مَسَّ جِلْدِیْ تُرَابُهَا

ہواے بہ آں اعتدال و قوت و لطافت و آبے بآں گوارائی و شہرے بہ آں شکوہ و رونق و لطافت و نزاہت و کثرتِ عماراتِ عالیہ و آثارِ قدیمہ و جدیدہ و انبوہے ناز و نعمت در ربعِ مسکوں نشاں نداده اند۔ ہمانا تربیت و تکمیلِ نفوس و ابدانِ انسانیہ از تاثیراتِ آں سرزمین است ہمیشہ منشاءِ افاضل و اکابر و مستعداں و ہنرمنداں بوده۔ و ہر قدر در توصیفِ خصائصِ جمیلۂ آں کوشیده شود ہنوز ناگفتہ ماند۔ اگر ہوشمندِ جہاندیدہ آفاق گردیدہ بآں بلدہ رسیدے۔ و اقامت

نموده عمر و فرصت یافتے ہر آئینہ بخصوصیات وجہاتِ امتیاز آں بر کل جہاں آگاہ گشتے۔ حسنِ حیثیت درآں برائے فقیر و غنی ومسافر ومجاور یکساں۔ وتحصیلِ ہر کمالے وہر گونہ نعمتے بیسر و آساں۔ اہالئے آں از ہر طبقہ بفراست و ذکا ومردی ومردمی ومروّت آشنا۔ جمہورِ خلقش بحلیۂ حیا وعفاف ورغبت بہ طاعات ومرضیات آراستہ۔ مدارس ومعابدِ بے شمارش طولِ لیالی وایام بریاضت وعبادتِ سعادتمنداں و حق طلباں معمورہ۔ وبہ برکتِ معدلتِ سلاطینِ ہوشمندِ دیں پرور ماآثرِ علما واکابر فیض گستر در طبائع قاطبۂ عوامش مراسم و قوانینِ ستودہ وروشہائے پسندیدہ متطبع ومعمول۔ وامورِ مکروہہ واعمالِ مذمومہ بغایت نادر ومستور بود۔ حکیم شفائی شاعرِ مشہور در یکے از مثنویاتِ خود بقدرِ وسع توصیفِ آں نمودہ وگفتہ:

مثنوی

گردوں پدر است ومادر ارکاں
فرزند بہ از پدر صفاہاں

محکم چو بنائے دوستداری
درکنگرہ اش فلک حصاری

پر پیچ وخم است آں حصارش
کاندر شکم است روزگارش

چہ شرق وچہ غرب را در و جاے
یک کوچہ گرفتہ ہر دو ماوا ے

از غائتِ بسطِ آں معظم
صد وقت شود درو بیک دم

یک خانہ طلوعِ بامداد است
یک کوچہ شبِ سیاہ زاد است

صد بار بر اوج سر کشد مہر
زاں آب و ہوا تبارک اللہ
فطرتِ گل کس بہوئے خارش
بر درگہ ایں جہانِ حکمت
ہر کوچہ معلمے ستادہ
بازاریگانِ او خرد مند
اوباش مجسطی آفرینند
انہارِ بہشت اگر چہار است

کش جائے دگر نہال بود چہر
کافشاندۂ اوست جانِ آگاہ
ادراک گیاہِ کشتِ زارش
یوناں باشد گدائے فطرت
ہر گام فلاطنے فتادہ
ہم عقدہ کشائے وہم رصد بند
اطفال شفا در آستینند
خلدیست کہ نہر او ہزار است

تا آنکہ از آسیب عین الکمال وحادثۂ روزگار بہ آں مصرِ اعظم از خرابی و ویرانی و پراگندگئ ساکنان و دودمانہائے قدیم رسید آنچہ رسید۔

شعر

از روئے یار خرگہی ایواں ہمے ببینم تہی
وز قدِ آں سروِ سہی خالی ہمے بینم چمن
بر جائے رطل و جامِ مے گوراں نہادستند پے
بر جائے چنگ و نائے و نے آوازِ زاغست و زغن

وہنوز ہم کہ خرابئ آں مصرِ جامع بہ نصابِ کمال رسیدہ بہترین معمورہائے عالم ست۔ کسے کہ اوضاعِ سابقۂ آں را مشاہدہ نکردہ باشد۔ چوں بآں دیار برآید چناں پندارد کہ چیزے کاستہ نشدہ۔ واگر طغیانِ تعدی و ویرانِ ظلمِ عاملاں اندک پستی گیرد بکمتر مدتے برونق

وحالتِ نخستین باز آید- واز اطرافِ جہان رحالِ رجال شود عمّرہا
اللہ تعالےٰ بالعدل والانصاف *

نہضتِ راقم درخدمتِ والدِ مرحوم از اصفہان بگیلان وذکرِ معدودے از افاضلِ معاصرین رحمہم اللہ و ورود بہ لاہجان

مجملاً والدِ مرحوم را بشوق ملاقات برادر و ذوی الارحام ارادۂ رفتن بلاہجان از خاطر سر برزد- ومرا ہمراہ گرفتہ بآں صوب نہضت نمودند- و درہر منزل بعدازنزول الہیات شرح تجرید وزبدۃ الاصول را درخدمتِ ایشاں مے خواندم- واز افاضل واعلام کہ دراں سفر ملاقات شدہ فاضل محقق میرزا حسن خلف مرحوم مولانا عبدالرزاق لاہجی است- درو ارالمومنین قم کہ موطنش بود درسنِ کہولت واواخرِ حیات سعادتِ خدمتِ ایشاں یافتہ ام درعلم وتقوے آیتے بود مصنّفاتِ شریفہ دارد چوں شمعِ یقیں درعقایدِ دینیہ وجمال الصّالحین دراعمال ورسالہ تقیہ وغیرِ آں *

دیگر از افاضل حاجی محمد شریف بود ہمدرآں بلدہ بخدمتِ ایشاں رسیدہ ام حاوئے فنون ومشربے بغایت صافی وذوقے کامل داشت *

دیگر از افاضل سیدالعلما میر محمد ابراہیم قزوینی است - جامع معقول ومنقول واز اتقیا بود- دردارالسّلطنتِ قزوین ایشاں را

را دیدہ ام ٭

دیگر سید الافاضل میرزا قوام الدین محمد سیفی قزوینی است فاضلے نحریر خاصہ در فنونِ منقولہ امام بود۔ شعرِ عربی و فارسی نیکو گفتے۔ و بغایت ستودہ خصال بود۔ ہمدراں بلدہ ادراکِ صحبتِ ایشاں نمودہ ام۔ و ایں ہر دو سیدِ عالی شان تا چند سال قبل ازیں درحیات بودند و درگذشتند ٭

بالجملہ چوں وصول بہ لاہجان روے داد در منازلِ قدیمہ نزول و بخدمتِ عمِّ عالی مقدار و سایر افاضل و اعیان و مستعدانِ آں دیار رسیدم۔ قریبِ یک سال در آنجا بسر رفت۔ و جمعیتے تمام داشتم۔ و والدِ مرحوم بہ مذاکرہ و مباحثہ مشغول بودند۔ و دراں مجلس از مستفیدان بودم۔ و باشارتِ والد رسالہ خلاصۃ الحساب را در خدمتِ عمِّ مرحوم استفادہ نمودم۔ و گاہے بمواضعِ دل کشا و منزہاتِ آں ولایت بسیر و تفرج رفتہ مکان ہاے دلکش بہ نظر رسید و صحبتہاے خوش روے میداد ٭

ذکرِ شمۂ از احوالِ مملکتِ گیلاں

مجموعِ ولایاتِ گیلاں خاصہ بلدۂ لاہجان در سبزی و خرمی و معموری و وفورِ گل و لالہ و کثرتِ میاہ و انہار و تشابکِ اشجار و اثمارِ گرم سیری و سرد سیری در ربعِ مسکوں بے عدیل و نظیر ست۔ عالمیست جداگانہ مشابۂ آں یافت نشود۔ شہرہاے معتبرۂ معمورہ و عمارات عالیۂ منزہہ

دقلاع متنبه دارد - و از قدیم الایام باز ہمیشه معمور و مسکن سلاطین فیشوکت بوده - اغلب درمیانهٔ سه بادشاه صاحب دستگاه انقسام داشته - ہوائے درغایت رطوبت و اعتدال دارد - و حسن معیشت و تنعم خلقتش بدرجهٔ کمال و از اکثر ممالک عالم ممتاز است - در جمیع ماکولات و اقسام ملبوسات اصناف ضروریات آں ملک را ہیچ گونه حاجت بخارج نیست - و آنچه در اکثر ممالک حاصل و مہیا نتواند شد آنجا میسر و سہل الحصول و بیقدر و بہا است - در اکثر بیشہائے آں از تراکم اشجار مجال عبور طیور دو خوش نیست - و قوت نامیه بحدیست که یک قطعه سنگ در کوہسار و کف خاک در صحرائے آں که ساده از گل و گیاه و اشجار باشد نتواں یافت - از کثرت درختان بے خزاں چوں شمشاد و آزاد و نارنج و ترنج و امثال ذلک ہمیشه کوه و صحرا از سرسبزی فایست - شوارع بلاد و قصباتش باوجود ازدحام پیاده و سوار ہمیشه پر گل و گیاه - کثرت مکانہائے خوش و شکارگاہش از تعداد بیروں - و اقسام صید بری و بحری آں از حوصلهٔ شمار افزوں است مردمش بوفور ذکا و ہنر مشہور - و بپرہیزگاری و غریب پروری معروف اند - ہمیشه آں دیار مشحون بدانشمندان و اعلام روزگار بوده - اما چوں قریب به ساحل بحر خزر واقع شده اغلب اینست که پس از قرنے بسبب عفونت ہوائے دریا علت وبا و الم و نبش دراں بلاد سرایت نموده جمعے تلف میشدند - و رطوبت ہوائش نیز چوں زیاده است بنوعیکه شب از کثرت شبنم خوابیدن زیر آسمان دشوار است - بسا باشد که بطبع مردم بیگانه زیاده ملائمت نکند ؞

سیاست نامہ نظام الملک طوسی

فصل اوّل

اندر احوالِ مردم و گردشِ روزگار و مدحِ خداوندِ عالم غیاث الدنیا والدین قدس سرہ

ایزد تعالےٰ اندر ہر عصرے یکے را از میانِ خلق برگزینند و اورا بہ ہنرہائے بادشاہانہ ستودہ و آراستہ گرداند۔ و مصالحِ جہاں و آرامِ بندگاں را بدو باز بندد۔ و درِ فساد و فتنہ بدو بستہ گرداند و ہیبت و حشمتِ او در دلہا و چشمِ خلائق بگسترانند تا مردماں اندر عدلِ او روزگار مے گذرانند۔ و ایمن مے باشند و بقائے دولتِ او مے خواہند۔ و اگر از بندگاں عصیانے و استخفافے بر شریعت اندر طاعت و فرمانہائے حق تعالےٰ پدید آید۔ خواہد کہ بدیشاں عقوبتے رساند و پاداشِ کردار ایشاں را بچشاند (خدائے عزوجل مارا چنیں روزگار منمایاد! و ایں چنیں مدبری دور داراد!) ہر آئینہ از شومئے عصیان

خشم و خذلانِ حق تعالےٰ بداں مردماں در رسد۔ و پادشاہِ نیک از میانِ ایشاں برود۔ و شمشیرہائے مختلف کشیدہ شود و خونہا ریختہ آید۔ و ہر کرا دست قوی تر ہرچہ خواہد ہمے کند تا آں گنہگاراں اندر آں آفتہا و خوں ریزش ہلاک شوند۔ و مثالِ ایں چنیں است کہ آتش در نیستاں افتد ہرچہ خشک باشد پاک بہ سوزد۔ و از جہتِ مجاورت خشک بسیار نیز از تر سوختہ شود۔ پس از بندگاں یکے را بتوفیق ایزدی سعادتے و دولتے حاصل شود۔ و او را حق تعالےٰ براندازۂ او اقبالے ارزانی دارد و عقلے و علمے دہد کہ او بداں عقل و علم زیر دستانِ خود را ہر یک براندازۂ خویش بدارد۔ و ہر یک را بہ قدرِ او مرتبے و محلے نہد۔ و خدمتگاراں و کسانِ ایشاں را از میانِ مردماں برگزیند و ہر یکے را از ایشاں منزلتے دہد و پایگاہے دہد و در کفایتِ مہماتِ دینی و دنیاوی برایشاں اعتماد کند۔ و رعایا آنکہ راہ اطاعت سپرند و بہ کارِ خویش مشغول باشند از رنجہا آسودہ دارد تا در سایۂ عدلِ او بہ راحت روزگارے گذرانند۔ و باز اگر از کسے از خدمتگاراں و گماشتگاں ناشایستگی و درازدستی پدید آید۔ اگر بہ تادیبے و پندے و مالشے ادب گیرد و از خوابِ غفلت بیدار شود او را بر آں کار بردارد و اگر بیداری نیابد۔ ہیچ ابقا نہ کند و او را بہ کسے دیگر کہ شایستہ بود بدل کند۔ و از رعایا کسانیکہ ایشاں حقِ نعمت نشناختہ قدرِ ایمنی و راحت نہ دانند۔ و بدل خیانتے اندیشند۔ و

تمردے نمایند۔ وپاے از حدِ خویش بیروں نہند بر اندازۂ گناہ بایشاں عتاب وخطاب رود۔ وایشاں را بہ مقدارِ جرمِ ایشاں پر سند وازسرِ آں درگذرند ✦

ودیگر آنچہ بہ عمارتِ جہاں پیوندد۔ از بیروں آوردنِ کاریزہا وکندنِ جویہاے معروف وپلہا کردن بر آبہاے عظیم۔ وآباداں کردن دیہہا ومزارع۔ وبرآوردنِ حصارہا وبنا افگندنِ شہرہائے نو وبناہاے رفیع ونشستگاہہائے بدیع بجائے آرد۔ وبرشاہ راہ ہا رباط فرماید۔ از کردنِ آں نام ہمیشہ اورا ماند۔ وثوابِ آں بداں جہاں اورا حاصل بود۔ ودعواتِ بخیر اورا پیوستہ شود ✦

وچوں تقدیرِ حق تعالےٰ خواست کہ ایں روزگار تاریخِ روزگارہائے گذشتۂ دیگر گردد۔ وطرازِ کردارہاے ملوک پیشیں شود۔ وخلائق را سعادتے ارزانی دارد کہ پیش ازاں دیگر ایں اندیشہ نداشتہ است۔ خداوندِ عالم سلطانِ اعظم را از دو اصلِ بزرگوار کہ بادشاہی وپیش روی کہ درخاندانِ ایشاں بودند وپدر بر پدر ہمچنیں تا افراسیابِ بزرگ پدید آورد۔ واورا بکرامتہا وبزرگی ہا کہ ملوکِ جہاں ازاں خالی بودند آراستہ گردانید۔ پس آنچہ بداں حاجت افتد ملوک را از دیدارِ خوب وخوے نیکو وعدل ومردانگی ودلیری وسواری ودانش وبہ کار داشتن انواعِ سلاح وراہ بردن بہ ہنرہا وشفقت ومرحمت بر خلق ووفا کردنِ نذرہا ووعدہا ودینِ درست واعتقادِ نیکو دوست داشتن

وطاعتِ حق تعالےٰ وبجاے آوردنِ فضائل از نمازِ شب وزیادتِ روزہ وحرمت داشتنِ اہلِ علم وگرامی کردنِ زاہداں وصلحا وحکما وصدقاتِ متواتر دادن وبادرویشاں نیکوئی وبازیردستاں و خدمتگاراں باخلقِ خوش زیستن وستمگاراں را از رعیت باز داشتن اورا بارزانی داشت - لاجرم ایزد تعالےٰ بر اندازۂ شائستگی واعتقادِ نیکو دولت وملکِ دوجہاں جملہ اورا مسخر گردانید - وہیبت وسیاستِ اورا بہمہ اقلیم رسانید تاجہانیاں خراج گذار باشند - وبہ تقربے کہ بدو کنند از شمشیرِ او ایمنند ٭

واگر بروزگارِ بعضے از خلفا اندر ملک وسعتے وبسطے بودہ است بہ ہیچ وقت از دل مشغولی وخروجِ خوارج خالی نبودہ است اکنوں بحمداللہ دریں روزگارِ مبارک درہمہ جہاں کسے نیست کہ بدل خلافے اندیشد یا سر از چنبرِ طاعتِ او بیرون است ایزد تعالےٰ ایں دولت را تا قیامت پیوستہ داراد! وچشمِ بد وعین الکمال ازیں مملکت دور داراد! تا خلائق اندر عدل وسیاستِ ایں خداوند عالم روزگار مے گذرانند - وبہ دعاے خیر مشغول مے باشند ٭

وچوں حالِ دولت چنین است کہ گفتہ آمد اندازۂ دانش و شناختنِ رسومِ نیکو برقیاسِ دولت بود - ودانشِ او ہمچو شمعے باشد کہ بسیار روشنائی ازو افروختہ آید ومرداں بداں روشنائی راہ یابند واز تاریکی بیروں آیند وادرا بہ ہیچ مستبشرے وراہ نماے حاجت

نباشد۔ ولیکن خداوندرا اندیشہ ہائے کہ باشد بندگاں از آں باز مانند
واندازۂ حال عقل ودانشِ آں ندانند۔
چوں ایں بندہ را فرمود کہ بعضے از سیرِ نیکو از آنچ بادشاہاں را
از آں چارہ نیست بنویس۔ وہر چیزے کہ بادشاہاں بکار داشتہ اند
واکنوں شرطِ آں بجائے مے آرند چہ پسندیدہ وچہ ناپسندیدہ آنچ
بندہ را فراز آمد از شنیدہ ودانستہ وخواندہ یاد کردہ شود۔ بر حکمِ فرمانِ
اعلےٰ ایں چند فصل بر سبیلِ اختصار نوشتہ شد۔ آنچ لائق ہر فصلے بود در آں
فصل یاد کردہ آمد بہ عبارتے روشن بتوفیق اللہ عزوجلّ۔

فصلِ دوم

اندر شناختن قدرِ نعمت ایزد تعالےٰ مر بادشاہاں را

بادشاہاں را نگاہداشتِ رضائے اوست تعالےٰ شانہٗ۔ ورضائے
حق اسمہٗ اندر احساں بود کہ با خلق کردہ شود وعدلے کہ میانِ ایشاں گستردہ
شود بس است۔ چوں دعائے خلق بر نیکوئی پیوستہ گردد آں مملکت پائدار
بود وہر روز بزیادت باشد۔ وآں ملک از دولت وروزگار متمتع بود۔ بدیں
جہاں نیکو نام وبداں جہاں رستگاری یابد۔ وحساب او سہلتر باشد کہ گفتہ
اند اَلْمُلْکُ یَبْقٰی مَعَ الْکُفْرِ وَلَا یَبْقٰی مَعَ الظُّلْمِ یعنی آنست کہ ملک با کفر

بپاید و باستم وظلم نپاید *

حکایت دریں معنی

در اخبار آمده است که یوسف علیه السلام چوں از دنیا بیروں رفت وصیت کرده بود که "مرا به نزد جدّم ابراہیم علیه السلام دفن کنید" - چوں تابوتِ یوسف بنزدِ حظیره آوردند جبرائیل علیه السلام بیامد وگفت ایں جائے او نیست که او را جوابِ ملکے که رانده است به قیامت بباید دادن - پس چوں حالِ یوسف ایدوں باشد بنگر تا حالِ دیگراں چگونه بود *

خبر

در خبر چنیں آمده است از پیغمبر علیه السلام که ہر کرا روزِ قیامت حاضر کنند از کسانے که ایشاں را بر خلق دستے و فرمانے بوده باشد دستہاے او برگردن بسته بود - اگر عادل بوده باشد عدل دست او کشاده گرداند و به بہشت رود - اگر ظالم بود ہمچناں دستش بسته به دوزخ افگنند *

خبر

وہم در خبر آمده است - که روزِ قیامت ہر که او را بر کسے فرمانے بوده باشد بر خلق یا بر مقیمانِ سراے و زیر دستانِ خویش - او را بدآں سوال کنند - و از شبانے که گوسفنداں را نگاه داشته باشد جوابِ آں بخواہند *

خبر

گویند عبد الله بن عمر الخطاب رضی الله عنہما در بیروں رفتن پدرش

ازیں جہاں وے را پرسید کہ "اے پدر! ترا کے بینیم"۔ گفت۔ "بدآں جہاں"۔ گفت "زود تر مے خواہم"۔ گفت "شبِ اول یا دوم یا سوم مرا در خواب بینی"۔ پس دوازدہ سال برآمد او را در خواب نہ دید۔ پس از دوازدہ سال او را بخواب دید۔ گفت "یا پدر! انگفتہ بودی کہ پس از سہ شب ترا ببینیم"، گفت "مشغول بودم کہ در سوادِ بغداد پلے ویراں شدہ بود و گماشتہا تیمارِ آں نداشتہ بودند و گوسفندے را دراں پل دست بہ سوراخے فرو شد و بہ شکست۔ تا اکنوں جوابِ آں مے دادم"۔

و بر حقیقت خداوند عالم خلد اللہ ملکہ بداند کہ اندراں روزِ بزرگ جوابِ ایں خلائق کہ در زیرِ فرمانِ او اند ازو خواہند پرسید و اگر بکسے دیگر حوالت کند نخواہند شنید۔ پس چوں چنیں است باید کہ ملک ایں مہم بکسے باز نگذارد و از کارِ خویش و خلق تغافل نباشد۔ چنانکہ تواند در سر و علانیہ از احوالِ ایشاں بر مے رسد۔ و دستہائے دراز کوتاہ میکند و ظلم و ظالماں را باز مے دارد تا برکات بروزگارِ دولتِ او مے رسد بتوفیق اللہ وحدہٗ۔

فصلِ سوم

اندر مظالم نشستنِ پادشاہ و عدل و سیرتِ نیکو ورزیدن

چارہ نیست پادشاہ را ازآنکہ در ہفتہ دو روز بمظالم نشیند۔ و داد

از بیداوگریستانند - و انصاف بدہد - و سخنِ رعیت بگوشِ خویش بشنود بے واسطہ - وچند قصہ کہ بہتر تر بود باید کہ عرض کنند - و در ہر یک مثالے دہد کہ چوں ایں خبر در مملکت پراگندہ شود کہ خداوندِ عالم متظلماں و داد خواہاں را در ہفتہ دو روز پیش خویش مے خواند و سخنِ ایشاں مے شنود ہمہ ظالماں بشکوہند و دستِ ظلم کوتاہ کنند - وکس نیارد ظلم و دست درازی کردن از بیمِ عقوبت ۔

حکایت

چنیں خواندم در کتبِ پیشینگاں کہ بیشتر ملوکِ عجم دکانے بلند ساختندے و بر پشت اسب برآنجا بایستادندے - تا متظلماں را کہ در آں صحرا گرد شدہ بودندے ہمہ را بدیدندے - و دادِ ہر یک بدادندے - وسببِ ایں چناں بود کہ چوں پادشاہ جائے نشیند کہ آں جایگاہ را درگاہ و دربند و دہلیز و پردہ باشد صاحب غرضان و ستمگراں آں کس را باز دارند - ونزدِ پادشاہ نگذارند ۔

حکایت

شنیدم کہ یکے از ملوک بگوش گراں بودہ است - چناں اندیشید کہ کسانے کہ ترجمانی مے کنند سخن متظلماں با او راست نگویند - واو چوں حال نداند فرمانے فرماید کہ موافق آں کار نباشد - فرمود کہ متظلماں باید کہ جامۂ سرخ پوشند و ہیچ کس دیگر نپوشند - تا من ایشاں را شناسم ۔ و آں ملک بر پیلے نشستے و بصحرا بایستادے - و ہر کرا با جامۂ سرخ دیدے - فرمودے تا گرد کردندے پس بجاے

خالی نشستے۔ وایشاں را یک یک بخواندے۔ تا بآواز بلند حال خویش گفتندے۔ و او انصاف ایشاں میدادے۔ و آں ہمہ احتیاط ازبہر جواب آں جہاں را کردہ اند تا چیزے بر ایشاں پوشیدہ نگردد۔

حکایت

امیرِ عادل از جملۂ سامانیاں یکے بودہ است۔ و اورا اسمٰعیل ابن احمد گفتندے۔ و سخت عادل بودہ است۔ و او را سیرتہائے نیکو بسیار بودہ است۔ و با خدائے عز و جل اعتقادِ صافی داشتہ است۔ و درویش بخشائے بود۔ کہ از سیرِ او باز نمودہ اند۔ و ایں اسمٰعیل آں امیرے بود کہ بنجارا نشستے۔ و خراساں و عراق و ماوراء النہر پدراں او را بود۔ یعقوب لیث از سیستاں خروج کرد۔ و جملہ سیستاں بگرفت۔ و داعیاں مر او را بفریفتند۔ و در شریعت اسماعیلیاں شد۔ و بر خلیفۂ بغداد دل بد کرد۔ و آہنگ بغداد کرد۔ تا خلیفہ را ہلاک کند۔ و خانۂ عباسیاں را برداردد خلیفہ خبر یافت کہ یعقوب آہنگ بغداد کردہ است۔ رسول فرستاد کہ ترا بغداد ہیچ کارے نداری ہماں صواب تر کہ کوہستان و عراق و خراساں نگاہ داری۔ و مطابعت مے کنی تا دل مشغولی تو لد نکند۔ باز گرد۔ فرماں نبرد۔ گفت مرا آرزو چناں است کہ لابد بدرگاہ تو آیم۔ و شرط خدمت بجائے آرم۔ و عہد تازہ کنم تا ایں نکنم باز نگردم۔ ہر چند خلیفہ رسول میفرستاد

جواب ہمیں مے داد - لشکر بر داشت - و روے بہ بغداد نہاد - خلیفہ
بدگمان شد - بزرگان حضرت را بخواند - و گفت - چناں مے بینم کہ
یعقوب لیث سر از چنبر اطاعت بیروں کرد - و بخیانت اینجا
مے آید کہ ما او را نخوانده ایم - و من مے فرمایم کہ باز گردد - نمے
گردد - بہمہ حال خیانتے در دل وارد - و پندارم کہ در بیعت باطنیاں
شده است - و تا اینجا نرسد - اظہار نکند - ما را از احتیاط کردن او
غافل نباید بودن - تدبیر آں کار چیست ؟

پس بر آں نہادند - کہ خلیفہ در شہر نباشد - و بصحرا رود - و
اردو و لشکر گاہ بزنند - و خاصگیاں و بزرگان بغداد جملہ با او باشند
چوں یعقوب برسد - خلیفہ را بصحرا ببیند - با لشکر - اندیشۂ او بر خطا
افتد - و عصیان او امیر المومنین را معلوم شود - و مردم در لشکر
گاہ یکدیگر آمد و شد کنند - اگر سر عصیان دارد نہ ہمہ میران عراق
و خراسان با او یار باشند - و رضا دہند بدانچہ در دل دارد - چوں
عصیان آشکار اکند لشکر او را سر بر گردانیم بتدبیر - پس اگر درمانیم
بارے راہ بر ما کشادہ شود - و چوں اسیراں در چہار دیوار گرفتار
نگردیم - و بجاے برویم + امیر المومنین را ایں تدبیر خوش آمد
ہمچناں کردند - و ایں خلیفہ المعتمد علی اللہ احمد بود +

چوں یعقوب لیث در رسید - برابر لشکر گاہ خلیفہ فرود آمد -
و دو لشکر در ہم آمیختند - و یعقوب لیث عصیان ظاہر کرد - دکس بخلیفہ

فرستاد کہ بغداد راپرداز۔ وہر کجا کہ مے خواہی ہمے رو+ خلیفہ دو ماہ
زماں خواست۔ زمانش نداو۔ چوں شب اندر آمد بہ سرانِ سپاہِ او
در سِر کس فرستاد کہ او عصیان آشکارا کرد و با ملحداں لعنہم اللہ
یکے شد۔ وبداں آمادہ است تا خاندان مارا براندازد۔ دمخالفاں را
بجاے مانشاند۔ وشماہم بدیں ہمہ استانی مے کنید یا نہ+ گروہے
گفتند ماناں پارہ از او یافتہ ایم۔ وایں نعمت از خدمتِ او داریم
ہرچہ او کرد ماکردیم و بیشتر گفتند ما ازایں حال خبر نداریم۔ وچناں
پنداریم کہ او ہرگز با امیرالمومنین خلاف نکند۔ پس اگر مخالفت ظاہر
گردد مارضا ندہیم۔ و روزِ ملاقات با تو باشیم۔ وبوقتِ مصاف سوئے
تو آئیم۔ وترا نصرت دہیم+ وایں گروہ امراے خراساں بودند+ چوں
خلیفہ سرانِ لشکر یعقوب بریں گونہ دید۔ خرم گشت+ دیگر روز بدل
قوی پئے یعقوب پیغام فرستاد۔ کہ اکنوں کفرانِ نعمت پدید کردی۔
میانِ من وتو شمشیر ست۔ وہیچ باک نیست اگر مرا لشکر اندک است
وازآنِ تو بسیار است+ وبفرمود تا لشکر در سلاح شدند۔ وکوسِ جنگ
بزدند وبوقِ کیں بدمیدند و برصحرا صف کشیدند+
چوں یعقوبِ لیث بر آں گونہ دید گفت بکامِ خویش رسیدم۔
واو نیز بفرمود تا کوس بزدند۔ وہمہ لشکر برنشستند۔ وبا تعبیہ بصحرا
شدند۔ برابرِ لشکر خلیفہ صف برکشیدند وازآنجانب خلیفہ بیامد
ودر قلب ایستاد۔ وازاینجانب یعقوبِ لیث پس خلیفہ فرمود بمردے

بلند آواز کنا در میان دو صف رود۔ و بآوازے بلند بگوید کہ یا معشر المسلمین! بدانند کہ یعقوب عاصی شد۔ و بداں آمدہ است تا خاندانِ عباس بر کند۔ و مخالفِ اور از مہدیہ بیارد۔ و بجائے وے بنشاند۔ و سنت بر دارد۔ و بدعت آشکارا کند۔ ہر آنکسے کہ خلیفۂ رسولِ خدائے را خلاف کند۔ ہمچناں باشد کہ سر از اطاعتِ خدائے تعالےٰ کشیدہ باشد۔ و از دائرہ مسلمانی بیروں شدہ باشد۔ چنانکہ خدائے تعالےٰ در محکم کتاب خویش مے فرماید۔

اَطِیْعُوا اللّٰہَ وَاَطِیْعُوا الرَّسُوْلَ وَاُوْلِی الْاَمْرِ مِنْکُمْ

اکنوں کیست از شما کہ بہشت را بر دوزخ بر گزیند؟ حق را نصرت کنید و روے از باطل بگردانید۔ با ما باشید نہ بر ما۔ چوں لشکرِ یعقوب ایں سخن بشنیدند امرائے خراساں بیکبار بر گشتند و سوے خلیفہ آمدند وگفتند ما پنداشتیم کہ او بحکم فرمان و طاعت و خدمت مے آید اکنوں کہ مخالفت و عصیاں پدید کرد۔ ما با تو ایم تا جان داریم از بہرِ تو شمشیر مے زنیم۔ چوں خلیفہ قوت گرفت آں لشکر را بفرمود تا جملہ حملہ کردند ولیعقوبِ لیث بہ نخستیں حملہ شکستہ شد۔ و بہزیمت سوے خوزستان رفت و خزینۂ او جملہ غارت کردند۔ و لشکر از خواستۂ او توانگر شد۔ و او چوں بخوزستان رسید بہر جانب کس فرستاد۔ و لشکر آورد۔ و گماشتگاں را بخواندن گرفت۔ و دینار و درم بفرمود تا از خزینہائے عراق و خراساں بیاوردند چوں خلیفہ خبر یافت کہ بخوزستان مقام

کردہ است در وقت نامہ وقاصد فرستاد۔ کہ ما را معلوم شد کہ مردے
سادہ دلی و بسخن مخالفاں غرہ شدی۔ و عافیتِ کار نگاہ نہ کردی۔ ندیدی
کہ ایزد تعالےٰ صنع خویش بتو بنمود۔ و ترا ہم بلشکرِ تو بشکست۔ و سہوے
بود کہ بر تو رفت۔ اکنوں دانم کہ بیدار گشتۂ و برایں پشیمانی امارت عراق
وخراساں را ہیچکس از تو شائستہ تر نیست۔ و ترا حقِ نعمت بسیار است
بنزدیکِ ما۔ ایں یک خطا ترا در کارِ آں خدمتہائے پسندیدہ کردیم۔ و
کردۂ او را ناکردہ پنداشتیم۔ باید کہ او از سرِ آں حدیث درگذرد۔
چوں ما از سرِ ایں وحشت درگذشتیم۔ و ہر چہ زود تر بعراق و خراساں
رود۔ و بمطالعت ولایت مشغول شود۔

چوں یعقوب نامۂ خلیفہ برخواند ہیچگونہ دلش نرم نشد و برآں
کار پشیمانی نخورد و بفرمود تا ترہ و ماہی و پیازے چند بر طبقِ چوبین
نہادہ پیش آوردند آنگہ بفرمود تا رسولِ خلیفہ را در آوردند و بنشاندند۔
پس سوے رسول کرد۔ و گفت۔ برو و خلیفہ را بگوے کہ من مردے
روئیں گر زادہ ام و از پدر روئیں گری آموختہ ام۔ و خوردنِ من نانِ
جوین و ماہی و ترہ و پیاز بودہ است۔ ایں پادشاہی و آلات و گنج و
خواستہ از سرِ عیاری و شیر مردی بدست آوردہ ام۔ نہ از پدر میراث
دارم۔ و نہ از تو یافتہ ام۔ از پاے ننشینم تا سرِ تو بمہدیہ نفرستم و خانداں
ترا و یراں نکنم۔ یا آنچہ گفتم بکنم۔ یا بسرِ نانِ جوین و ماہی و ترہ باز
شوم۔ و اینک گنجہا را در باز کردم۔ و لشکرہا باز خواندم۔ و بر اثرِ ایں

پیغام آمدم ٭ و رسول خلیفہ را گسیل کرد۔ و ہر چند کہ خلیفہ بنامہ و قاصد بنواخت۔ و تشریف فرستاد۔ البتہ باز نگشت۔ و لشکر گرد مے کرد۔ و قصدِ بغداد کرد ٭ او را علتِ قولنج بود۔ علتِ قولنجش بگرفت و حالش بجائے رسید کہ دانست کہ ازاں درد نرہد۔ برادرِ خویش عمرو بن اللیث را ولی عہد کرد۔ و گنج نامہا بوے داد۔ و بمرد ٭ و عمرو ابن اللیث بازگشت۔ و بکوہستان آمد۔ و یک چندے آنجا بود۔ پس بخراساں رفت۔ و پادشاہی کرد۔ و طاعت ہمے داشت۔ و لشکر و رعیت عمرو را دوست تر از یعقوب داشتند۔ کہ ایں عمرو بس بزرگ ہمت و با عطا و بیدار و با سیاست بود و مروت و ہمتِ او تا آنجا بودہ است کہ مطبخِ او را چہار صد اشترمے کشیدند چیزہائے دیگر را قیاس باید کرد۔ ولیکن خلیفہ را استشعارے ہمے بود۔ کہ نباید کہ او نیز بر طریقتِ برادر بود۔ و فردا روزے ہماں پیش گیرد کہ برادرش بر دست گرفتہ بود۔ کہ ہر چند کہ عمرو ایں اعتقاد نداشت۔ ولیکن خلیفہ ازیں معنی اندیشہ ہمے کرد۔ پیوستہ و رسر کس ہمے فرستاد بہ بخارا نزدیکِ اسمٰعیل ابن احمد کہ خروج کن بر عمرو بن لیث و لشکر بہ کش۔ و ملک از دستِ او بیروں کن کہ تو حق تری امارتِ خراساں و عراق را۔ کہ ایں ملکِ پدرانِ تو بودہ است۔ و ایشاں تغلب دارند ٭ یکے کہ خداوندِ حق توئی۔ و دیگر آنکہ سیرتہاءِ تو پسندیدہ تر است۔ و سہ دیگر آنکہ دعائے من در قفائے تو است۔ بدیں ہر سہ معنی شک نکنم کہ ایزد تعالےٰ ترا بر وے نصرت دہد۔

بداں منگر کہ ترا عدت ولشکر اندک است۔ بداں نگر کہ خدائے تعالیٰ
ہمے گوید کَمْ مِّنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ
مَعَ الصَّابِرِينَ، پس سخنہائے خلیفہ بر دل او کار کرد۔ وعزم درست
گردانید۔ کہ با عمرو بن لیث مخالفت کند۔ لشکرے کہ داشت ہمہ
را گرد کرد۔ و از جیحون بدیں سو گذشت۔ و بسر تازیانہ بشمرد دوہزار
سوار بر آمد چنانکہ از ہر دو یکے سپر داشت۔ و از بیست مرد یکے جوشن
داشت۔ و از ہر پنجاہ مرد یکے نیزہ داشت۔ و مرد بود کہ از بے ستوری
جوشن بر فتراک بستہ بود۔ و از آموے بر داشت۔ و بشہر مرو آمد۔
خبر بعمرو لیث بردند کہ اسمٰعیل بن احمد از جیحون گذشت۔ و بمرو
آمد و شحنۂ مرو بگریخت و طلب مملکت مے کند۔ عمرو لیث بخندید۔
و بہ نیشاپور بود۔ ہفتاد ہزار سوار عرضہ کرد۔ ہمہ برگستوان دار با سلاح
و عدتے تمام۔ و روے ببلخ نہاد۔ و چوں بیکدیگر رسیدند مصاف
کردند۔ اتفاق چناں افتاد کہ عمرو بن لیث بدر بلخ شکستہ شد۔
و ہفتاد ہزار سوار او ہزیمت برفتند۔ چنانکہ یکے را جراحتے نرسید
و نہ کسے اسیر گشت۔ الا از میان ہمہ عمرو بن لیث گرفتار شد۔ و چوں
او را پیش اسمٰعیل آوردند۔ بفرمود تا او را بہ بوزبانان سپردند۔ و ایں
از عجائبہائے دنیا ست چوں نماز دیگر بکردند فراشے کہ از آن عمرو
لیث بود در لشکرگاہ مے گشت۔ چشمش بر عمرو بن لیث افتاد۔
دلش بسوخت پیش او رفت و گفت۔ امشب با من باش کہ بس

تنہا ماندہ ام. گفت تا من زندہ ام از قوت چارہ نیست۔ تدبیر چیزے خوردنی کن + فراش یک من گوشت بدست آورد۔ و تابۂ آہنیں از لشکریاں عاریت خواست۔ و ہر جانب بدوید۔ و لختے سرگینِ خشک بچید و کلوخے دو سہ برہم نہاد تا قلیہ خشک بکند + چوں گوشت در تابہ کرد۔ مگر در طلبِ نمک شد۔ د روز بآخر آمدہ بود۔ سگے بیامد۔ و سر در تابہ کرد۔ و استخوانے بر داشت دہنش بسوخت۔ سگ سر بر آورد۔ حلقۂ تابہ در گردنش افتاد۔ و از سوزشِ آتش بہ تگ خاستہ تابہ ببرد + عمرو بن لیث چوں چناں دید۔ روسوئے لشکر و نگہباناں کرد۔ و گفت عبرت گیرید۔ کہ من آں مردم کہ بامداداں مطبخِ مرا چہار صد اشتر مے کشیدند۔ و شبانگاہے سگے بر داشت۔ و دیگر گفت "اَصْبَحْتُ اَمِیْرًا وَ اَمْسَیْتُ اَسِیْرًا"۔ معنی آن است کہ بامداداں امیر بودم۔ و شبانگاہ اسیرم + و ایں حال از عجائبہائے دنیا ست +

و از ایں ہر دو حال عجیبتر در معنیٔ امیر اسمٰعیل و عمرو بن لیث آنست کہ چوں عمرو گرفتار شد امیر اسمٰعیل روے سوئے بزرگاں و سران لشکر خویش کرد۔ و گفت۔ ایں نصرت مرا خدائے عزوجل داد۔ و ہیچ کس را بدیں نعمت بر من منت نیست۔ جز خدائے را عز اسمہٗ + پس گفت بدانید کہ ایں عمرو بن لیث مردے بزرگ ہمت و بسیار عطا بود۔ و بآلت و عدت و رائے و تدبیر و بیدار بود۔ و در کارہا

فراخ نان و نمک و حق شناس + مرا رائے چنان ست کہ جہد کنم تا او را
ہیچ گزندے نرسد۔ و باقی عمر بسلامت بگذارند + عمرو لیث چوں ایں
بشنید گفت دانم کہ مرا ازیں بند ہرگز خلاص نبود۔ و لیکن تو کہ اسمٰعیلی
معتمدے را پیش من فرست کہ سخنے دارم گفتنی۔ چنانکہ از من بشنود
بتو رساند ایں کس بیامد و بگفت اسمٰعیل در وقت معتمدے را پیش
وے فرستاد۔ و عمرو بن لیث معتمد را گفت۔ اسمٰعیل را بگو کہ مرا تو
نشکستی بل کہ دیانت و اعتقاد و سیرت نیک تو و ناخوشنودی
امیر المومنین شکست و ایں مملکت خدائے عزوجل از من بستد و
بتو داد۔ و تو بدیں نیکی ارزانی و سزاوار تری ایں نعمت را و من
موافقت خدائے عزوجل کردم۔ و ترا جز نیکی نخواہم و تو در ایں
حال ملکے نو گرفتۂ و استظہارے نداری۔ و مرا و برادرم را خزینہا
و گنجہا و دفینہا ہست بسیار و نسخت آں با منست۔ و ہمہ بتو ارزانی
داشتم۔ تا ترا استظہارے بود۔ و قوی حال کردی۔ و آلت و
عمارت سازی۔ و خزینہ آباداں کنی + پس گنج نامہ را بکشاد و بدست
آں معتمد فرستاد بہ پیش امیر اسمٰعیل۔ چوں معتمد بیامد و آنچہ شنیدہ بود
باز گفت۔ و گنج نامہ پیش اسمٰعیل نہاد۔ او روئے سوئے بزرگاں کرد
و گفت ایں عمرو بن لیث از بس زیرکی کہ ہست مے خواہد کہ از دست
زیرکاں بیروں جہد۔ و زیرکاں را در دام آرد و گرفتار بلائے
جاوداں گرداند۔ آں گنج نامہ را برداشت و پیش ہماں معتمد

انداخت وگفت - آں گنج نامہ را بدو باز بر و او را بگوے کہ ازیں حیلتے کہ در تو است مے خواہی کہ از سر ہمہ بیروں جہی نہ او برادر ترا گنج از کجا آمد کہ پدر شما مردے روگر بود شما را روگری آموخت - واز اتفاق آسمانی ملک بتغلب گرفتید - و بنہور کار شما برآمد و ایں گنجہا ترا از درم و دینار ہمہ آنست کہ از مرداں بظلم ستدہ - واز بہاء ریسمان گندہ پیراں و پیر زنانست - واز توشۂ غریباں و مسافران است - واز مال ضعیفاں و یتیمان ست - وجواب ہرچہ فردا پیش خدائے عزوجل شمارا بائد داد - اکنوں تو بجلدی مے خواہی آں مظالم درگردن ما افگنی - تا فردا القیامت چوں خصماں شمارا بگیرند کہ ایں ہمہ مال کہ بناحق ستدۂ باز دہید شما گوئید ہرچہ از شما بستدیم باسمٰعیل سپردیم - از او طلب کنید - شما ہمہ حوالت بمن کنید و من طاقت جواب خصماں وخشم وسوال خدائے عزوجل ندارم - از ترس خدائے عز و جل و دیانتے کہ در و بود آں گنج نامہ نپذیرفت - و بدو باز فرستاد - بدنیا غرہ نشد - بامیراں ایں زمانہ ماند کہ از بہرے دینارے حرام باک ندارند کہ دہ حرام را حلال گردانند - وحق را باطل کنند و عاقبت را ننگرند *

حکایت

وہم ایں اسمٰعیل بن احمد را عادت چناں بودے کہ آں روز

کہ سرما سخت تر بودے - و برف بیشتر آمدے تنہا بر نشستے - و بمیداں آمدے - و تا نماز پیشیں بر پشتِ اسب بودے - گفتے باشد کہ متظلمے بدرگاہ آید - و حاجتے دارد - و اورا نفقاتے و مسکنے نبود - و چوں بعذرِ برف و باران ما رانہ بیند و تا بما رسیدن بروے دشوار گردد - چوں بداند کہ ما اینجا ایستادہ ایم بیاید و کارِ خویشتن بگذارد - و بسلامت برود و مانند ایں بسیار است کہ گفتہ اند کہ ہمہ احتیاط از بہرِ آں جہاں کردہ اند

فصل چہارم

اندر عمال و پرسیدنِ پیوستہ از احوالِ وزیراں و غلاماں

عمال کہ عملے دہند ایشاں را وصیت کردن باید تا با خلقِ خدائے عز و جل نیکو روند و جز مالِ حق نستانند - و آں نیز بمدارا و بمجاملت طلب کنند و تا ایشاں را دست بارِ تفاع نرسد ہیچ از ایشاں نخواہند کہ چوں پیش از وقت خواہند رعایا را رنج رسد - و در مکانہ ایں ارتفاع کہ خواہند رسیدن از ضرورت بہ نیم درم بفروشند و اندر آں

مستاصل و آوارہ شوند۔ و اگر کسے از رعیت در ماند۔ و بگاو و تخم حاجتمند گردد۔ او را وام دہند و سبک بار دارند۔ تا بر جائے بماند و از خانۂ خویش بغربت نیفتد۔

حکایت دریں معنی

وچنیں شنیدم کہ اندر روزگارِ قباد ملک ہفت سال در جہان قحط بود و برکات از آسمان بریدہ شدہ بود۔ فرمود عمال را تا غلہ ہا کہ داشتند ے مے فروختند۔ و بعضے در وجہِ صدقہ مے نہادند۔ و از بیت المال و خزائن درویشاں را یاری ہمے کردند کہ در ہمہ مملکتِ او را اندر آں ہفت سال یک کس از گرسنگی نمردہ بود۔ بداں سبب کہ با گماشتگاں عتاب کرد و از احوالِ عمال پیوستہ مے باید پرسیدن۔ اگر ہمچنیں مے رود کہ یاد کردیم عمل بروے نگاہ بگاہ دارند۔ و اگر نہ بکسانِ شائستہ بدل کنند و اگر از رعیت چیزے زیادہ ستدہ باشد از وے باز ستانند و برعیت باز دہند۔ و پس ازاں اگر او را مالے باشد از وے بگیرند۔ تا دیگراں عبرت گیرند و دراز دستی نکنند۔

فصلِ آخر

و از احوالِ وزیراں۔ مے باید پرسیدن۔ تا شغلہا بر وجہ

مے رانند بانہ - کہ از صلاح و فساد پادشاہ و مملکت بدو بازبستہ باشد - کہ چوں وزیر نیک روش و نیک راے باشد مملکت آباداں بود و لشکر و رعایا خوشنود و آسودہ و بابرگ - و پادشاہ فارغ دل و چوں بدروش باشد در مملکت آں خلل تولد کند کہ در نتواں گفت - ہمیشہ پادشاہ سرگرداں بود و رنجور دل و ولایت مضطرب ٭

حکایت

چنیں گویند کہ بہرام گور را وزیرے بود او را راست روش خواندندے بہرام گور ہمہ مملکت بدست وے نہادہ بود و بر وے اعتماد کردہ و سخن ہیچ کس در حق وے نشنیدے - و خود شب و روز بتماشا و شکار و شراب مشغول بودے - و بیکے را کہ نام خلیفۂ بہرام گور بود ایں راست روش گفت او را کہ رعیت بے ادب گشتہ است از بسیارئے عدل ما - و دلیر شدہ اند - و اگر مالش نیابند ترسم کہ تباہی پدید آید و پادشاہ بہ شراب مشغول است و از کار رعیت و جہاں و رعیت غافل است تو ایشاں را بمال پیش از آنکہ تباہی پدید آید و اکنوں بداں کہ مالش بر دو وجہ باشد - بداں را کم کردن و نیکاں را مال ستدن - ہر کرا گویم بگیر تو ہمے گیر پس ہر کہ او را خلیفہ بگرفتے و باز داشتے - راست روش خویشتن را رشوت بستدے وخلیفہ را فرمودے کہ او را دست باز دار + تا ہر کہ را در ہمہ مملکت

مال بود اسپے یا غلامے یا کنیزکے نیکو روے دیا ملکے وضیعتے نیکو داشت۔
ہمہ بستند۔ رعیت درویش گشتند۔ ومعروفاں ہمہ آوارہ گشتند۔
ودرخانہ چیزے ہیچ گرد نیامد + وچوں بریں حدیث روزگارے
برآمد۔ بہرام گور را دشمنے پدید آمد۔ خواست کہ لشکر خویش را بخشش
دہد۔ وآباداں کند و پیش دشمن فرستد + در خزانہ شد۔ پس چیزے
ندید۔ واز معروفاں و رئیساں شہر پرسید۔ گفتند۔ چندیں سال
است تا فلاں و فلاں آوارہ شدہ اند۔ وبفلاں ولایت رفتہ اند +
گفت چرا؟ گفتند۔ ندانیم + ہیچ کس سخن وزیر از بیم وے نمے توانست گفت +
بہرام گور آں روز و آں شب اندر آں اندیشہ ہمے بود۔ ہیچ معلوم
وے نگشت کہ ایں خلل از کجاست + دیگر روز سپیدہ دم از دل مشغولی تنہا بر
نشست۔ و روے بہ بیاباں نہاد۔ اندیشناک ہمے رفت تا روز بلند شد مقدار
ہفت فرسنگ رفتہ بود۔ خبر نداشت گرما و تشنگی بر وے غلبہ کرد۔ بشربتے آب حاجتمند
شد۔ در آں صحرا نگاہ کرد۔ دودے دید کہ بر ہمے آمد۔ گفت ہمہ حال آنجا مردم باشند +
روے بداں دود نہاد۔ چوں بنزدیک رسید۔ رمۂ گوسفندے دید خوابانیدہ۔
وخیمہ زدہ و سگے بر دار کردہ۔ شگفت بماند۔ رفت تا نزدیک خیمہ۔
مردے بیروں آمد۔ و بر وے سلام کرد۔ و مر اورا فرود آورد۔
و چیزے پیش وے آورد۔ و ندانست کہ وے بہرام است + گفت
نخست مارا از احوال آں سگ آگاہ کن۔ پیش از آنکہ ناں خوریم۔
تا ایں حال را بدانم + جوانمرد گفت۔ ایں سگ امین من بود برایں

گوسفنداں و از ہنر او بدانستہ بودم کہ با دہ گرگ برآویختے - و گرگ
از بیم او گرد گوسفنداں نیارستے گشت - و بسیار وقت من بشہر رفتمے
بشغلے - و دیگر روز باز آمدمے - او گوسفنداں بچرا بردے - و بسلامت
باز آوردے ٭ بریں روزگارے برآمد - روزے گوسفنداں را بشمردم
چندیں گوسفند کم آمد - و ہم چنیں ہر چند روز نگاہ کردمے - اندک
گوسفند کم بودے ٭ و ہرگز اینجا دزد نمے آید و ہیچ گونہ نمے توانستم
دانستن - گوسفنداں از چہ کمتر مے شود - حال رمۂ من از اندکی بجائے
رسید - کہ چوں عامل صدقات بیامد - و از من بر عادت گذشتہ صدقہ
خواست - تمامی رمہ را اندر بقیتے کہ ماندہ بود از رمۂ من آں نیز در کار
صدقات شد و اکنوں چوپانئے آں عامل مے کنم مگر ایں سگ را
با گرگ مادہ دوستی افتادہ بود - و دوست گشتہ و من غافل و بے خبر
از کار او ٭ قضارا روزے بدشت رفتہ بودم بطلب ہیزم - چوں
باز گشتم از پس بالائے برآمدم - و رمۂ گوسفنداں را دیدم کہ مے چریدند
و گرگے را دیدم روے سوئے رمہ آوردہ مے پوئید ٭ پس در بن خارے
بنشستم - و پنہاں نگاہ مے کردم - چوں سگ گرگ را دید پیش باز
آمد - ذنب بجنبانید - گرگ خاموش باز ایستاد - سگ با او گرد آمد
و بگوشۂ رفت - و بخفت - و گرگ درمیان رمہ تاختنت یک گوسفند
را بگرفت - و بدرید و بخورد و ایں سگ ہیچ آواز نداد ٭ من چوں
آگاہ شدم - و بدانستم کہ تباہئ کار از بے راہئ سگ بودست من

اورا بگرفتم واز بہرِ خیانتے کہ ازوے پدید آید۔ بر دار کردم+
وبہرام گور را ایں حدیث عجب آمد۔چوں بازگشت۔ ہمہ
راہ دریں حال تفکر مے کرد۔تا بر اندیشۂ وے بگذشت کہ رعیت
مارمۂ اند۔ وزیرِ ما ایمنِ ما بود و احوالِ مملکت ورعیت سخت با خلل
وآشفتہ مے بینم۔ واز ہر کہ مے پرسیم با من راست نمے گویند۔ و
پوشیدہ مے دارند+ تدبیرِ من آنست کہ از حالِ رعیت و وزیر پرسیم۔
چوں با جائے خویش باز آمد۔ روزنامہا باز داشتگاں را بخواست
سر تا سر شناعتست روشن بدید۔ وحالِ راست روشن بدانست
کہ او با مرد ماں نہ نیک رفتہ است۔ وبیدادی کردہ است۔ گفت۔
ایں نہ راست روش است کہ دروغ وکژ است+ پس مثل زدہ کہ
راست گفتہ اند دانایاں کہ ہر کہ بنام فریفتہ شود بناں اندر ماند۔
وہر کہ بناں خیانت کند بجامہ اندر ماند"+ ومن ایں وزیر را قوی
دست کردہ ام۔ تا مردماں اورا بدیں جاہ وحشمت ہمے بینند۔
از بیم او سخن راست بنارند گفتن+ چارۂ من آنست کہ فردا چوں
بدرگاہ آید۔ حرمت او پیش مردماں ببرم۔ واورا بازدارم۔ و
وبفرمایم تا بندِ گراں بر پائے وے نہند۔ وآنگاہ زندانیاں
را پیش خود خوانم۔ واز احوال ایشاں بپرسم۔ وبفرمایم تا منادی
کنند کہ ما راست روش را از وزارت معزول کردیم۔ وبازداشتیم
ونیز او را کار نخواہیم فرمود۔ ہر کہ از وے رنجے رسیدہ است۔

ودعوائے دارد - بیاید - و حال خویش بزبان خویش بگوید و معلوم کند مارا اگر با مرداں نیکو رفته باشند - و مال ناحق نستده باشد واز او شکر گویند - او را بنوازیم - و با سر شغل بریم - و اگر ایں راه بخلاف ایں رفته باشد - او را سیاست فرمائیم *

پس روز دیگر چوں ملک بہرام گور بار داد - و بزرگاں پیش رفتند و وزیر اندر آمد - و بجائے خود اندر نشست بہرام گور روے سوے وے کرد - و گفت ایں چہ اضطراب است کہ در مملکت ما افگندهٔ ؟ و لشکر ما بے برگ داری - و رعیت ما را بے حال کردهٔ - ترا فرموده ایم کہ روزئے مرداں بوقت خویش میرساں - و از عمارت ولایت فارغ مباش - و از رعیت جز خرج حق مستاں و خزانہ را بذخیره آباداں دار اکنوں نہ در خزانہ چیزے مے بینم و نہ لشکر برگ دارد و نہ رعیت بر جائے مانده است - تو پنداری بدانکہ من خود را بشراب و شکار مشغول کرده ام - و از کار مملکت و حال رعیت غافلم *

بفرمود تا او را بہ بے حرمتی از جائے برداشتند - و در خانۂ بردند - و بند گراں بر پاے و سے نہادند - و بر در سرا ے منادی کردند - کہ ملک راست روش را از وزارت معزول کرد - و بر وے خشم گرفت - و نیز او را عمل نخواہد فرمود - ہر کرا از وے رنجے رسیده است - و تظلمے دارد - بے ہیچ بیم و ترسے بدرگاه آیند - و حال خویش باز نمایند - تا ملک داد نشان دہد - و در وقت فرمود تا در زندان

باز کردند۔ و زندانیاں را پیش او بردند۔ و یک یک را ہمے پرسید
کہ شما بچہ جرم باز داشتند۔

یکے گفت من برادرے داشتم توانگر۔ مال و نعمت بسیار داشت۔
راست روش او را بگرفت۔ و ہمہ مال از وے بستد۔ و در زیر اشکنجہ
بکشت۔ گفتم کہ ایں برادرم را چرا کشتی؟ گفت با مخالفان ملک مکاتبت
دارد۔ و مرا بزنداں فرستاد۔ تا پیش ملک تظلم نکنم۔ و ایں حال پوشیدہ بماند۔

دیگرے گفت۔ من باغے داشتم سخت خرم و خوش۔ و از پدرم
میراث ماندہ بود۔ و راست روش در قرب آں ضیعتے داشت۔ روزے
در باغ من آمد۔ و او را آں باغ بدل خوش آمد۔ خریداری کرد۔ و من
نفروختم۔ مرا بگرفت و در زنداں کرد۔ و گفت کہ دختر فلاں کس را
دوست مے داری۔ و خیانتے بر تو واجب شدہ است ایں باغ
را دست باز دار۔ و قبالہ باقرار خویش بکن کہ بیزار گشتم از باغ
و ہیچ دعوئے ندارم۔ و حق و ملک راست روش است۔ من
آں اقرار نمے کردم۔ و امروز پنج سال است تا در زنداں ماندہ ام۔

دیگرے گفت من مردے بازرگانم۔ و کار من آنست کہ
بتر و خشک مے گردم۔ و اندک مایہ سرمایہ دارم۔ و ظرایفے کہ
بشہرے بخرم۔ بدیگر شہر برم۔ و بفروشم۔ و باندکے سود قناعت
کنم۔ مگر عقدے مروارید داشتم۔ چوں بدیں شہر آمدم۔ در بہا کردم۔
خبر بوزیر ملک شد۔ کس فرستاد و مرا بخواند۔ و آں رشتۂ مروارید

از من خریداری کرد وبلے آنکہ بہا بدہد بخزانۂ خویش فرستاد۔ چند روز بسلام او ہمے رفتم۔ خود در آں راہ نشد کہ مرا بہائے عقد مروارید مے باید داد۔ و نہ عقد باز داد۔ طاقتم نماند و بر سر راہ بودم۔ روزے پیش وے شدم۔ گفتم۔ اگر آں عقد شائستہ است۔ بفرمائے تا بہا بدہند۔ و اگر شائستہ نیست باز دہند کہ من بر سر راہ ام خود جواب من باز نداد۔ چوں بوثاق باز آمدم۔ سرہنگے را دیدم با چہار پیادہ کہ در وثاق من آمدند و گفتند برخیز کہ ترا وزیر مے خواند۔ شاد گشتم۔ گفتم۔ بہائے مروارید خواہد داد۔ برخاستم و باآں عواناں برفتم۔ عواناں مرا بردند تا بدر زنداں۔ زنداں باں را گفتند۔ کہ فرمان چناںنست کہ ایں مرد را در زنداں کنی۔ و بندے گراں بر پائش نہی۔ و اکنوں سالے و نیم است کہ من در بند و زندانم۔

دیگرے گفت من رئیس فلاں ناحیتم و ہمیشہ خانۂ من بر مہمانان و غربا و علما و اہل علم کشادہ بودے۔ و مراعات مردماں و درماندگاں کردمے۔ و صدقہ و خیرات من بر مستحقاں پیوستہ بودے۔ و از پدر آں چنیں یافتہ بودم۔ و ہر چہ مرا از ملک و ضیاع موروث در آمدے۔ ہمہ در اخراجات خیر و مروت مہماناں صرف کردمے۔ وزیر ملک مرا بگرفت کہ تو گنج یافتۂ۔ و بمطالبہ و شکنجہ گرفت۔ و بزنداں باز داشت۔ و من ہر ملکے و ضیاعے کہ داشتم در مکانہ

از ضرورت بہ نیم بہا بفروختم - وبدو دادم وامروز چہار سال است

کہ تا در زندان وبند گرفتارم - وبر یک درم قادر نیستم *

دیگرے گفت من پسر فلاں زعیم وزیر ملک پدرم را مصادرہ

کرد - وور زیر چوب بکشت - ومرا در زندان کرد وہفت سالست

کہ رنج زنداں مے کشم *

دیگرے گفت کہ مردے لشکری ام - وچندیں سالست کہ پدر

ملک را خدمت کردہ ام - وبا او سفر ہا کردہ - وچندیں سالست کہ

ملک را خدمت مے کنم - اندکے در دیوان نان پارہ دارم - پار

چیزے نرسیدہ - وامسال وزیر را تقاضا کردم - وگفتم - عیال

دارم وپار مواجب من نرسید - امسال اطلاق کن - تا بعضے ترا دہم

وبعضے در وجہ نفقات صرف کنم - گفت - ملک را ہیچ مہمے در پیش

نیست - کہ بلشکر حاجت خواہد بود - وتو ومانند تو اگر در خدمت

باشید واگر نہ مے باشید شاید - اگر نانت مے باید بکار گل شو - گفتم -

کہ مرا چندیں حق خدمت باشد دریں دولت - کار گل نباید کرد -

اما ترا کہ خدایئے پادشاہی باید آموخت - کہ من در شمشیر زدن جان

فدائے پادشاہ میکنم - و فرمان او نگاہدارم - و تو نگاہ داشتن این نان

از ما دریغ مے داری - و فرمان پادشاہ نمے بری - واین قدر نمے

دانی کہ پادشاہ را چاکرے من و چاکرئے تو ہر دو یکیست - این

شغل فرمودہ است مرا فرق میان من و تو آنست کہ من فرمانبردارم

دتو نہ۔ اگر پادشاہ را چوں من نباید چوں تو ہم نیز نباید۔ اگر فرماں داری کہ پادشاہ نام من از دیوان کم کردہ است بنمائے۔ والّا آنچہ پادشاہ بمن ارزانی داشتہ است بمار رسان۔ گفت۔ بروکہ شمار او پادشاہ رامن نگاہ مے دارم۔ اگر من نیستمے دبیر سنتے تا مغزہائے شمار اکرگساں خور دندے۔ پس دو روز برآمد مرا بحبس فرستاد۔ واکنوں چہار ماہ است تا در زنداں ماندہ ام۔

زیادہ از ہفتصد مرد زندانی بودند کم از بیست مرد خونی و دزد و مجرم بر آمد۔ دیگر ہمہ آں بودند کہ وزیر ایشاں را بطمع مال بظلم باز داشتہ بود۔ و در زنداں کردہ۔ وچوں خبر منادی کہ پادشاہ فرمود مردمان شہر و ناحیت بشنیدند۔ دیگر روز چنداں متظلم بدرگاہ آمدند کہ آنرا حد و اندازہ نبود۔ چوں بہرام گور احوال خلق و بے رسمیہا و بیدادی ہا و ستم وزیر بر آں جملہ شنید۔ با خویشتن گفت۔ فساد ایں مرد بیش ازاں مے بینم در مملکت کہ بتواں گفت۔ آں دلیری کہ او با خدا و خلق خدائے تعالے و بر من کردہ است بیش ازاں است کہ اندیشہ در و رسد در کار ایں ژرف تر نگاہ باید کرد۔ بفرمود تا بسرائے راست روش روند۔ و خریطہائے کاغذ او بیارند۔ و ہمہ درخانہا را مہر بر نہند۔ معتمداں برفتند۔ و ہم ایدوں کردند۔ و خریطہا بیاوردند۔ و فرو ہمے نگرستند۔ در آں میان خریطہ یافتند پر از ملاطفتہا کہ پادشاہے براست روش فرستادہ بود۔ کہ خروج کردہ بود۔

وقصد ملک بہرام گور کردہ وبخط راست روش ملاطفہ یافتند کہ بوے نوشتہ۔ کہ ایں چہ آہستگی کہ مے کنید۔ کہ دانایاں گفتہ اند۔ کہ غفلت دولت را ببرد۔ ومن در ہواخواہی وبندگی ہر چہ ممکن گردد بجا آوردہ ام۔ چند کس را کہ سران لشکر اند سر بر گردانیدہ ام۔ و در بیعت آوردہ ام۔ وبیشتر لشکر را بے برگ وبے ساز کردہ ام۔ و ہرچہ در ہمہ روزگار بدست آوردہ ام۔ بیکبارگی فرستادہ۔ و رعیت را بے نوش وضعیف حال وآوارہ کردہ ام۔ وہرچہ از جہت تو خزانہ آراستہ کردم کہ امروز ہیچ ملکے را نیست۔ وتاج وکمر ومجلس مرصع ساختہ کہ مثل آں کس ندیدہ است۔ ومن ازیں مرد بجاں ایمنم۔ ومیدان خالی است وخصم غافل۔ ہرچہ زودتر شتابید۔ پیش ازانکہ مرد از خواب غفلت بیدار شود +

چوں بہرام گور ایں نبشتہا دید۔ گفت زہ! خصم را بر من بیروں آوردہ است۔ وبغرور او مے آید۔ ومرا در بدگوہری ومخالفتے ایں ہیچ شک نماند۔ بفرمود تا ہرچہ بود بخزانہ آوردند۔ وبندگان وچہارپایان او را بدست آوردند۔ وہرچہ از مردماں برشوت وظلم ستدہ بود۔ بفرمود تا ملکہا وضیاع او ہمے فروختند۔ وبمردماں ہمے دادند۔ وسراے وخان ومان او را بازمین راست کردند۔ وآنگاہ بفرمود تا بر در سراے دارے بلند بزدند۔ وسی درخت دیگر در پیش آں بزدند نخست راست روش را بر دار کردند۔ ہمچنانکہ آں مردم سگ را بر دار

کردہ بود۔ پس موافقان اورا وکسانے کہ در بیعت او بودند ہمہ را
بردار کردند۔ و ہفت روز فرمود تا منادی ہمے کردند۔ کہ ایں جزائے
آں کس است کہ با ملک بد اندیشد۔ و مخالفان او را موافقت کند۔
و خیانت را بر راستی گزیند۔ و بر خلق ستم کند و بر خدائے و خدایگاں
دلیری کند۔

چوں ایں سیاست بکرد۔ ہمہ مفسداں از ملک بہرام بترسیدند۔
و ہر کہ را است روش شغل فرمودہ بود۔ ہمہ را معزول کرد۔ و
دبیراں و منتصراں را بدل کرد۔ و چوں خبر بداں بادشاہ رسید کہ
قصد مملکت بہرام گور کردہ بود۔ ہم از آنجا بازگشت۔ و ازاں کردہ
پشیماں شد۔ و بسیار مال و ظرائف بخدمت فرستاد و عذر خواست۔ و
بندگیہا نمود۔ و گفت۔ ہرگز عصیاں ملک نیندیشیدم۔ ولیکن وزیر مرا
براں راہ داشت۔ از بس کہ مے بنشست۔ و کس مے فرستاد۔ و ظن
بندہ گواہی مے داد کہ او گنہگار ست۔ و پناہ مے جوید۔ ملک بہرام
عذر او پذیرفت۔ و از سر آں درگذشت۔ و مردے نیکو اعتقاد نیک
روش خدائے ترس را بوزیری داد و کار لشکر و رعایا ہمہ نظام گرفت
و شغلہا رواں گشت۔ و جہاں روئے با آبادانی نہاد۔ و خلق را از جور و
بیداد برہانید۔ ملک بہرام آں مرد را کہ سگ بردار کردہ بود۔ بوقت
آنکہ وے از خیمہ بیروں آمد و باز خواست گشت۔ تیرے از ترکش
برکشید و پیش آں مرد انداخت۔ و گفت ناں و نمک تو خوردم۔ و رنجہا

وزیانہا کہ ترا رسیدست معلوم گشت۔ حقّے ترا بر من واجب شد + بدانکہ من حاجبے از حاجبان ملک بہرام گورام۔ وہمہ بزرگان وحاجبان درگاہ او با من دوستی دارند۔ ومرا نیک شناسند۔ باید کہ برخیزی۔ وبا ایں تیر بدرگاہ ملک بہرام آئی۔ ہر کہ ترا با ایں بیند پیش من آرد۔ تا من ترا حقّے گذارم کہ بعضے زیانہائے ترا ایلافے باشد + وباز گشت +

پس چند روز زن آں مرد را گفت کہ برخیز وبشہر رو۔ آں تیر باخود ببر۔ کہ آں سوار باآں زینت بے گماں مردے توانگر ومحتشم بودہ باشد۔ اگرچہ اندک نیکوئی با تو کند مارا آں مایہ امروز بسیار باشد وہیچ کاہلی مکن۔ کہ سخن چناں کس برمجاز نباشد ۔۔ مرد برخاست وبشہر آمد۔ وآں شب بخفت۔ ودیگر روز بدرگاہ ملک بہرام شد + وبہرام گور حاجباں واہل درگاہ را گفتہ بود۔ کہ چوں مردے چنیں بدرگاہ آید۔ و تیر من در دست او ببیند۔ اورا زود پیش من آرید + چوں حاجباں اورا دیدند با آں تیر۔ اورا بخواندند۔ وگفتند۔ اے آزاد مرد کجائی کہ باچندیں روزست۔ تا ترا چشم ہمے داریم۔ اینجا بنشیں۔ تا ترا پیش خداوند تیر بریم + زمانے بود بہرام گور بیروں آمد۔ وبر تخت نشست ۔۔ و باردارد + حاجباں دست ایں مرد گرفتند۔ وببارگاہ بردند + چشم مرد بر ملک بہرام افتاد۔ بشناخت۔ گفت۔ اوہ ! آں سوار ملک بہرام بودست ومن خدمت او چنانکہ واجب باشد نکردہ ام وگستاخ وار با او سخن گفتہ ام۔ نباید کہ مرا کراہیتش بدل آمدہ است۔ چوں حاجباں اورا

پیش تخت بردند۔ ملک را نماز برد۔ و بہرام گور روے سوئے بزرگاں کرد و گفت۔ سبب بیدار شدن من در احوال مملکت ایں مرد بود + قصہ سگ با بزرگاں بگفت۔ و من ایں مرد را بفال گرفتم + پس فرمود تا اورا خلعت پوشانیدند۔ و ہفتصد گوسفند از رمہا چنانکہ او مے پسندید از میش ولختہ بدو بخشید۔ و فرمود کہ تا زندگانئے بہرام گور باشد صدقات از او نخواہند +

و اسکندر کہ دارا را بشکست۔ سبب آں بود کہ وزیرش در سر با اسکندر یکے کرد۔ چوں دارا کشتہ شد۔ گفت۔ غفلت امیر و خیانت وزیر پادشاہی ببرد +

ہمہ وقتے پادشاہ را از احوال گماشتگاں غافل نباید بودن وپیوستہ از روش و سیرت ایشاں ہمے باید رسید۔ چوں ناراستی وخیانتے ایشاں پدیدار آید۔ ہیچ ابقا نباید کردن + اورا معزول باید کرد۔ و بر اندازۂ جرم او مالش دہد۔ تا دیگراں عبرت گیرند۔ و ہیچ کس از بیم وسیاست بد پادشاہاں نیارد اندیشید + و ہر کرا شغلے بزرگ فرماید باید کہ در سر یکے را بر او مشرف کند۔ چنانکہ او نداند۔ تا پیوستہ کردار واحوال او مے نماید +

وارسطاطالیس ملک اسکندر را چنیں گفت۔ کہ کسانے را کہ قلم ایشاں در مملکت تو رواں باشد۔ چوں بیازردی۔ نیز اورا شغل مفرمائے۔ کہ او سر دشمناں تو یکے کند۔ بہلاک تو کوشند + بوزیر

ملک چنیں گوید کہ ملک را شاید کہ گنہگار چہار گروہ مردم را انگذارد و
یکے آنکہ آہنگ مملکت کند۔ دوم آنکہ آہنگ حرم وے کند۔ و سہ
دیگر آنکہ زبان را نگاہ ندارد۔ و چہارم آنکہ بزبان با ملک باشد۔
و بدل با مخالفان ملک۔ و در سر تدبیر ایشاں کند۔ کہ دار مرد ترا
از سر او آگاہی دہد۔ و چوں ملک بیدار باشد در کارہا۔ بر او ہیچ
چیز پوشیدہ نماند۔ بتوفیق اللہ تعالےٰ ؁

فصل پنجم

اندر مقطعاں و پرسیدن تا با رعایا چوں روند

مقطعاں کہ اقطاع دارند۔ باید کہ بدانند کہ ایشاں را بر رعایا
جز آں نیست از فرمان کہ مالِ حق کہ بدیشاں حوالت کردہ اند۔ از
ایشاں بستانند بوجہے نیکو۔ و چوں آں بستدند۔ بتن و مال و زن و
فرزند ایمن باشند۔ و اسباب و ضیاع ایشاں ایمن باشند و مقطعاں
را بر ایشاں سبیلے نبود ؁ و اگر رعایا خواہند کہ بدرگاہ آیند۔ و حال
خویش باز نمایند۔ مر ایشاں را از آں باز ندارند و ہر مقطعے کہ جز ایں
کند۔ دستش کوتاہ کنند۔ و اقطاع از او باز ستانند۔ و با او عتاب
فرمایند۔ تا دیگراں عبرت گیرند۔ و ایشاں را بباید دانستن کہ ملک و

رعیت ہمہ سلطان راست۔ مقطعاں بر سر ایشاں و والیاں ہمچنیں شحنہ اند بار عیت ہم چنانکہ پادشاہ با دیگراں۔ تا رعایا خوشنود باشد۔ تا از عقوبت و عذاب آخرت ایمن باشد

حکایت ملک عادل

چنیں گویند کہ چوں قباد ملک فرمان یافت۔ نوشیروان عادل کہ پسر او بود بجاے پدر بنشست۔ ہیجدہ سالہ بود۔ و کار پادشاہی مے راند و مردے بود۔ کہ از خردگی باز عدل اندر طبع وے سرشتہ و پیوستہ بود۔ و زشتیہا بزشت و نیکوہاے را بہ نیک دانستے۔ و ہمیشہ گفتے۔ کہ پدرم ضعیف رائیست۔ و سلیم دل و زود فریفتہ شود۔ و ولایت بہ کار داراں گذاشت تا ہرچہ خواہند میکنند۔ و ولایت ویراں بشود و خزانہ تہی۔ و سیم از میاں مے برند۔ و زشت نامی و مظالم در گردن وے ہمے ماند۔ و یکبارگی بینبرنگ مزدوک فریفتہ شد۔ و دیگر بار بگفتار فلاں والی و عامل کہ ایشاں آں ولایت را از خواست ناحق ویراں کردند و رعیت را درویش۔ و بداں بدرہ دینار کہ پیش وے مے آوردند از سیم دوستی کہ فریفتہ شد از ایشاں خوشنود گشت ایں مایہ تمیز نکرد واز ایشاں نپرسید کہ تو والی و امیر ولایتی من ترا بداں ولایت چنداں حوالت کردہ ام۔ کہ موجب و کفاف و جامگئی تو و خیل باشد۔ و انم کہ آں از ایشاں لبتدہُ ایں زیادتی کہ پیش من آوردی۔ دانم۔ کہ از میراث

پدر بر نداشتی بو همه آنست که از رعایا بناحق ستنندهٔ و عامل راهمچنیں نگفتے کہ مال ولایت چندیں است بعضے بر داشت خرج کردی و بعضے بخزانہ رسانیدی۔ ایں زیاد تہا کہ با تو ہمے بینم از کجا آوری۔ نہ آن است کہ بناحق ستدی۔ تعرف آں بجلئے بیاوردی تادیگراں را استی پیشہ گردندے ۞

چوں سہ چہار سال بر وبگذشت مقطعاں و گماشتگاں ہمچناں درازدستی ہمے کردند۔ چوں حاضر شدند۔ نوشیرواں بر تخت نشست ونخست خدائے عزوجل را سپاس داری کرد۔ وپس گفت۔ کہ مرا ایں پادشاہی خدائے عزوجل داد۔ ودیگر از پدر بہ میراث دارم۔ ودیگر عم برمن خروج کرد وبا او مصاف کردم واورا قہر گردانیدم۔ ودیگر بارہ ملک بہ شمشیر ہا گرفتم وچوں خدائے عزوجل جہان بمن ارزانی داشت من بہ شما ارزانی داشتم۔ وبہر کسے ولایت بدادم وہر کہ را در ایں دولت حقے برمن بود بے نصیب نگذاشتم۔ وبزرگاں کہ بزرگی وولایت از پدرم یافتہ اند از ایشاں را ہم بر آں محل ومرتبت بداشتم۔ ومنزلت ونان پایہ از ایشاں ہیچ کم نکردم ۞ وپیوستہ شمارا ہمے گویم کہ بارعایا نیکو روید۔ وبجز مال حق مستانید من حرمت شما نگاہ ہمے دارم وشما نگاہ نمے دارید شما سخن ہیچ در گوش نمے گیرید۔ واز خدا نمے ترسید واز خلق شرم نمے دارید۔ ومن از باد افراہ یزداں ہمے ترسم۔ نباید کہ شومی وبیداد شما بروزگار دولت من بد رسد جہان از مخالف صافی است کفاف وآسائش دارید۔ مگر بشکر نعمت ایزد تعالےٰ کہ شمارا

و مارا ارزانی داشتہ است مشغول گردید صواب تر باشد۔ کہ بیدادی
و ناسپاسی کردن ملک را زوال آورد۔ و ناسپاسی نعمت را ببرد۔
باید کہ پس ازیں با خلق خدائے عزوجل نیکو روید۔ و رعایا را سبک
بار دارید و مر ضعیفاں را میازارید۔ و دانایاں را حرمت دارید۔
و با نیکاں صحبت کنید و از بداں پرہیز کنید۔ و خوش کاراں را میازارید
خدائے را و فرشتگان را بر خود گواہ گرفتم۔ کہ اگر کسے بخلاف ایں طریقے
سپرد ہیچ ابقا نکنم ❊ ہمہ گفتند چنیں کنیم۔ و فرماں برداریم ❊
چوں روزے چند بر آمد۔ بر سر کار خویش باز شدند۔ ہماں
بیدادی و درازدستی در دست گرفتند۔ و ملک نوشیرواں را بچشم کودکی
نگاہ ہمے کردند۔ و ہر گردن کشے چناں ہمے پنداشتند۔ کہ نوشیرواں
را او بر تخت پادشاہی نشاندہ است۔ اگر خواہد او را پادشاہ دارد۔ و
اگر خواہد ندارد ❊ نوشیرواں خاموش تن ہمے زد و با ایشاں بمدارا
روزگار ہمے گذرانید۔ تا بر ایں حدیث پنج سال بگذشت مگر سپہ سالارے
کہ زتو انگر تر و با نعمت تر نبود۔ و نوشیرواں عادل او را لواے
آذر بائیجان کردہ بود۔ و در ہمہ مملکت امیرے از او بزرگ تر نبود و
ہیچ کس را از آلت و خیل و تجمل نبود کہ او را۔ مگر آرزو چناں افتاد
در آں شہر کہ او نشستے کہ در حوالئے آں شہر نشست گاہے و باغے
سازد۔ و در آں بقعہ پارۂ زمین از آں پیر زنے بداں مقدار کہ دخل
آں ہر سالے چند انے بودے کہ حصۂ پادشاہی بدادے و برزگیر

نصیب خویش برداشتے چنداں بماندے کہ پیرزن را سال تا سال ہر روز
چہار تا نان رسیدے ۔ نانے بنان خورش بدادے ۔ و نانے بروغن چراغ ۔ و نانے
بچاشت خوردے ۔ و نانے بشام و جامۂ او ترحم کردندے ۔ و ہرگز از خانہ بیروں نیامدے
و در نہفت و نیاز روزگار مے گذاشتے ۔ ناگاہ ایں سپہ سالار را آں پارہ زمین او در خورد بود
کہ در جملۂ باغ و سرائے گیرد ۔ کس بگندہ پیر فرستاد کہ ایں پارۂ زمین بفروش کہ مرا در خورد
است گندہ پیر گفت ۔ نفروشم کہ مرا در خورد نہ است ۔ مرا در ہمہ جہاں
آں قدر زمین است و قوت من آن است ۔ و کس قوت خود نفروشند ؟
گفت من بہا مے دہم یا عوضش زمینے بدہم کہ ہم چنداں دخل و برش
باشد گندہ پیر گفت ۔ آں زمین من حلال است از مادر و پدر بمیراث
دارم ۔ و آبخورش نزدیک است و ہمسائگاں موافق اند ۔ روے مرا
آزرم دارند ۔ و آں زمین کہ تو مرا دہی ۔ ایں چند معنی درو نباشد ۔
دست از زمین بدار ایں سپہ سالار گوش بسخن پیرزن نکرد ۔ و بظلم و بزور
زمین را گرفت ۔ و دیوار باغ بکرد گندہ پیر در بماند ۔ و کارش بضرورت
رسید ۔ بداں راضی بود کہ بہایش یا عوض بدہد ۔ خویشتن را بپیش او
افگند و گفت ۔ یا بہا بدہ یا عوض ؛ والی درو ننگریست ۔ و او را
ہیچ نداشت ؛ گندہ پیر نا امید از پیش او بیروں آمد ۔ و نیز او
را در سراے او نگذاشتندے ۔ و ہرگاہ کہ ایں سپہ سالار برنشستے ۔ و
بتماشا و شکار شدے ۔ گندہ پیر بر راہ او نشستے ۔ چوں او فراز
رسیدے ۔ بانگ بر داشتے و بہاے زمین خواستے ۔ او ہیچ جواب ندادے

واز دور گذشتے - واگر با خاصگیاں وندیماں وحاجبانش بگفتے
گفتندے آرے بگوئیم وہیچ کس با او نگفتے ۔
بداں حدیث دو سال برآمد۔ گندہ پیر سخت بماند۔ وہیچ انصاف نیافت
طمع از او ببرید۔ وگفت آہن سرد چند کوبم۔ خدائے تعالیٰ زبر دستے دستے
آفریداست ۔ آخر با ایں ہمہ جباری چاکر وبندۂ نوشیرواں عادل است ۔ تدبیر من آنست
کہ ہر چگونہ کہ باشد۔ رنج بر خود نہم۔ وازینجا بمداین روم۔ وخویشتن پیش نوشیرواں
افگنم وحال خویش معلوم اوگردانم۔ باشد کہ انصاف از او بیابم ۔ پس با ہیچ
کس از ایں معنی نگفت وناگاہ برخاست۔ وبرنج و دشواری از
آذربایجاں بمداین شد ۔ چوں درِ ودرگاہ نوشیرواں بدید۔ باخود
گفت مرا کے بگذارند کہ من در آنجا شوم۔ آنکہ والیٔ آذربایجاں است
وچاکر ایں پادشاہ است - مرا درسرائے او نگذاشتند۔ پس آنکہ
خداوند جہانست کے گذارند مرا کہ درسرائے او روم۔ واورا توانم
دید۔ تدبیر من آنست - کہ ہم دریں نزدیکے سرا جایگاہے بدست آورم۔
ومے پرسم۔ تاکے بتماشا خواہد شد۔ باشد کہ در صحرا خویشتن را پیش
او افگنم۔ وقصۂ خویش بر او عرضہ کنم ۔ قضا را ایں سپہ سالار کہ
زمین او ستدہ بود۔ بدرگاہ آمد وملک نوشیرواں عزم شکار کرد۔ گندہ
پیر خبر یافت - کہ ملک بفلاں شکارگاہ بشکار خواہد شد بفلاں روز۔
گندہ پیر برخاست وپُرسان پُرسان بزشتی ودشواری بداں شکار
گاہ شد۔ ودرپس خاشاکے نشست وآں شب خفت ودیگر روز

نوشیرواں در رسید۔ و بزرگان و لشکر او پراگندند۔ و بشکار کردن
مشغول شدند۔ چنانکہ نوشیرواں با سلاح دارے بماند۔ و زن بشکارگاہ
مے راند۔ گندہ پیر چوں ملک را چناں تنہا دریافت از پس خاربن
برخاست۔ و پیشِ ملک آمد۔ و قصہ بر داشت۔ وگفت۔ اے ملک
اگر جہانداری داد ایں ضعیفہ بدہ۔ و قصۂ او بخواں۔ و حال او
بداں۔ نوشیرواں چوں گندہ پیر را بدید۔ و سخن او بشنید۔ دانست
کہ اگر او را ضرورتِ سخت نبودے۔ بشکارگاہ نیامدے۔ اسپ
سوے وے راند۔ و قصۂ او بستد۔ و بخواند۔ و سخن او بشنید۔
آب در دیدۂ نوشیرواں بگردید۔ نوشیرواں گندہ پیر را گفت۔ با ہیچ
دل مشغول مدار۔ تا اکنوں کار ترا افتادہ بود۔ و اکنوں کہ معلوم
ما گشت۔ ما را افتادہ است۔ مرادِ تو حاصل کنیم۔ آنگاہ ترا با شہر
فرستیم۔ روزے چند ایں جایگاہ بباشی کہ از راہِ دُور آمدی۔ از
پس بنگریست۔ فراشے را دید۔ از آنِ خویش کہ بر استرے موکبے
نشستہ بود و مے آمد۔ او را گفت۔ فرود آے۔ و ایں زن را بر
استر نشاں۔ و بدیہے ببر۔ و او را بدہ مہتر سپار۔ و خود باز آے۔
چوں از شکار باز گردیم۔ او را از آں دہ بشہر بر خانۂ خویش مے دار
و ہر روز دو من ناں و یک من گوشت و ہر ماہے پنج دینار از خزانۂ
ما بدو مے رساں۔ تا آں روز کہ ما او را از تو طلب کنیم۔ پس فراش
ہم چنیں کرد۔ چوں ملک نوشیرواں از شکار باز گشت ہمہ روزہ

اندیشید۔ چگونہ چارہ کند۔ ایں حال بدرستی چنیں ہست۔ کہ گناہ پیر
نمود ہست۔ یا نہ۔ چنانکہ ہیچ کس را از بزرگاں معلوم نباشد۔ پس
نیم روز گاہے بوقت قیلولہ خلق ہمہ خفتہ بودند۔ سرائے خالی بود۔
خادمے را بفرمود کہ بفلاں وثاق رود۔ و فلاں غلام را بیار۔ خادم
برفت۔ وآں غلام را بیاورد۔ ملک گفت۔ اے غلام! دانی۔ کہ مرا
غلامان شائستہ بسیارند۔ از ہمہ ترا برگزیدم۔ و اعتماد کارے برتو
کردم۔ باید کہ نفقاتے از خزانہ بستانی۔ و بآذربائیجاں روی و بفلاں
شہر در فلاں محلت فرود آئی۔ و بیست روز مقام کنی۔ و بداں مردماں
چناں نمائی کہ من بطلب غلامے گریختہ آمدہ ام۔ پس باہر گونہ مردم
نشست و خاست مے کنی۔ و بایشاں در آمیزی۔ و درمیان سخن
بمستی و ہوشیاری مے پرسی۔ کہ درایں محلت شمازنے پیر بود۔ فلاں
نام۔ کجا شد؟ کہ ازو نشاں نمے دہند۔ وآں پارۂ زمین چہ کرد؟ بنگر
تا ہر کسے چہ میگویند۔ و نیک یادگیری و مرا اندرستی خبرے باز آوری۔
ترابدیں کارمے فرستم۔ ولیکن فردا ترا در بارگاہ برابر بزرگاں
در پیش خویش خوانم۔ و بآواز بلند چنانکہ ہمہ مے شنوند۔ گویم برو و
از خزانہ نفقاتے بستاں۔ واز اینجا بہ آذربائیجاں رو۔ و بہر شہرے
و نواحے کہ رسی۔ بہ بینی و بپرسی تا حال غلہہا و میوہا امسال چگونہ
است۔ جائے آفت سماوی رسیدہ است یا نہ۔ ہمچنیں احوال مراعی
و نشکارگاہا بہ بیں۔ چنانکہ یابی۔ بزود باز گرد۔ و مرا معلوم کن۔

تا کس نداند۔ کہ من ترا بچہ کار مے فرستم غلام گفت ۔ فرمان بردارم*
نوشیروان دیگر روز چنیں کرد ۔ و غلام برفت و بداں شہر
شد ۔ و بیست روز آنجا مقام کرد ۔ و باہر کہ نشست احوال پیرزن
مے پرسید ۔ ہمہ آں گفتند ۔ کہ پیرزن نمودہ بود* و گفتند ۔ زن پیر
و مستور و اصیل زادہ بود ما او را با شوہر و فرزنداں دیدہ بودیم ۔
شوہر و فرزندانش ہمہ مُردند ۔ و نعمتش بیابود و او ماندہ بود و پارہٴ
زمین موروث بمزدگیرے دادہ بود تا مے کشت و آنچہ ازاں زمین
حاصل مے شد ۔ چنداں بودے ۔ کہ نصیب پادشاہ و قسط بمزدگیر
بدادے ۔ و نصیب او چنداں ماندے ۔ کہ تا وقت ارتفاع ہر روز چہار
تا نان رزق او بودے ۔ یکے نان بناں خورش بدادے و یکے بروغن
چراغ و یکے بچاشت بخوردے ۔ و یکے بشام * تا والی را مرا و چناں
افتاد ۔ کہ کوشکے و منظرے و باغچہ سازد ۔ زمینک او را
بزور گرفت و در جملہٴ باغ گرفتہ بہا داد نہ عوض * و سالے
پیرزن بدر سراے او مے شد ۔ و بانگ ہمے داشت ۔ و بہا ہمے
خواست ۔ کس گوش بدو نکرد * و اکنوں بر نیست تا کس او را
در شہر نمے دید ۔ ندانیم ۔ تا کجا رفت ۔ مردہ است یا زندہ * غلام
بازگشت ۔ و بدرگاہ باز آمد ۔ نوشیروان عادل بار دادہ بود ۔ غلام
پیش رفت ۔ و خدمت کرد ۔ نوشیروان گفت ۔ ہاں بگو ۔ تا چوں
یافتی * گفت ۔ بدولت خداوند امسال ہمہ جا بہا غلہ نیک است

و ہیچ آفت نرسیدہ است - و مرغزار ہا خرم است و شکار گاہ ہا
آبادان ۔ گفت الحمد للہ! خوش خبرے آوردی ۔ وچوں مرماں
پیر اگندند ۔ وسرا از بیگانہ خالی شد ۔ غلام برآں جملہ کہ شنیدہ
بود ۔ حال پیرزن باز گفت ۔ آں روز و آں شب او را از اندیشہ
و تغابن خواب نبود ۔ دیگر روز بگاہ بار حاجب بزرگ را پیش
بخواند ۔ و فرمود ۔ کہ چوں بزرگاں در آمدن گیرند چوں فلاں در آید
او را در دہلیز بنشاں تا بگویم کہ چہ باید کرد ۔ چوں ہمہ بزرگاں و
موبداں بارگاہ حاضر شدند ۔ حاجب چناں کرد کہ نوشیرواں
فرمودہ بود ۔ نوشیرواں بیروں آمد ۔ و بار داد ۔ زمانے بود روے
سوے بزرگاں و موبداں کرد ۔ و گفت سخنے از شما پرسم ۔ چنانکہ
دانید از روے راستی بگوئید ۔ گفتند فرماں برداریم ۔
گفت ایں فلاں را کہ امیر آذربائیگان است چہ مایہ دستگاہش باشد؟
باشد ۔ از زر نقد؟ گفتند ۔ مگر دو بار ہزار ہزار دینار باشد ۔ کہ او را
بداں حاجت نیست ۔ گفت مجلس و متاع؟ گفتند پانصد ہزار
دینار از زرینہ و سیمینہ دارد ۔ گفت از جواہر؟ گفتند ۔
شش صد ہزار دینار دارد ۔ گفت ۔ ملک مستغل و ضیاع و عقار؟
گفتند در خراساں و عراق و پارس و آذربائیجان ہیچ ناحیتے و
و شہرے نیست ۔ کہ از سرا ہا و کارواں سرا و غلّہ مستغل نباشد ۔
گفت اسپ و استر؟ گفتند ۔ سی ہزار دارد ۔ گفت گوسفند؟ گفتند

دو بیست ہزار + گفت شتر؟ گفتند- سی ہزار دارد + گفت بندہ و درم خریدہ؟ گفتند ہزار و ہفت صد غلام دارد ترک و رومی و حبشی و چہار صد کنیزک + گفت کسے کہ چندیں نعمت دارد و ہر روز بیست گونہ طعام زیرہ و حلوا و قلیہ چرب و شیریں خورد و یکے ہم گوہر او آدمی بندہ و پرستار خداے باشد عز و جل ضعیفے بیکس و بیچارہ کہ در ہمہ جہاں دو تا ناں دارد خشک از و بستاند و محروم بگذارد او را چہ واجب آید؟ ہمہ گفتند- ایں کس مستوجب ہمہ عقوبت باشد- و ہر بدی کہ بجاے او کنند دون حق او باشد + نوشیرواں گفت - ہم اکنوں خواہم کہ پوست از تنش جدا کنید و گوشتش بسگاں دہید- و پوستش پر کاہ کنید- و بر در سراے بیاویزید- ہفت روز منادی ہمے کشید کہ بعد ازیں ہر کہ ستم کند یا توبرۂ کاہ یا مرغے یا دستہ ترہ بہ بیداد از کسے بستاند- و یا متظلمے بدرگاہ آید- با آں کس ہمیں کنند- و ہمیں رود کہ با ایں رفت + ہمچنیں کردند۔

پس فراش را فرمود کہ ایں پیرزن را بیاور پس بزرگاں را گفت ایں ستم رسیدہ است و ستمگار انیست کہ جزا یافت- و آں غلام را کہ بآذربائجاں فرستادہ بودم بداں کہ تا از احوال ایں گندہ پیر و از تظلم او خبر ستم و بدرستی و راستی آں کس را معلوم گردانم- پس بزرگاں را گفت تا دانید کہ من سیاست از گزاف

نکردم۔ وبعد ازیں باستمگاراں جز بشمشیر سخن نخواہم گفتن۔ ومیش وبرہ را از گرگ نگاہ خواہم داشت۔ ودستہاے دراز کوتاہ خواہم کرد۔ ومفسداں را از روے زمین برگیرم۔ وجہاں را بداد و عدل وامن آباداں کنم۔ کہ مرا ازجہت آں کار آفریدہ اند۔ اگر شائستے کہ مرداں ہرچہ خواستندے کردندے خداے عزوجل بادشاہ را پدیدار نکردے وبر سر ایشاں نگماشتے۔ اکنوں جہد آں کنید تا کارے نکنید۔ کہ باشما ہمیں رود کہ با ایں رفت۔ ہر کہ دراں مجلس بود از ہیبت وسیاست نوشیرواں آں بیم بود کہ زہرۂ شاں بکفید۔ پیرزن را گفت۔ آنکہ بر تو ستم کرد۔ جزاش دادم۔ وآں سرا وباغ کہ زمین تو درآں میانست بتو بخشیدم۔ و چارپا ونفقت فرمودم۔ تا بسلامت با توقیع من بشہر ووطن خویش باز روی۔ ومارا بدعاے خیر یاد آری۔ پس گفت چرا باید کہ در سرا بر ستمگاراں کشادہ بود وبر ستم رسیدگاں بستہ باشد۔ کہ لشکر و رعایا ہر دو زیر دستاں وکارکنان ما اند۔ رعایا دہندہ اند و لشکریاں ستانندہ۔ واز بے رسمیہا کہ مے رود وبیدادیہا کہ میکنند واز پروانہا یکے آں است کہ متظلمے بدرگاہ آید بگذارند او را تا پیش من آید۔ وحال خویش بنماید۔ اگر پیرزن اینجا راہ یافتے او را بلشکارگاہ رفتن حاجت نیفتادے۔ پس بفرمود تا سلسلۂ سازند وجرسہا دروآویزند۔ چنانکہ دست بچۂ ہفت سالہ بدو رسد۔

تا ہر متظلمے کہ بدرگاہ آید او را بہیچ حاجت نباشد۔ سلسلہ را بجنبانند خروش از جرسہا بر آید نوشیروان بشنود۔ و داد او بدہد ہمچنیں کردند۔ چوں از پیش او بازگشتند۔ و بسرا ئے خویش شدند۔ درحال وکیلاں زیر دستان خویش بخواندند۔ و گفتند۔ بنگرید تا دریں دو سالہ آنچہ بنا واجب بستدۂ و با کسے را خون آلود کردۂ و بہستی وہشیاری بیازردۂ باید کہ ما و شما دریں ایستیم۔ تا ہمہ خصماں را خوشنود کنیم پیش ازانکہ کسے بدرگاہ رود۔ و از ما تظلم کنند۔ پس ہمگناں در ایستادند و خصماں را بوجہے نیکو میخواندند۔ و بر در سرائے ایشاں مے شدند و ہر یکے را بعذر و بمال خوشنود ہمے کردند۔ و با ایں ہمہ خطے از اقرار او مے ستدند کہ فلاں از فلاں خوشنود گشت۔ و با او ہیچ دعوائے ندارد۔ بدیں یک سیاست کہ واجب کہ ملک نوشیرواں عادل بکرد ہمہ مملکت او راست بایستاد و ہمہ دستہائے دراز کوتاہ شد۔ و خلق ہمہ عالم بر آسودند۔ چنانکہ ہفت سال بگذشت۔ ہیچ کس بدرگاہ از کسے بہ تظلم نیامد۔

حکایت

بعد از ہفت سال و نیم روزے کہ سرا خالی بود۔ و مردم ہمہ رفتہ بودند۔ و نوبتیاں ہمہ خفتہ۔ از جرسہا بانگ بر خاست

نوشیرواں بشنید۔ در وقت دو خادم را بفرستاد بنگرید۔ تا کیست کہ بتظلم آمدہ است۔ چوں خادماں بدر سرا آمدند۔ خرے را دیدند پیر ولاغر وگرگین کہ بدر سرا آمدہ بود۔ ولپشت وگردن وراں سلسلہ مے مالید۔ بانگ جرس ہمے آمد۔ ہر دو خادم در رفتند وگفتند۔ ہیچ کس بتظلم نیامدہ است۔ مگر خرے گرگین کہ خویشتن بر زنجیر مے مالد۔ نوشیرواں گفت نہ چنیں است کہ شما مے پندارید۔ چوں نیک نگاہ کنید۔ ایں خر ہم بتظلم آمدہ است۔ خواہم کہ ہر دو بروید۔ وایں خر را درمیاں بازار ببرید۔ وبپرسید۔ ومعلوم من کنید۔ خادماں بیروں آمدند وخر را درمیان شہر آوردند۔ وازمرداں پرسیدند کہ ہیچ کس است از شما کہ حال ایں خر بگوید۔ ہمہ گفتند ای واللہ؟ کم کس است دریں شہر کہ ایں خر را نشناسد۔ گفتند چوں شناسید؟ گفتند ایں خر ازآن فلاں گازر است۔ وقریب بیست سال است تا ما ایں خر را با او بینیم۔ ہر روز جامہائے مرداں بر پشت او نہادے۔ وبگازرستان بردے۔ وشبانگاہ باز آوردے۔ تا جواں بود کارش توانست کردن۔ علفش مے داد۔ اکنوں چوں پیر شد آزادش بکرد۔ و از خانہ اش بیروں کرد۔ واکنوں مدت سالے ونیم است تا چنیں مے گردد۔ وہر کسے از بہر ثواب اورا علف مے دہد مگر دو شبانروز بگذشت کہ علف نیافتہ است۔ چوں خادماں ایں شنیدند۔ باز گردند۔ ومعلوم ملک کردند۔ نوشیرواں گفت نہ من شما را گفتم

کہ ایں خرہم بداد خواستن آمدہ است امشب ایں خر را نیکو دارید وفردا آں مرد گاذر را باچہار مرد کہ خدائے از محلت او پیش من آرید تا آنچہ واجب آید۔ بفرمایم + دیگر روز خادماں ہمچنیں کردند + نوشیرواں گاذر را گفت۔ تا ایں خرک جواں بود و کار تو مے توانست کرد۔ علفش ہمے دادی۔ وتیمارش ہمے داشتی اکنوں کہ پیر گشت۔ واز کار کردن فروماند۔ علفش ببریدی + تا باوام کہ ایں خرک زندہ باشد علفش بدہد۔ واگر تقصیر کند ادبش کنند +

تا دانی کہ پادشاہاں درحق ضعفا اندیشہ داشتہ اند و در کارہا گماشتگاں احتیاط کردہ اند از برائے نیک نامئے ایں جہاں و رستگارے آخرت + وہر دو سہ سال عمال را ومقطعاں را بدل باید کرد۔ تا پائے سخت نکنند۔ و حصنے نسازند و دل مشغولی ندہند و با رعایا نیکو روند تا ولایت آباداں بماند +

16/2/1925

تاریخ جہانگشاے نادری

در بیان وقوع جنگِ سلطانی فیمابین اعلےٰ حضرت خدیو گیتی ستاں و حضرت محمد شاہِ پادشاہ ہندوستان و کیفیت تسخیرِ شاہ جہان آباد و وقایع آں ایام بہجت بنیاد

بعد از آنکہ دار السلطنت لاہور بحیطۂ تسخیر در آمد بعرض ایستادگان پایۂ سریر گردوں نظیر رسید۔ کہ حضرت محمد شاہ پادشاہِ والاجاہِ ہندوستان از اطرافِ ممالک مشغول جمع آورے سپاہ و عازم مقابلۂ موکب نصرت پناہ است۔ شرحے نگارش یافتہ مشتملبر ایں مضمون کہ چوں نواب ہمایون ما نتر کمانیم و آں حضرت نیز از دوحۂ ترکمانیہ و سلیل سلسلۂ گورگانیہ و سوائے دوستی امرے مرکوز خاطر نبودہ بنابر آنکہ از افاغنہ نسبت بہ ہندوستان بیشتر از ایران بے اعتدالی واقع شدہ بود مظنون خاطر ما ایں کہ البتہ تنبیہ آں طایفہ مرغوب طبع امناے آں دولت خواہد بود۔ بایں عقیدہ ایلچیاں فرستادیم و در باب سدِ راہ فرار آں طائفہ اظہار نمودیم متعہد گشتند بعض ایلچے دیگر یاد آوری کردہ ہماں جواب را شنیدیم و ثانی الحال کہ خلاف آں ظاہر شد محمد خاں سار واہ

کردیم - یک سال اور انگہداشتہ بجواب نپرداختند باز قرارے کہ معلوم بیشود جمعے در سرزمین آں دولت ریشۂ تصرف فروبردہ بادشاہ والاجاہ رابہ این امور مکلف مے سازند والّا آں حضرت رابمقتضائے بزرگی ازیں گونہ مواد مضائقہ نخواہد بود۔ اعیان آں دولت در ارادۂ خود راسخ بودہ جمعیت خود را درست نمایند۔ وآں والاجاہ نیز از خزانہ ولشکر تقویت وامداد ایشاں کردہ در استعداد ایشاں کوشند۔ انشاء اللہ تعالےٰ بعد ازآنکہ خود آزمائی کردہ خوب ضرب دست جنود مسعود را دریابند از معرکہ راہ سلامت پیش گیرند باز اگر عفوے دربارۂ ایشاں بعمل آید۔ بنابر خواہش والتماس آں حضرت خواہد بود۔

وبعد از روانہ کردن آں نوشتہ موکب جہاں کشا روز جمعہ بیست و ششم شوال از لاہور نہضت واز رودخانہاے ژرف عبور و روز دوشنبہ ہفتم ذی القعدہ وارد سرہند شدند و در آنجا بسرحد تحقیق پیوست کہ محمد شاہ باسی صد ہزار مرد نامی و دو ہزار زنجیر فیل جنگی و سہ ہزار عرادۂ توپ اژدرہاں برق آہنگ و اسباب و اثاثۂ رزم وآلات جنگ وارد محل موسوم بہ کرنال بیست و پنج فرسخے شاہ جہاں آباد گشتہ - وچوں رودخانۂ فیض کہ علی مردان خاں آں را بشاہ جہاں آباد جاری ساختہ درجنب کرنال رواں و اطراف دیگرش بجنگل پیوستہ است در آں مکان حصن حصین وقورغان متین ترتیب دادہ توپخانہا رامحیط اردوے خود ساختہ بعزم مقابلہ توقف دارد و خدیو بیہمال شش ہزار نفر از سپاہ خوں آشام رابہ قراولی تعیین فرمودند کہ تا حوالئ اردوے محمد شاہ دستبردے

زدہ و تحقیق احوال او نمودہ چگونگی را بعرض رسانند؛

وبعد از روانہ ساختن ایشاں موکب ذیشاں روز سہ شنبہ ہشتم آں ماہ از سرہند حرکت و وارد منزل راجہ سرائے دوازدہ کروہی و چہار شنبہ نہم وارد قصبۂ انبالہ ہشت کروہی کہ تا کرنال سی کروہ مسافت داشت گشتہ حرم محترم بنہ آغروق را بسر دکردگئے فتح علی خاں افشار چرخچی باشی و جمعے از سرکردگاں در آنجا گذاشتہ روز پنجشنبہ دہم از انبالہ حرکت و پانزدہ کروہ را طے کردہ شاہ آباد را محل نزول اردوے ظفر بنیاں ساختند۔ وقراولاں درہماں شب پنجشنبہ بحوالئے اردوے محمد شاہ رسیدہ موافق کیش سپاہگری در گوشۂ کمانِ کمین زہ کردہ بسہم دلیری در سر توپخانۂ او جمعے را قتیل و چند نفر را زندہ دستگیر کردہ بسرائے عظیم آباد ہشت کروہی تھانیسر برگشتہ توقف و شب جمعہ یازدہم دو ساعت از شب گزشتہ چند نفر از قراولاں اردو گرفتاراں را بحضور والا آوردند کہ تحقیقات زبانی از ایشاں بعمل آید۔ پس معتمدے را روانۂ سرائے عظیم آباد و بقراولاں اعلام فرمودند کہ درہماں سرائے توقف و جمعے از یکہ تازاں جلالت نشاں در آں حوالی از روے حزم و ثبات عزم بقراولی بپردازند وچوں از سرائے مزبورہ تا کرنال شش کروہ مسافت و چہار کروہ آں تمام جنگل و مشتمل بیک راہ باریک و دو کروہ دیگر فی الجملہ خالی از بیشہ و راہش ہموار بود۔ سرکردگاں شر باشراں را دو دستہ کردہ از جانب شرقی و غربی اردوے محمد شاہ فرستادند کہ ہر یک سمت خود را ملاحظہ و جا و مکان نزول و ہموارئے زمین و کیفیت جنگل و میدان جنگ را تشخیص دادہ در سرائے عظیم آباد

خبر بموکب والا رسانند. در روز دوشنبه دوازدهم رایت جهان کشا از شاه آباد
روانهٔ تهانیسر ده کروهی گشتند. در روز یک شنبه سیزدهم هنگام صبح از منزل
مزبور لوای آسمان سا نهضت یافته غول همایون بشاهزاده نصر الله میرزا تفویض
و جمعی از خوانین را سایه گزین جناح همای لوای همایون فال شاهزاده ساخته خود
با فوجی از دلاوران یک ساعت و نیم از روز گذشته وارد سرای عظیم آباد شدند
چون محل مزبور مشتمل بر رباط عظیمی بود که بسنگ و آجر بر آورده بودند حاکم انباله
و اهالی آن مکان باستحکام قلعه و رباط مغرور گشته بسرکشی پرداخته اند بحکم
والا توپ بحصن آن جماعت بسته همگی ایشان از بیم جان طالبان امان گشته بپابوس
همایون سربلند شدند و در آن جا سرکردگان قراول با دو نفر شترباشیان بر دقی
فرمان حاضر گشته مجدداً هر یک سر و زنده که از اردوی محمد شاه بدست آورده بودند
بنظر اقدس رسانیدند و از گرفتاران نیز باقی لوازم استخبار بعمل آمده بوضوح
پیوست که محمد شاه از دست برد قراولان پا بدامن حصن کرنال کشیده بهال
مکان را که جای محکمی است مأمن عافیت ساخته شترباشیان نیز که ملاحظهٔ سمت
شرقی و غربی اردوی او کرده بودند بعرض رسانیدند که هر دو طرف جنگلی است
و زمین مسطح که شایستهٔ نزول کوکبهٔ نصرت آهنگ و قابل میدان جنگ باشد نیست
چون راهی که باردوی محمد شاه میرفت منتهی بجنگل صعب میشد و مرضی طبع
اقدس نبود آن حضرت اراده کردند که بسمت شرقی اردوی او متوجه گشته در
طرف پانی پت که مابین کرنال و شاه جهان آباد واقع است در میدان وسیع و عرصهٔ
هموار سه دو سه روز نصب کوکبهٔ فیروز و رفع رایات عالم افروز نموده اگر محمد شاه

بمقابلہ آید بجنگ پردازد و الا ازہماں راہ رایات توجہ بسمت شاہجہان آباد افرازد
موکب ہمایوں در روز دوشنبہ چہاردہم قبل از طلوع فجر از منزل مزبور
حرکت و از رودخانۂ فیض گذشتہ در دو فرسنگی اردوئے محمد شاہ مکان ہموار
مسطحے دیدہ خیام فلک احتشام را در آں مکان افراشتہ خود باچند نفر از دلاوران
ظفر فرجام تا نزدیکئے معسکر محمد شاہ جائیکہ علمہا و بیرقہا و توپ خانۂ ایشاں نمودار
بود بادپیمائے جہاں نورد را صبا رفتار ساختہ و بہ لشکر و لشکرگاہ ایشاں نظر
تحقیق انداختہ بمقر دولت بازگشتند ہنگام شام بعرض رسید کہ برہان الملک
سعادت خاں کہ صوبہ دار چند مملکت و معظم امرائے ہندوستاں بود باسی ہزار
نفر قشون و توپ خانہ و استعداد تمام بعزم امداد محمد شاہ وارد پانی پت شدہ
فی الفور جمعے از سپاہ ظفر پناہ بمقابلۂ او مامور شدند اگرچہ ہمہ جا بفاصلۂ نیم
فرسخ کما بیش اطراف اردوئے محمد شاہ جولانگاہ سپاہ نصرت کیش بود کہ از
گوشہ و کنار بسر زندہ گرفتہ مے آوردند۔ اما بازفوجے راہماں شب بدر معسکر
او فرستادند۔

صبح روز سہ شنبہ پانزدہم از آں منزل حرکت و چوں رودخانۂ فیض
بشاہجہاں آباد جاریست تا دریائے جمن یک فرسخ و نیم فاصلہ دارد کوکبۂ جہانگیری
آغاز نہضت کردہ قشون نصرت نموں را سہ قول قرار دادہ شاہزادہ نصر اللہ
میرزا را تعین فرمودند کہ از جانب شمالئے دریائے جمن تا حوالئے کرنال آمدہ
رایت قرار افراز دو شہریار کشورگیر مابین رودخانۂ فیض و جمن را مسیر کوکبۂ
گردوں نظیر ساختہ باجمعے برائے ملاحظۂ جائے یورت موضوع جنگ عازم اردوئے

محمد شاہ شدند۔ در عرض راہ قراولانے کہ شب بر سرِ راہ برہان الملک سعادت خاں مامور شدہ بودند وارد و خبر آوردند کہ سعادت خاں در نیم شب از بیراہہ خود را باردوے محمد شاہ رسانید و قراولاں بعقب او رسیدہ بسیارے از کساں و اسباب او را اسیر و غارت نمودہ اند پس آں حضرت نیز از محاذاتِ معسکر محمد شاہ گزشتہ سمت شرقئ اردوے او را بفاصلۂ یک فرسخ کہ میدان مسطح بود برائے نزول اختیار و بروفقِ امر اقدس نصر اللہ میرزا با فوج ہمایوں ملحق دو رآں موضع نصب لوائے قرار کردند در اثنائے آں حال سعادت خاں آگاہ میشود کہ پیش تازان جنود منصورہ بنۂ او را تاراج کردہ اند حوصلۂ غیرتش ایں معنی را بر نتافتہ از راہِ غرور آمادۂ جنگ گشتہ خان دوراں سپہ سالار ہندوستان با و اصلی خاں سردار قشون خاص پادشاہی و جمعے از خوانین عمدہ باعانت او از جا بر آمدہ قشون ہائے خود را سہ دستہ کردہ با توپ خانہائے سنگین و احتشام رنگین آہنگ میدان جنگ نمودند ایں معنی محرک عرقِ حمیت محمد شاہ گشتہ او نیز با نظام الملک کہ صاحب ہفت صوبۂ ممالک دکن و از امرائے اعظم آں دولت بود و قمر الدین خاں وزیر الممالک و بقیہ خوانین و صوبہ داران و جمعیت از حد افزوں و فیلان مست و بانس و توپخانہ و اسباب آتش خانہ بہ نیم فرسخے میدان جنگ بیروں آمدہ تا بتوغخانۂ خود پشت بہ پشت تسویۂ صفوف و ترتیب ارباب سیوف کردند ازدحام و جمعیت ایشاں بحدے بود کہ از نیم فرسخے کہ میدان جنگ بود تا معسکر ایشاں پشت بہ پشت صف بستہ ہمچنیں طول سپاہ آں گروہ نیز نیم فرسخ بہ نظر مے آمد۔ خدیو کشور فیروزی کہ آزرمند چنیں روزے بودند فی الفور جمعے را بصیانتِ اردوے ہمایوں

مقرر وسر و بر آراستہ درع و مغفر ساختہ بر اشہب گردوں خرام سوار و فول همایوں مستقر صولت نصر اللہ میرزا و جمعے از خوانین نامدار گشتہ توپہائے کوہ تواں را کہ میدان جنگ متحمل آں ثعابین برق آہنگ نمیشد۔ در تحت لوائے شاہزادۂ والا تبار گذاشتند۔ و رایت آیت یَوْمَئِذٍ یَفْرَحُ الْمُؤْمِنُوْنَ بِنَصْرِ اللّٰهِ در عرصۂ رزمگاہ افراشتند و خود با افواج نصرت قرین و مبارزاں عرصۂ کین و توپخانۂ جلو متوجہ میدان نبرد و عازم معرکۂ رزم و آورد گشتند ؎

زبس تعداد لشکر بیکراں بود | سر انگشت کواکب خوں چکاں بود
بزن رفت از ہجوم صف کشیدہ | مژہ بر ہم زدن از جنگ دیدہ
شد از آمد شد مرد سپاہی | غبار خرمن مہ گاہ ماہی
فلک چندانکہ دامن بر کشیدے | سر انجم بنوک نیزہ دیدے

غریو خم رویں و لولہ بر چرخ ہشتمیں انداختند و پرچم رایات گلگوں پرند ساختند سپہر را شفق گوں ساختند نخست چرخچیان طرفین مانند چرخ فتنہ جو بشور انگیزی پرداختند مبارزاں جرار و بہادراں خونخوار دست باستعمال آلات حرب کشودند سرہائے دلیراں مانند گوئے در خم چوگان قوائم اسپاں غلطاں شد و رؤس سرکشاں مانند حباب در دریائے خوں سرگرداں ہر فتیلہ کہ سوار ماشۂ تفنگ میشد چابک سوارے را از مرکب ہستی بیادہ مے ساخت و ہر اژدہائے توپ کہ دہان آتش فشاں مے کشاد بزبانۂ شرر برق ہستی خشک و تر میگر دید۔*

القصہ از ابتدائے ظہر تا انقضائے چہار پنج ساعت نائرۂ حرب آتش طعن و ضرب اشتعال و سیف و سنان دلیراں بسر افشانی و خصم افگنی اشتغال

داشتند و از زبانہ نارِ حامیہ وصف حال میکرد و زمین از کرّ و فرّ سوارہ و پیادہ تفسیر اِذَا زُلْزِلَتِ الْاَرْضُ زِلْزَالَهَا میگفت و صفیر تیر صدائے فَاَتْبَعَهٗ شِهَابٌ ثَاقِبٌ در گوش جاں مے انداخت و برقِ سنانِ جاں ستاں صورت یَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْ در دیدہ و دل جلوہ مید اد و گلولۂ تفنگ مرگ آہنگ تفسیر وَجَعَلْنٰهَا رُجُوْمًا لِّلشَّيٰطِيْنِ بزبان حال ادا مے نمود و زبان تیغ مَسْحًا بِالسُّوْقِ وَالْاَعْنَاقِ برہان قاطع بادا میرسانید۔ لمراقمہٖ

شد افروختہ آتشِ رزم و کیں ۔ ز خوں گشت گلگوں سرائے زمیں
گرفتہ ز گرد سپہ مہر و ماہ ۔ فضائے جہاں گشتہ چوں شب سیاہ
ز نوکِ سناں ہائے خارا گذار ۔ شدہ چشمہ چشمہ زرہ سربسر
ز غلطیدن کشتگاں در مصاف ۔ شدہ پشتہ بر پشتہ چوں کوہ قاف
ز بسیارئ کشتہ و خستہا ۔ در آں عرصہ خالی نہ بد جائے پا

تا اینکہ سعادت از لشکر ہندیاں روے برتافتہ یکبارہ بجانب انہزام شتافتند برہان الملک و نثار محمد خاں برادر زادۂ او کہ در ہودج فیل قرار داشتند بہماں نحو با قربا و اتباعِ خود زندہ گرفتار و خان دوراں کہ سپہ سالار و مدار الیہ سلطنتِ ہندوستان بود زخم دار گشتہ پسر او با مظفر خاں برادرش مقتول و میاں عاشور خاں ولدِ دیگرش بقیدِ اسار در آمدہ خودش نیز روز دیگر بعلّت آں زخم کہ کارگر افتادہ بود درگذشت و اصلی خاں سردار قشون خاصِ پادشاہی با شہداد خاں افغان و یادگار خاں

و میر حسن خاں کوکہ و اشرف خاں و اعتبار خاں و عاقل بیگ خاں
و علی احمد خاں کہ از امرائے معتبر بودند با قرب صد نفر از خوانین
و عظمہائے دیگر و سی ہزار تن از لشکریان ایشاں عرضۂ شمشیر زہر
آبگوں گشتند۔ و جمعے کثیر زندہ بسلسلۂ گرفتاری پیوستند و محمد شاہ
با نظام الملک و قمر الدین خاں وزیر اعظم چوں قریب باردوئے خود
تسویۂ صفوف و اعلائے اعلام صولت نمودہ بودند بعسکر خویش بازگشتہ دست
بر ذیل تحصن زدند و خزائن بیحد و مرد و فیلان کوہ پیکر و توپخانہائے پادشاہی
و امرائے کہ بعرصۂ جنگ آمدہ بودند باغنائم بسیار و اسباب و اثاثۂ فزوں
از شمار بحیطۂ تصرف درآمدہ۔ و تا عصر تنگ عرصۂ میدان از وجود سپاہ ہند
خالی و با جساد کشتگاں مشحون گردید۔
بعد از وقوع ایں فتح نمایاں چوں محمد شاہ اطراف غور خان خود را
بمورچل و خندق و توپخانہ استحکام دادہ بود خسرو گردوں شکوہ سپاہ
انجم گروہ را اذن یورش ندادہ از چہار طرف بمحاصرۂ اردوئے او مامور
ساختند بقسمیکہ راہ فرار ہندیہ پر داختند چوں کار محمد شاہ با ضطرار
انجامید نوشتہ کہ از لاہور تاں پادشاہ ذی جاہ نگارش یافتہ بود کہ چوں
فیمابین حضرتین نسبت ترکمانی اتحاد و سلسلۂ جنسیت تحقق دارد بعد
از جنگ و خود آزمائی سرگاہ عفوئے در بارۂ اعیان آں دولت بعمل آید
باز بالتماس آں جناب خواہد بود ہماں نوشتہ را وثیقۂ تشفع و وسیلۂ اعتذار
ساختہ روز سوم خلع سلطنت از خود کردہ و افسر سروری از سر برگرفتہ

باخواتین و امرا باستظہار تمام وارد درگاہ سپہر احتشام گردید و در حینے
کہ پادشاہ ذی جاہ عازم دار الامان حضور اقدس بود بمراعات نسبت ایلی
کہ فیمابین حضرتین تحقق داشت از جانب ظل اللّٰہی شاہزادہ نصر اللہ میرزا تا
خارج اردوے ہمایوں باستقبال آں پادشاہ فرخندہ خصال شتافتہ ہنگام
ورود بہ پیشگاہ مسعود آں حضرت نیز تا بیرون خیمۂ مبارک راہ و رسم اعزاز
پیمودہ ازانجاکہ دستگیری در چنیں مقامے شائستہ آئین سروری است
دست آں حضرت را از روے تلطف گرفتہ در مسند ہمایوں ہمنشین خویش
ساختند و در حقیقت کلید فتح کل ممالک ہندوستان بدست تصرف
دولت نادریہ در آمد و محمد شاہ چاشت آں روز در خیمۂ مقدس مہمان آں
حضرت بودہ اکرامے کہ از جانب چناں میزباں درخور چنیں مہمان بود
بعمل آمدہ باز محمد شاہ بعد از ظہر بمعسکر خود مراجعت کرد اما افواج منصورہ
ہماں نہج دست از ضابطۂ محاصرہ باز نداشتند محمد شاہ روز ثانی با امراے
کہ داشت از اردوے خود کوچ کردہ عازم اردوے ظفر شعار و بملاحظۂ
پاسداری حرمت آں خاندان والا تبار خیمہ نشین پادشاہ والا جاہ و سراپردۂ
حرم محترم او در حوالئ معسکر نصرت اثر قرار یافتہ و عبد الباقی خاں کہ از
اعاظم امرا بود با جمعے مامور گردید کہ ہمہ جا ہمراہ رکاب آں پادشاہ والا
جاہ بودہ باشد و بلوازم مہمانداری و شرائط خدمتگذاری پردازد
دانہ آنجا روز پنجشنبہ غرۂ ذی الحجہ رایت جہانگیری بجانب دہلی
کہ بشاہ جہاں آباد اشتہار دارد نہضت کردہ روز چہار شنبہ ہفتم ماہ باغ

شعلہ ماہ مقرر کوکبۂ عز وجاہ گشتہ روز دیگر در آنجا توقف و حضرت محمد شاہ برائے
تدارک لوازم مہمانی مرخص شدہ پیشتر روانۂ شہر گردید۔ و روز جمعہ نہم از
باغ مزبور سوارہ و غازیان از ابتدائے باغ تا در ب دولتسرائے خاص
بادشاہی بیسال بستہ پا انداز ہائے قیمتی از زر بفتہائے گران بہا و اقمشۂ نفیسہ
از سرکار پادشاہی انداختند و قلعہ را کہ از مستحدثات طبع پادشاہ معدلت نبیان
شاہجہان و دار الخلافۂ سلاطین ہندوستان بود مقر کوکبۂ دولت ساختہ محمد شاہ را
نیز در میان ہمان قلعہ جائے دادہ و در روز ورود موکب اقدس جناب محمد شاہ
سفرۂ افتادگی در بزم ضیافت گستردہ خدیو جہاندار بعد از انقضائے مجلس
بدلجوئے آں حضرت پرداختہ فرمودند کہ موافق عہدیکہ در تناول قرار یافتہ
سلطنت ہندوستان باز بجناب پادشاہ تعلق دارد و آنچہ شرط امداد و رسم
وداد است بہ مقتضائے ربط ترکمانی دربارۂ دولت گورگانی بعمل خواہد آمد
محمد شاہ مراسم تکریم و تعظیم و تسلیم تقدیم رسانیدہ بشکرانۂ ایں عاطفت کہ تاج
بخشی را علاوۂ جاں بخشی یافت تمامی جواہر و خزائن و اثاثۂ پادشاہی و ذخائر
سلاطین سلف را کہ در دستگاہ سلطنت موجود بود مفصل معرض در آوردہ بہ رسم نیاز نثار
و ایثار کرد ہر چند کہ ہمت کان خاصیت بحر نوال خدیو بے ہمال نظر اعتنا بداں کنوز
خزائن کہ جمیع مخازن سلاطین روئے زمین با عشرے از اعشار آں برابری نمیکرد
نیفگندہ دامان نیازمندی از آنہا در چید۔ اما بنا بر مبالغۂ پادشاہ والاجاہ
آئینۂ ایں مسئول نقش پذیر قبول گشتہ معتمدان امین بضبط خزائن دبیوت
تعیین فرمودند۔

در ذکر وقایع قوی ئیل مطابق سال فرخندہ مآل ۱۱۵۱ ہجری

چوں افواج خنک روئے شتا وسپاہ سرد مہر زمستاں کہ بادپیمایان عرصہ
جہانند وبہ ہوادارئے اسفندیار اسفند آرہ سہی قدان ریاحین کہ در
دار الخلافہ گلزار ہر طرف جویبار بار نزول اگسترده بودند دست یافتہ شاخ
وشانۂ اشجار را بہ شاجرہ درہم شکستند ودر تو دو داو باش بہمن از محلات خیابان
چمن دست تطاول افراختہ سینۂ گل را بہ زخمہائے کاری چاک چاک و
گلگوں قبایان چمن را از لباس بار و برگ عریاں و ہلاک ساختہ از جیب
غنچہ ہمیان زر در آوردند شب شنبہ دہم ذی الحج کہ عید نوروز و اضحے
مقارن افتادہ بود خسرو زرین افسر مہر بقصد وفیۂ فتنۂ شتا از خلوت
سرائے حوت بسرا پردۂ خاص حمل خرامیدہ نوخواستگان قوی بازوے قوائے
ربیعی بیغماگران صبا وشمال را بنہب آں شہر غارتگری یعنی دے ماہ فرمان
دادہ ثابت قدمان اشجار بہارینی را از غنچہ وسہ برگ عمود برگرفتند وصاحب
کلاہان لالہ وگل از تاب غیرت چہرہ برافروختہ از جائے جستند وتیغ بندان
درختاں از شاخہائے تیز نیزہ وسناں بر داشتند میان شیر جیت بستند۔
قوی دستان چنار بگوشمال فوج پر خاش جوئے زمستاں ساز وبرگ خویش
کردند۔ ویلان صاحب شوکت گلستان۔ ودلاوران صنوبر لوائے گلگوں پرند
در عرصۂ گلشن اپر داختہ بچار سوئے بازار فصول روئے آوردند وخار وگیاہ
کہ جنود سلطان دے بودند از غلبہ وہجوم لشکر بہار حیرت زدہ بر جائے خویش

خشک ماندند۔ حریفِ زمستان چنار آسا با آتشے کہ خود افروختہ درگرفت یعنی گلعذائے آتشیں دود از نہادِ مہر در روے زمانہ در آورد۔ روزِ سہ شنبہ طرفِ عصر خدیوِ عصر منزلِ محمد شاہ را بقدومِ میمنت انتساب رشکِ بیت الشرف آفتاب ساختند۔ و شامِ آں روز دہرِ دو رنگ فتنۂ عجب ریخت و نقشِ طرفہ برانگیخت۔

تفصیلِ ایں اجمال آنکہ در شبِ یکشنبہ یازدہم بدونِ ایں کہ از جانبِ محمد شاہ اشارۂ یا از طرفِ معارف تحریکے واقع شود ولولۂ فتنہ و غلغلۂ آشوب بلند گشتہ جمعے از عوام و اوباش درمیانِ شہر با اہلِ اردو پرخاش کردہ بہ بعضے از جندِ منصور کہ در اصلِ شہر نزول نمودہ بودند در آویختہ در مراسمِ دست درازی کوتاہی نکردند۔ و چند نفر از لشکرِ ایرانی را بہ تیغِ نافرمانی و خنجرِ نادانی ذبیحۂ قربانی ساختہ خونِ ایشاں را حناے شبِ عید و خضابِ دستِ امید نمودہ سرپنجۂ دلیری را بمہمان کشی رنگین کردند۔ و ازآنجا بپاے تہور بر سرِ فیل خانۂ شاہی رفتہ فیلاں را منصرف گشتند۔ حکمِ والا صادر شد کہ جمعے از دلیراں در سردروب محلات مانندِ خیلِ نجوم کہ پاسبانِ محلاتِ مداراتِ فلکند تا صبح گاہاں دیدہ از خواب بستہ بیدار و ثابت قدم باشند و نگذارند کہ احدے از غازیاں پا از منہجِ خودداری بیروں گذارد تا فردا بدانچہ مقرر گردد عمل نمایند۔

ہنگامِ طلوعِ آفتاب کہ قہرمانِ قہرآلودِ صبح مہر از دل بدر کردہ بقصدِ انتقام تیغ از نیام بر کشید و خدیوِ خورشید از سرِ کین مرد بر را بلباسِ مریخِ شفق آراستہ با چہرۂ برافروختہ و عارضِ تابناک بر پشتِ خنگ برآمد۔ خسروِ

بیہماں با ہیئاتِ خشمگیں و صورتِ سہمگیں سوارِ یکرانِ جہاں پیما و خنجر گذارانِ نیزہ دار و بہرام صولتانِ کیواں آثار ہالۂ بدرِ رکابِ ہلال آسا گشتہ مسجدِ میانِ بازار را بقدومِ اقدس مسجودِ خاص و عام ساختند۔ و در آں مکان بعد از تحقیقِ اینکہ حرکات و شینہ از کدام محلہ و چہ جماعت صادر شدہ دلیران را فوج فوج بہ تنبیہ آں گروہ تعین و امر تقتلِ عامِ آں محلات فرمودند شورِ محشر و آشوبِ فزعِ اکبر درمیانِ شہر پدید آمد فی الفور در و دیوارِ عماراتِ رفیعہ نقش عالیہا سافلہا گرفت و مساکنِ اصحابِ شان صفتِ خانۂ زنبور پذیرفت۔ بناہائے دلکش بزورِ نشاۂ شرابِ نادانئے عوام مست خراب افتادہ ذکور و اناث بسلسلہا مانند نر و مادۂ زنجیر شیون در گرفتند۔ سراہائے کہ طعنہ بر قصورِ جنت میزد بصدمۂ کنج کاوئے یلاں قصور یافت۔ حوضہائے کہ از چشمہ سارِ لطافت کوثر آب میخورد فوارۂ جوشِ خوں شد و بازارِ جواہریاں و صرافاں و راستۂ بازار و دکاکینِ تجار و اربابِ نکنت و تمامی اسواقِ شہر بحیطۂ یغما در آمد۔ عاقبت آں گروہِ باغی چنار آسا با آتشِ خود سوختند و از ایں دیوانگی مانندِ شاخِ بیدِ مجنوں آویختۂ دارِ سیاست گشتند و بشرارۂ ایں شرارت دود از دودمانہا بر آمد۔ و سوز و آہِ دلہائے افروختہ چوں شعلۂ وجودِ خشک و تر سر بر فلک کشید الحاصل از دروازۂ اجمیرائے و مسجدِ
جامع و چند محلۂ دیگر صغیراً و کبیراً عرضۂ شمشیر شدند۔ از ہنگامِ طلوعِ نیّرِ 15
اعظم تا زمانِ غروب زبانۂ ایں شعلۂ پر شور و شر بزبانہ میرسید و در کند و کوب و رفت و روب و قتل و نہب و امر و نہی تقصیرے نشد۔ ہنگامِ

شام کہ نصف آں معمورہ لکد کوب جنود قہر و آتش جہل عوام برق خرمن زندگانئ سی ہزار تن از خورد و بزرگ شمر شدہ بود اہالئ آنجا در مقام استیمال و پادشاہ والاجاہ بوساطت نظام الملک و قمرالدین خاں در صدد شفاعت بر آمدہ التہاب آتش جہاں سوز غضب بادشاہی بزلال عفو و بخشش فرونشست و فرمان دارائے فتوت راہ بر یغمائے گراں لشکر شور و شر ببست و اسیرانے کہ در تصرف لشکریاں بودند تمامی استرداد و باولیائے ایشاں تسلیم شدند گویا زمانہ بارفع گزند چشم بد از سراو مساکن آں طائفہ سپند سوخت و چوں در شب شورش سید نیاز خاں داماد قمرالدین خاں و شاہ نواز خاں کہ از اعاظم ہند بودند بر سر فیلخانہ رفتہ مرتکب قتل فیلباں باشی و بردن فیلاں شدہ در خارج حصار شہر در جائے متحصن گشتہ بودند عظیم اللہ خاں و فولاد خاں کہ از اعیان دولت گورگانیہ بودند بحکم والا مامور بگرفتن ایشاں گشتہ مومے الیہما را باچہار صد و ہفتاد نفر گرفتہ بدربار دولت حاضر کردند کہ ہمگی عرضۂ تیغ یاسا شدند۔

واز وقائع بہجت افزا اینکہ مخدرۂ سراپردۂ گورگانیہ را بجہت شاہزادہ نصر اللہ میرزا خطبہ کردہ تہیۂ اسباب سور و آرائش بزم سرور پرداختہ کنارہ رود جمن محاذئے ایوان دیوان خاص را ہر شب از چراغاں مطلع صد ہزار بدر و تا یک ہفتہ ایام و لیالئے عشرت را رشک روز نوروز و غیرت شب قدر ساختہ ہر روز فیلان کوہ پیکر و گاوہائے فیل منظر و شیران

اثر در صباحت وارنہ ہائے صاحب صلابت بجنگ اندا ختند از روز یکشنبہ بیست و پنجم ماہ مزبور شاہزادہ بدیدن شاہِ والا جاہ رفتہ بعد از انقضائے مجلس موافقِ آداب و آئینِ آں سلسلۂ علیہ خفتانِ مروارید دوز مزین بجواہرِ شاہوار زیور قامت شاہزادۂ والا تبار ساختہ چند قطعہ الماس نیز نکلف و سہ زنجیر فیل و پنج راس اسپ با ساخت مرصع برائے سواریئے شاہزادہ و پیشگاہ جلوہ کشیدند و شب دوشنبہ بیست و ششم ماہ مزبور مقارنۂ سعدین واقع شد۔

الحاصل در عرض چند روز کہ ضابطان خزائن دہیوتات از انجام شغل مقرر فارغ شدند۔ حاصل بحر و کان و ظرف زرین و سیمین و ادانی و اسباب مرصع بجواہر ثمین و اجناس نفیسہ چنداں بقلم ضبط در آمد کہ محاسبان اوہام و دفتر نویسان افہام از حصر و احصائے آں عاجز آمدند۔ از انجملہ تخت طاؤسی بود کہ کنوز کیکاؤسی و خزانۂ دقیانوسی رونمائے جواہر شاہوار آں را مے شایست و در ایام سلاطین سابقۂ ہندوستان دو کروڑ جواہر کہ باصطلاح اہل ہند ہر کروڑے صد ہزار لک و ہر لک عبارت از صد ہزار روپیہ است صرف ترصیع آں شدہ بود و ہمچنیں لآلئے غلطاں و الماسہائے رخشاں کہ نظیر آں در خزانۂ ہیچیک از ملوک سلف و سلاطین عہد وجود نہ۔ انشتہ بمخزن دولت نادریہ منتقل شد و امرا و خوانین دولت و اعیان دار الخلافہ و رایان خود رائے و صوبہ داران ممالک آرائے نیز کرورہا و لکہا از نقود و جواہر و مرصع

آلات ونفائس اسباب برسم پیشکش ہدیۂ بارگاہ حضور ساختند *
بعد از فوت سعادت خان محصل بصوبۂ اودھ ولکھنؤ فرستادہ یک کرور
زرکہ باصطلاح ایران پانصد ہزار تومان باشد بافیلان کوہ توان و
اسباب بیکراں از صوبۂ مزبورہ کہ متعلق بہ سعادت خان بود بخزانۂ
عامرہ رسانیدہ و در ایام توقف از خزاین سلطنت وپیشکش امراء و
صوبہ داران دور ونزدیک مساوی پانزدہ کرور بسرکار ہمایوں انتقال
یافت واز جواہر وخزائن واسباب کارخانجات واثاثہ سلطنت
مقدارے خطیر کہ فزوں از حوصلۂ تحریر وشائستہ سرکار چناں بادشاہ
بے نظیر گردوں سریر باشد بسرکار بادشاہ والاجاہ گذاشتہ بآں
وسیلہ ابواب منت بر روے بیوتات عامرۂ گورگانیہ کشودند وبعظماء
وروساے لشکر کہ مصدر خدمت شدہ بودند انعامات شایاں عنایت
وبعموم غازیاں وملازمان ظفر قرین مساوی مواجب کہ از دیوان داشتند
وبجمیع منگاراں اردوئے ہمایوں نیز بقرار نفرے شصت روپیہ وصد
روپیہ برسم انعام مرحمت گردید از خواص وعوام اردوے سپہر احتشام
وخرد وبزرگ موکب نصرت فرجام ہرکس فراخور رتبہ وحال از خزینۂ
جود وگنجینۂ احسان خدیو بیہمال ادراک حظے جزیل ودریافت نصیبے
نمودہ جیب ودامان آمال را از حصول زر وسیم مالا مال ساخت واز فام
مرحمت انجام ہمگی ولایات ایران عرصۂ سہ سالہ یافتند ومال وجوہات سہ سالۂ
ایران عموماً بہ تخفیف مقرر گشت ودر روز سہ شنبہ ماہ صفر ہمگی امراء و

وخوانین دولت گورگانیہ خلاع فاخرہ وشمشیر وکارد مرصع واسپان تازی نژاد عنایت و
مجلس خسروانی آراستہ محمد شاہ را طلب و بدست مبارک تارک اورا بافسر سلطنت سربلند و
بتفقدات خاص بہرہ مند ساختہ وشمشیر مرصع زیب میان او فرمودہ بر دوش او را بجواہر
گراں بہا چنانچہ معتاد سلاطین ہند است زینت دادند۔ وتاج ونگین پادشاہے ہندستاں
را کماکان بحضرتش تشریف کردند محمد شاہ بعد از آنکہ سر بافسر سروری آراست استدعا کرد
کہ چوں بالطاف جناب نادری دوبارہ صاحب تاج وتخت ودرمیان سلاطین جہاں فیروز
بخت شدہ ام ممالک آں طرف آب اٹک از دریائے سندھ از حد تبت وکشمیر تا جائیکہ آب دریائے
مذکور بدریائے محیط انصال مے یابد بعلاوہ ولایت تتہ وبنادر و
قلعجات تابعہ برسم پیشکش ضبط وبممالک محروسۂ شاہی انضمام بابد۔
چوں اکثر ممالک سمت شمالی وغربی آب اٹک از قبیل غزنین و
کابل ہمیشہ داخل ممالک خراساں شمردہ میشود آں حضرت نیز قبول و
ضمیمۂ قلمرو قدرت فرمودند+ درہماں مجلس ہمگی امراء و اعیان گورگانیہ را
بخدمتگذاری ورضاجوئے خاطر مقدس والاجاہ ترغیب ولآلئے شاہوار
نصائح مشفقانہ کہ بکار ملک ودولت آید ورسم سلطنت را شاید آویزۂ
گوش پندنیوش پادشاہ واعیان آں دولت ساختہ مقرر داشتند کہ درسر
بوستان ہندوستان بہ تازگئے گلہائے محمدی فرامین محمد شاہ را گل دستار
اطاعت نمودہ سکّہ وخطبہ را کہ تا آنزماں در ممالک ہند بنام نامئے شاہنشاہی
جاری بود باز باسم سامئے محمد شاہ رائج سازند واحکام مطاعہ مشعر
برخدمت وانقیاد آں حضرت خطاب بصوبہ داران اطراف وارجائے

اکناف از موقفِ اعلاعزّ صدور و ارسال یافته محمد شاه را براو رنگِ دارائی تمکین داده و جمعے از هنروران و اربابِ صنعتِ هندوستان را بملازمتِ رکابِ همایوں مقرر ساختند + و در روزِ سه شنبه هفتم ماهِ صفر بافتح و ظفر از شاه جهان آباد رایتِ مراجعت افراختہ باغِ شعلۂ ماه را مقرِ قوایم سریرِ عزوجاه فرمودند و بہمہ جہت پنجاه و هفت روز توقفِ راياتِ جهان کشا در شاهجهان آباد اتفاق افتاد و بعد از وصولِ کوکبۂ همایوں بسرہند راه را منحرف ساختہ همه جا رودخانهائے پنجاب و آنکہ راجہ بستہ از دامنۂ کوهستان کہ نشیمن بسیار امکنہ ییلاقیت داشت متوجہ مقصد و در بیست و هفتم ماه صفر کنارِ رودخانۂ چناب مشہور بوزیرآباد مضربِ خیامِ سپهر بنیا دگشتہ بعد از آنکہ نصفِ سپاه از آب گذشت چوں موسمِ برسات و شدتِ طغیانِ آب بود حوصلہ جسہ لطماتِ آں بحرِ ذرف را ابر نتافتہ گسیخت ۔ و بحکمِ والاکشتیہا از اطراف جمع و افواجِ قاهره باکشتی و کمی بہرورد آغازِ عبور کرده چہل روز موکبِ فیروز دراں طرفِ آب رود بانتظارِ گذشتنِ جنودِ مسعود لنگرِ توقف انداختہ و دہ هفتم ماه ربیع الثانی بناخدائے لطفِ خدائی خود نیز بہ کشتی نشستہ از آب گذشتند + باوصفِ اینکہ همه جا عبورِ موکبِ انجم شکوه از دامنۂ کوه واقع مے شد باز گرمئے هوا بحدے اشتداد داشت کہ از شدتِ آں مرغِ نفس از طیراں باز میماند ۔ و جوشنِ آهن در برِ دلیراں تنورِ تفسیده میشد۔ زکریا خاں صوبہ دارِ لاهور و ملتان تا سرِ رودِ چناب در رکابِ فیروزی

انتساب بلوازم خدمت پرداختہ از انجا رخصتِ انصراف یافت +

وچوں پیش نہادِ خاطرِ اقدس آں بود کہ بعد از فتح و تسخیرِ ہندوستان بانجامِ کارِ ترکستان و خوارزم کہ منبعِ فتنہ و آشوبِ خراساں بود پردازند لہذا از شاہ جہاں آباد نجّارہائے ماہر و کشتی سازہائے صاحب وقوف روانۂ بلخ و مقرر فرمودند کہ کشتیہائے فلک منظر در ساحلِ رودِ آمویہ مرتب و مہیا سازند تا رایتِ جہاں کشا واردِ آں حدود شود + ابوالفیض خاں پادشاہِ بخارا از شنیدنِ ایں خبر در بحرِ تحیّر غوطہ ور گشتہ بتقریبِ استخبارِ حالاتِ موکبِ ہمایوں حاجی بو فاشی نام معتمدِ خود را برسمِ سفارت با عریضۂ اخلاص نشان بدربارِ عزوشاں رواں ساخت و فرستادۂ او در بستم جمادی الاخری واردِ پیشگاہِ سپہر نموں و فرمانِ ہمایوں درجوابِ او بنفاذ مقروں گشتہ احدے از ملازمانِ دربار را با ورفیق ساختہ نزدِ پادشاہِ مزبور روانہ و اعلام فرمودند کہ چوں آں سلطنت مآب از خانوادۂ قاآنی و نقادۂ دودمانِ چنگیز خانی است تمکینِ او و خیریتِ مملکت منظورِ نظرِ اقدس و توجہ جانبِ ترکستان مقصودِ ضمیرِ مقدس مے باشد ہرگاہ با اعاظمِ توران بقدمِ فرماں بری پیش آیند فبہا۔ والا آنچہ در مشیتِ الٰہی گزشتہ باشد از قوہ بفعل خواہد آمد +

وبعد از ورود بمنزلِ حسن ابدال من اعمال اٹک مکنونِ خاطرِ دریا ذخائر آں بود کہ برائے ایصالِ خبرِ فتحِ ہندوستان و انصرافِ مواکبِ گیتی ستاں ایلچی روانۂ ممالکِ روم و روس نمودہ در عالمِ

قرب جوار از جواہر نفیسہ آں ولایت رصد بجہت پادشاہان ذی شان فرستند۔ مقارن آں جا پارد و عریضۂ اخلاص آثار از جانب احمد پاشائے والئے بغداد (مشعر بہ وفات علی مرداں خاں فیلی ایلچئے روم در سیواس و توقف رفقائے او در صدور حکم مجدد) بنظر وانفال درگاہ فلک مماس رسید۔ لہذا حاجی خاں جمشکزک چرخچی باشی رابسفارت روم و سردار بیگ قرقلو توپچی باشی جلو نصرت پیشرو ر ابممالک روس تعین و مساوی دوازدہ ہزار تومان کہ بحساب ایں زمان دو الف و چہل ہزار نادری باشد۔ جواہر و مرصع آلات باچہاردہ زنجیر فیل برسم تحفہ وارمغاں بجہت اعلیٰ حضرت پادشاہ سکندر جاہ روم و معادل آں برائے پادشاہ خورشید کلاہ روس ارسال و در بیستم رجب ایلچیاں عازم گشتند +

و نیز از اخبار بہجت آثار اینکہ در اواخر ہماں ماہ عریضۂ شاہزادہ رضا قلی میرزا بنظر انور پیوست کہ ایلبارس خاں والئے خوارزم از حرکت موکب والا بجانب ہندوستاں آگاہی یافتہ و میدان را خالی تصور کردہ جمعیت موفور از اوزبکیہ و ترکمانیہ خوارزم فراہم آوردہ بعزم تاخت سرحدات خراسان وارد طرشن و در حینے کہ شاہزادہ از خدمت اقدس مرخص گشتہ عازم مشہد مقدس بود در ہرات ایں خبر را شنیدہ با فوجے از غازیاں بعزم مقابلۂ او وارد سرخس و ایلبارس نیز از طرشن بہ پنج فرسخے سرخس آمدہ بود۔ قراولاں طرفین بیکدیگر برخوردہ دو تن از

لشکریاں ایں طرف دستگیر اوزبکیہ شدہ - از قرار تقریر گرفتاران ورود موکب شاہزادہ بسرخس معلوم ایلبارس گشتہ دیگر پاے جرأت نگداشتہ بسمت ابیورد روانہ و قلعۂ موسومۂ قاخلال راکہ مابین نسا و ابیورد واقع است محصور و بطرح یورش و افگندن شورش اساس آں قلعۂ محکم بنار اگرفتار لجۂ شر و شور ساختہ اگرچہ اہالئے آنجا در قلعہ داری میکوشیدند - اما ہماں وقت دار وغۂ آں محل در شہر ابیورد بودہ برائے خبر گیرئے حال قلعہ گیاں با جمعے عزیمت قلعہ نمودہ از اتفاقات در اثنائے گیرودار از جمعیت داروغہ بنظر ایلبارس در آمدہ بتصور اینکہ گرد موکب شاہزادہ است کہ بسر وقت او رسیدہ بر فرق دولتش غبار ادبارے افشاند - سراسیمہ ترک قلعہ گیری کردہ مانند بخت خود برگشتہ بخوارزم رفت - و جمعے کثیر از اوزبکیہ کہ بآں نواحی دست تطاول کشودہ فرصت نیافتہ بودند کہ بجمعیت خود ملحق شوند - در گوشہ و کنار عرضۂ شمشیر آبدار گشتند - پس رایات جہاں کشا بجانب مقصد اعتلا یافتہ بحکم ہمایوں رود اتک رانیز جسر بستہ جنود مسعود ظفر نمود فوج فوج آغاز عبور و مرور کردند - و چوں کوہستانات آں ناحیہ بسکنائے افاغنۂ یوسف زئی اختصاص داشت و آں طائفہ جمعیت موفور و عدت غیر محصور و در عہود سابقہ ہمیشہ مصدر انواع فتن و شرور - و بادشاہان سلف از تنبیہ ایشاں معترف بقصور بودند - رائے جہاں آرا بتادیب آں جمع دیو سرشت وحشی خصائل کہ در حوزۂ ممالک محروسہ مسکن داشتند رایافتہ افواج قاہرہ را گروہ گروہ بمساکن ایشاں و جبال آسماں سال تعین فرمودہ اکثر آں طائفہ

پالسلسلۂ پاداش عمل وگردن عمر آں سرکشاں ہم آغوش تیغ اجل گشتہ بقیہ رؤسا و سرخیلان ایشاں پا براہ انقیاد گذاشتند. و فوجے عظیم از آں طائفہ بملازمت رکاب ظفر انتساب امتیاز یافتہ موکب ہمایوں از راہ پیشاور وخیبر وجلال آباد در غرۂ ماہ مبارک رمضان وارد دارالملک کابل و در آنجا تمامی سرکردگاں وسرخیلان افاعنۂ آں ولایت شرف اندوز جبہہ سائے آستاں ومورد عنایت بیکراں گشتند وبہمہ جہت از ولایات سمت غربئ اٹک کہ بدولت علیۂ نادریہ اختصاص داشت چہل ہزار از طوائف افغان پیشاور وکابل وجماعت ہزارہ باقی ایلات کوہ نشیں درسلک ملازمت انتظام دادہ روانۂ ہرات وکس تعین فرمودند کہ در آنجا مشغول سرانجام ضروریات ومایحتاج واستعداد آں جماعت باشند تا رایات نصرت آیات وارد ہرات شود وشش روز کابل مضرب سرادقات خلافت گشتہ بانتظام امور آں نواحی پرداختند۔ وجواہر خانہ وخزائن زواید اسباب سرکار خاصہ واحمال اردوے ہمایوں با فیلخانہ وتوپخانہائے بزرگ روانۂ ہرات ساختند صوبہ دارئے کابل وپشاور کماکان دربارۂ ناصرخاں برقرار داورا باجمعے از خوانین نامدار وعساکر ظفر شعار مامور بانتظام وانتساق مہام آں دیار ساختہ عازم سمت سند شدند +

سفرنامۂ حکیم ناصر خسرو علوی

صفتِ شہر مصر و ولایتش

آب نیل از جنوب و مغرب مے آید۔ و بہ مصر میگذرد۔ و بدریائے روم میرود و آب نیل چوں زیادت مے شود دو بار چنداں مے شود کہ جیحوں بہ ترمذ دریں آب از ولایت نوبہ مے گذرد و بہ مصر مے آید۔ و ولایت نوبہ کوہستان است۔ و چوں بہ صحرا سد ولایت مصر است۔ و سرحدش کہ اول آنجا رسد اسواں مے گویند۔ تا آنجا سی صد فرسنگ باشد و بہ لب آب ہمہ شہرہا و ولایتہا ست۔ و آں ولایت را صعید الاعلےٰ مے گویند۔ و چوں کشتی بہ شہر اسواں رسد از آنجا بر نگذرد چہ آب از درہائے تنگ بیروں مے آید۔ و تیز مے رود۔ و ازاں بالاتر سوئے جنوب ولایت نوبہ است۔ و پادشاہ آں زمین دیگر است۔ و مردم آنجا سیاہ پوست باشند۔ و دین ایشاں ترسائی باشد۔ و بازرگاناں آنجا روند و مہرہ و شانہ و بسد برند۔ و از آنجا بردہ آورند۔ و بہ مصر بردہ یا نوبی باشد یا رومی۔ و دیدم کہ از نوبہ گندم و ارزن آوردہ بودند۔ ہر دو سیاہ بود *

وگویند نتوانستہ اند کہ منبع آب نیل را بحقیقت بدانند۔ وشنیدم
کہ سلطان مصر کس فرستاد تا یک سالہ راہ بر کنار نیل رفتہ وتفحص کردند
ہیچ کس حقیقت آن ندانست۔ الا آنکہ گفتند کہ از جنوب از کوہے
مے آید کہ آں را جبل القمر مے گویند ٭

وچوں آفتاب بہ سرطان رود۔ آب نیل زیادت گیرد۔ از آنجا
کہ بزمستاں قرار دارد بیست ارش بالا گیرد۔ چنانکہ روز بروز مے افزاید
د بہ شہر مصر مقیاسہا ونشانہا ساختہ اند۔ عاملے باشد بہزار دینار
معیشت کہ حافظ آں باشد۔ کہ چند مے افزاید۔ واز آں روز کہ زیادت
شدن گیرد منادیاں بہ شہر اندر فرستند۔ کہ ایزد سبحانہٗ وتعالےٰ امروز
در نیل چندیں زیادت گردانید۔ وہر روز چندیں اصبع زیادت شد
وچوں یک گز تمام مے شود۔ آں وقت بشارت مے زنند وشادی
مے کنند۔ تا ہجدہ ارش برآید۔ وآن ہجدہ ارش معہود است یعنی
ہر وقت کہ ازیں کمتر بود نقصان گویند۔ وصدقات دہند۔ ونذرہا
کنند واندوہ وغم خورند ٭

وچوں ایں مقدار بیش شود شادیہا کنند وخرمیہا نمایند۔ و
تا ہجدہ گز بالا نرود خراج سلطان بر رعیت نہ نہند ٭

وازنیل جویہائے بسیار بریدہ اند۔ وباطراف راندہ۔ واز آنجا
جویہائے کوچک برگرفتہ اند۔ یعنی از آں انہار۔ وبرآں دیہہا
ودولابہا است ودولابہا ساختہ اند۔ چندانکہ حصر وقیاس آں دشوار باشد

ہمہ دیہاے ولایت مصر بہ سر بلندیہا و تلہا باشد و بوقت زیادت نیل ہمہ آں ولایت در زیر آب باشد- دیہا ازیں سبب بر بلندیہا ساختہ اند تا غرق نہ شود- واز ہر دیہے بدیہے دیگر بزورق روند واز سر ولایت تا آخرش سکرے ساختہ اند از خاک کہ مردم از سر آں سکر روند یعنی از جنب نیل- و ہر سال دو ہزار دینار مغربی از خزانہ سلطان بدست عاملے معتمد فرستند تا آں عمارت تازہ کنند- و مردم آں ولایت ہمہ اشغال ضروریے خود را ترتیب کردہ باشند ؛

آں چہار ماہ کہ زمین ایشاں در زیر آب باشد- و در سواد آنجا و روستا ہاش ہر کس چنداں نان پزد کہ چہار ماہ کفاف وے باشد- و خشک کنند تا زیان نشود- و قاعدۂ آب چناں است کہ از روز ابتدا چہل روزے افزاید تا ہجدہ ارش بالا گیرد- و بعد از آں چہل روز دیگر بہ قرار بماند- ہیچ زیاد و کم نشود- و بعد از آں بتدریج روے بہ نقصان نہد بچہل روز دیگر تا آں مقام رسد کہ زمستاں بودہ باشد ؛ و چوں آب کم آمدن گیرد- مردم برپے آں میروند- و آنچہ خشک میشود زراعتے کہ خواہند مے کنند ؛ و ہمہ زرع ایشاں صیفی و شتوی بر آں کیش باشد- و ہیچ آب دیگر نخواہد ؛

و شہر مصر میان نیل و دریا است- و نیل از جنوب مے آید- و روے بہ شمال مے رود- و در دریا مے ریزد- واز مصر تا اسکندریہ سی فرسنگ مے گیرند- و اسکندریہ بر لب دریاے روم و کنار نیل است

وازآنجا میوهٔ بسیار به مصر آورند بکشتی - وآنجا مناره ایست که من دیدم - آبادان بود باسکندریه - وآنجا یعنی برآں مناره آئینهٔ حراقه ساخته بودند که هر کشتیٔ رومیاں که از استنبول مے آمدے - چوں بمقابلهٔ آں رسیدے آتشے ازآں آئینه افتادے و به سوختے - ورومیاں بسیار جد وجهد کردند - وحیله ها نمودند - وکس فرستادند - وآں آئینه بشکستند ؛

بروزگار حاکم سلطان مصر مردے نزدیک او آمده بود - قبول کرده که آں آئینه را نیکو باز کند چنانکه باول بود - حاکم گفته بود که حاجت نیست که ایں ساعت خود رومیاں زرو مال مے فرستند - وراضی اند که لشکر ما نزدیک ایشاں به رود و سر بسر بسنده است ؛

واسکندریه را آب خوردنی از آب باراں باشد - ودرهمه صحرائے اسکندریه ازآں عمود هائے سنگین که صفت آں مقدم کرده ایم افتاده باشد - وآں دریا همچناں مے کشد تا قیرواں - وازمصر تا قیرواں صدو پنجاه فرسنگ باشد ؛

وقیرواں ولایتے است - شهر معظمش سلجماسه است که به چهار فرسنگی دریا است - شهر بزرگ بر صحرا نهاده و باروے محکم دارد - ودر پهلوے آں مهدیه است که مهدی از فرزندان امیر المومنین حسین بن علی رضی الله تعالٰی عنهما ساخته است - بعد ازآنکه مغرب واندلس گرفته بود - وبدیں تاریخ بدست سلطان مصر بود - وآنجا برف بارد - ولیکن پائے نگیرد ودریا از اندلس بردست راست سوئے شمال باز گردد - ومیان مصر و

اندلس ہزار فرسنگ است - وہمہ مسلمانے است ؛

واندلس ولایتے بزرگ است وکوہستان است - برف بارد - ویخ بندد - ومردمانش سفید پوست وسُرخ موے باشند - وبیشتر گربہ چشم باشند ہمچوں صقلابیان - وزیر دریاے روم است - چنانکہ دریا ایشاں را مشرقی باشد - وچوں از اندلس دست راست روند سوئے شمال ہمچناں لب لب دریا بروم پیوندد - واز اندلس بغزو بروم بسیار روند - واگر خواہند بکشتی ودریا بقسطنطنیہ تواں شدن - ولیکن خلیجہاے بسیار بود ہر یک دویست وسی صد فرسنگ عرض کہ نتواں گذشتن اِلّا بکشتی ؛

وملکہ را از مردم ثقہ شنیدم کہ دور ایں دریا چہار ہزار فرسنگ است وشاخے از آں دریا بہ تاریکی درشدہ است - چنانکہ گویند سرآں شاخ ہمیشہ فسردہ باشد از آں سبب کہ آفتاب آنجا نمے رسد ؛

ویکے از آں جزائر کہ در آں دریا صقلیہ است کہ از مصر کشتی بہ بیست روز آنجا رسد - ودیگر جزائر بسیار است - وگفتند صقلیہ بہ ہشتاد فرسنگ در ہشتاد فرسنگ است - وہم سلطان مصر را است - وہر سال کشتی آید ومال آنجا بمصر آورد - واز آنجا کتان باریک آورند - وتفصیلہا ے باعلم باشد کہ یکے از آں بمصر دہ دینار مغربی ارزد ؛

واز مصر چوں بجانب مشرق روند بدریاے قلزم رسند - وقلزم شہرے است بر کنار دریا کہ از مصر تا آنجا سی فرسنگ است - وایں دریا شاخے است از دریاے محیط کہ از عدن شکافتہ سوے شمال رود

وچون بہ قلزم رسد ملاقی شود وگسستہ۔ وگویند عرضِ این خلیج دویست فرسنگ است ✣

میان خلیج ومصر کوہ وبیابان است کہ درآن ہیچ آب ونبات نیست وہر کہ از مصر بمکہ خواہد شد سوے مشرق باید شدن۔ چوں بہ قلزم رسد دو راہ باشد۔ یکے بر خشکی یکے بر آب۔ آنچہ براہِ خشک مے رود بپانزدہ روز بمکہ رود۔ وآں بیابانے است کہ سی صد فرسنگ باشد۔ وبیشتر قافلۂ مصر بدآں راہ رود۔ واگر براہِ دریا روند بہ بیست روز روند بہ جار۔ وجار شہرے است از زمینِ حجاز بہ لبِ دریا کہ از جار تا مدینۂ رسول صلے اللہ علیہ وسلم سہ روز راہ است۔ واز مدینہ بمکہ صد فرسنگ است۔ واگر کسے از جار بگذرد ہمچناں بدریا رود بساحلِ یمن رود۔ واز آنجا بہ سواحلِ عدن رسد واگر بگذرد بہندوستان کشد۔ وہمچناں تا چین برود۔ واگر از عدن سوئے جنوب رود کہ میل سوئے مغرب شود بزنگبار وحبشہ رود۔ وشرحِ آں بجائے خود گفتہ شود۔ واگر از مصر بجانبِ جنوب بروند از ولایت نوبہ بگذرند بولایت مصامدہ رسند۔ وآں زمین است علف خوار عظیم۔ وچہار پاے بسیار ومردم سیاہ پوست درست استخوان غلیظ باشند وقوی ترکیب۔ ازاں جنس در مصر لشکریان بسیار باشند زشت وہیاکل عظیم۔ ایشاں را مصامدہ گویند۔ پیادہ جنگ کنند بہ شمشیر ونیزہ۔ دیگر آلت کار نتوانند فرمود ✣

صفت شہر قاہرہ

چوں از جانبِ شام بہ مصر روند اوّل بہ شہرِ قاہرہ رسند چہ مصر جنوبیست واین را قاہرۂ معزیہ گویند۔ واین چناں بودہ است کہ یکے از فرزندانِ امیر المومنین حسینؓ بن علیؓ صلوٰاتُ اللہِ علیہِم اجمعین کہ او را المعز لدین اللہ گفتند ملکِ مغرب گرفتہ است تا اندلس۔ واز مغرب سوئے مصر لشکر فرستادہ است۔ اندآبِ نیل مے بایست گذشتن وبر آبِ نیل گذر نمے تواں کردن۔ یکے آنکہ آبے بزرگ است ودوم نہنگِ بسیار درآں باشد کہ ہر حیوانے کہ بآب افتاد در حال فرو مے برند۔

وگویند بحوالئے شہرِ مصر در راہ طلسمے کردہ اند کہ مردم را زحمت نرسانند وستور را وہیچ جاے دیگر کسے را زہرہ نباشد درآب شدن بیک تیر پرتاب و دور از شہر۔ وگفتند المعز لدین اللہ لشکرِ خود را بفرستاد۔ وبیامدند آنجا کہ امروز شہرِ قاہرہ است۔ وفرمود کہ چوں شما آنجا رسید سگے سیاہ پیش از شما در آب رود وبگذرد۔ شما بہ اثرِ سگ بروید وبگذرید بے اندیشہ گفتند کہ سی ہزار سوار بود کہ بدانجا رسیدند۔ ہمہ بندگانِ او بودند آں سگِ سیاہ ہمچناں پیش از لشکر در رفت۔ وایشاں بہ اثرِ او رفتند۔ واز آب

بگذشتند کہ ہیچ آفریدہ را خللے نرسید۔ و ہرگز کس نشان نداده بود کہ کسے سوارہ از رود نیل گذشتہ باشد۔ و ایں حال در تاریخ سن ثلث وستین وثلثمایۃ بوده است *

وسلطان خود براہ دریا بکشتی بیامده است۔ و آں کشتیہا کہ سلطان درا و بمصر آمده است چوں نزدیک قاہرہ رسید تہی کردند۔ و از آب برآوردند۔ و در خشکی رہا کردند ہمچنانکہ چیزے آزاد کنند۔ و راویئے آں قصہ آں کشتیہا را دید۔ ہفت عدد کشتی است ہر یک بدرازی صد و پنجاہ ارش و در عرض ہفتاد ارش و ہشتاد سال بود تا آنجا نہاده بودند۔ و در تاریخ سن احدی واربعین واربعمایۃ بود کہ راویئے ایں حکایت آنجا رسید۔ و در وقتے کہ المعزلدین اللہ بیامد در مصر۔ سپہ سالارے از آنِ خلیفۂ بغداد بود پیش معز بطاعت۔ و معز بالشکر بداں موضع کہ امروز قاہرہ است فرود آمد و آں لشکرگاہ را قاہرہ نام نہادند۔ آنچہ آں لشکر آں جا را قہر کرد۔ و فرمان داد تا ہیچکس از لشکرِ وے بشہر در نرود۔ و بخانۂ کسے فرو نیاید۔ و برآں دشت مصرے بنا فرمود۔ و حاشیتِ خود را فرمود تا ہر کس سرائے و بنائے بنیاد افگند۔ و آں شہرے شد کہ نظیر آں کم باشد۔ و تقدیر کردم کہ در ایں شہر قاہرہ از بیست ہزار دکان کم نباشد ہمہ ملک سلطان۔ و بسیار دکانہاست کہ ہر یک را در ماہے دہ دینار مغربی اُجرہ است و از دو دینار کم نباشد۔ و کاروانسرائے و گرمابہ و دیگر عقارات چنداں است کہ آنرا حد و قیاس نیست تمامت ملکِ سلطان

کہ ہیچ آفریدہ را عقار و ملک نباشد مگر سراہا و آنچہ خود کردہ باشد- و شنیدم کہ در قاہرہ و مصر ہشت ہزار سرائے است از آنِ سلطان کہ آنرا باجارت دہند و ہر ماہ کرایہ ستانند- و ہمہ بمرادِ مردم بایشاں دہند و از ایشاں ستانند نہ آنکہ بر کسے بنوعے بتکلیف کنند- و قصرِ سلطان میانِ شہرِ قاہرہ است و ہمہ حوالئے آں کشادہ کہ ہیچ عمارت بداں نہ پیوستہ است- و مہندساں آں را مساحت کردہ اند- برابرِ شہرستانِ میافارقین است وگرد برگردِ آں کشودہ است- و ہر شب ہزار مرد پاسبانِ ایں قصر باشند- پانصد سوار و پانصد پیادہ کہ از نمازِ شام بوق و ڈہل و کاسہ مے زدند- وگردش مے کردند تا روز ٭

وچوں از بیرونِ شہر بنگرند- قصرِ سلطان چوں کوہے نماید از بسیاریٔ عمارات و ارتفاع آں- اما از شہر ہیچ نتواں دید کہ بارو ے آں عالی است- وگفتند کہ دریں قصر دوازدہ ہزار خادمِ اجری خوارہ است وزنان وکنیزکاں خود کہ داند الا آنکہ گفتند سی ہزار آدمی دراں قصر است و آں دوازدہ کوشک است- و ایں حرم را دہ دروازہ است بر روئے زمیں ہر یک را نامے بدیں تفصیل غیر از آنکہ در زیرِ زمین است باب الذہب- باب البحر- باب السریج- باب الزہومہ- باب السلام باب الزبرجد- باب العید- باب الفتوح باب الزلاقہ- باب السریہ و در زیرِ زمیں درے است کہ سلطان سوارہ از آنجا بیروں رود- و از شہر بیروں قصرے ساختہ است کہ مخرجِ آں رہگذر دراں قصر است

و آں رہگذر را ہمہ سقف محکم زدہ اند و از حرم تا بکوشک دیوارِ کوشک از سنگِ تراشیدہ ساختہ اند کہ گوئی از یک پارۂ سنگ تراشیدہ اند۔ و منظرہا و ایوان ہاے عالی برآوردہ۔ از اندرونِ دہلیز دکانہا بستہ و ہمہ ارکانِ دولت و خادمانِ سپاہاں بوند و رومیان *

و وزیر شخصے باشد کہ بزہد و ورع و امانت و اخلاق و علم و عقل از ہمہ مستثنےٰ باشد۔ و ہرگز آنجا رسمِ شراب خوردن نبودہ بود۔ یعنی بروزگارِ آں حاکم و در ایامِ وے ہیچ زن از خانہ بیروں نیامدہ بود۔ و کسے مویز نساختے۔ و ہیچ کس را زہرہ نبود کہ شراب خورد۔ و فقاع ہم نخوردے کہ گفتندے مست کنندہ است و مستحیل شدہ *

شہر قاہرہ

پنج دروازہ دارد۔ باب النصر باب الفتوح۔ باب القنطرہ۔ باب الزویلہ۔ باب الخلیج۔ و شہر بارہ وندارد۔ امّا بناہا چناں مرتفع است کہ از بارہ قوی تر و عالی تر است۔ و ہر سرایے و کوشکے حصارے است و بیشتر عمارات پنج اشکوب و شش اشکوب باشد۔ و آبِ خوردنی از نیل باشد۔ سقایاں باشتر نقل کنند۔ و آبِ چاہ ہا ہر چہ بہ رود نیل نزدیکتر باشد خوش باشد۔ و ہر چہ دور از نیل باشد شور باشد۔ و مصر و قاہرہ را گویند پنجاہ ہزار شتر راویہ کشی است کہ سقایاں آب کشند و سقایاں کہ آب بر پشت کشند خود جدا باشند۔ بسبوہاے برنجیں و خیکہا در

کوچہاے تنگ کہ راہِ شتر نباشد و اندر شہر درمیانِ سراہا باغچہا و اشجار باشد و آب از چاہ دہند۔ و در حرمِ سلطان حرمستانہاست کہ از آں نیکوتر نباشد۔ و دولابہا ساختہ اند کہ آں بساتین را آب دہد و بر سرِ بامہا ہم درخت فشاندہ باشند۔ و تفرج گاہ ہا ساختہ +

و درآں تاریخ کہ من آنجا بودم خانہء کہ زمینِ وے بیست گز در دوازدہ گز بود۔ بپانزدہ دینارِ مغربی بإجارت دادہ بود در یک ماہ۔ و چہار اشکوب بود سہ از آں بکراء دادہ بودند۔ و طبقہ بالائیں شخصے از خداوندش میخواست کہ ہر ماہ پنج دینارِ مغربی بدہد و صاحب خانہ بوے نداد۔ گفت باشد کہ مرا باید کہ گاہے درآنجا باشم و مدتِ یک سال کہ ما آنجا بودیم ہمانا دو بار درآں خانہ نشد۔ وآں سراہا چناں بود کہ از پاکیزگی و لطافت کہ گوئی از جواہر ساختہ اند نہ از گچ و آجر و سنگ +

و تمامتِ سراہاے قاہرہ جدا جدا نہادہ است۔ چنانکہ درخت و عمارتِ ہیچ آفریدہ بر دیوارِ غیرے نباشد۔ و ہر کہ بایدش خانہء خود باز تواند شگافت۔ و عمارت کرد۔ کہ ہیچ مضرتے بدیگرے نرسد +

و چوں از شہر قاہرہ سوے مغرب بیروں شوی جوے بزرگیست کہ آں را خلیج گویند۔ و آں خلیج را پدرِ سلطان کردہ است۔ و او را بر آں آب سی صد دیہ خالصہ است۔ و سرِ جوے از مصر برگرفتہ است۔ و بقاہرہ آوردہ۔ و آنجا بگردانیدہ۔ و پیشِ قصرِ سلطان مے گذرد۔ و دو کوشک بر سرِ آں خلیج کردہ اند یکے را از آں لولو خوانند و دیگرے را جوہرہ +

وقاہرہ راچہار جامعست کہ روزِ آدینہ نماز کنند۔ یکے را از آں ازہر گویند۔ وجامعِ نوز۔ وجامعِ حاکم۔ وجامعِ معز۔ وایں جامع بیرونِ شہراست برلبِ رودِ نیل۔ واز مصر چوں روے بقبلہ کنند بمطلع حمل باید کرد ٭

واز مصر بقاہرہ کم از یک میل باشد۔ ومصر جنوبیست۔ و قاہرہ شمالی۔ ونیل از مصر مبگذرد وبقاہرہ رسد۔ وبساتین و عماراتِ ہر دو شہر بہم پیوستہ است۔ وتابستان ہمہ دشت و صحرا چوں دریائے باشد۔ وبیروں از باغِ سلطان کہ برسرِ بالائے است کہ آں پُرنشود دیگر ہمہ زیرِ آب است ٭

صفتِ فتحِ خلیج

بداں وقت کہ رودِ نیل وفاکند یعنی از دہم شہریور تا بستم آبان ماہِ قدیم کہ آب زاید باشد ہژدہ گز ارتفاع گیرد۔ از آنچہ در زمستاں بودہ باشد۔ وسرِ ایں جوبہا و نہرہا بستہ باشد بہمہ ولایت پس ایں کہ خلیج مے گویند وابتدائے آں پیشِ شہرِ مصر است و بقاہرہ برمے گذرد۔ وآں خاصِ سلطان است سلطان برنشیند وحاضر شود تا آں بکشایند۔ آں وقت دیگر خلیجہا و نہرہا و جویہا بکشایند در ہمہ ولایت۔ وآں روزہا بزرگتر عیدہا باشد وآں را رکوبِ فتح الخلیج گویند۔ چوں موسمِ آں نزدیک رسد برسرِ آں جوے

بارگاہے عظیم متکلف بجہتِ سلطان بزنند از دیباے رومی ہمہ بزر بدوختہ و بجواہر مکلل کردہ با ہمہ آلات کہ در آنجا باشد۔ چنانکہ صد سوار در سایۂ آں بتوانند ایستاد۔ و در پیشِ ایں شراع خیمہ بوقلموں و خرگاہِ عظیم زدہ باشند۔ و پیش از رکوب در اصطبل سہ روز طبل و بوق و کوس زنند۔ تا اسپان با آں آوازہا الفت گیرند۔ تا چوں سلطان برنشیند۔ دہ ہزار مرکب بزین زرّین و طوق و سرافسارِ مرصع ایستادہ باشند۔ ہمہ زینہائے دیبائے رومی و بوقلموں۔ چنانچہ قاصداً بافتہ باشد۔ و نہ بریدہ و نہ دوختہ۔ و کتابۂ حواشی نوشتہ بنامِ سلطانِ مصر و بر ہر اسپے زرہے یا جوشنے افگندہ۔ و خودے بر کوہۂ زین نہادہ۔ و ہر گونہ سلاحے دیگر۔ و بسیار شتراں با کجاوہ ہاے آراستہ و استراں با عماریہائے آراستہ۔ ہمہ بزر و جواہر مرصع کردہ و بمروارید جلیہاے آں دوختہ آوردہ باشند۔ و دریں روزِ خلیج کہ صفتِ آں کنند۔ سخن بطویل انجامد۔ و آں روز لشکر سلطان ہمہ برنشیند گروہ گروہ و فوج فوج۔ ہر قومے را نامے و کنیتے باشد۔ گروہے را کتامیاں گویند۔ ایشاں از قیروان در خدمتِ المعزلدین اللہ آمدہ بودند۔ و گفتند بیست ہزار سوار اند و گروہے را باطلیاں گویند۔ مردم بودند کہ پیش از آمدنِ سلطان بمصر آمدہ بودند گفتند پانزدہ ہزار سوار اند گروہے را مصامدہ مے گفتند۔ ایشاں سیاہاں از زمین مصمودیاں بودند۔ و گفتند بیست ہزار مرد اند و گروہے مشارقہ

مے گفتند۔ و ایشاں ترکاں بودند و عجمیاں سببِ آنکہ اصلِ ایشاں تازی نبودہ است۔ اگرچہ ایشاں بیشتر ہمانجا در مصر زادہ اند۔ امّا اسمِ ایشاں از اصل مشتق بود۔ گفتند ایشاں دہ ہزار مرد بودند عظیم ہیکل + گروہے را عبید الشرائے۔ ایشاں بندگانِ درم خریدہ بودند۔ گفتند ایشاں سی ہزار مرد ند + گروہے را بدویاں مے گفتند۔ مردانِ حجاز بودند ہمہ نیزہ وراں۔ گفتند پنجاہ ہزار سوار اند + گروہے استاداں مے گفتند ہمہ خادماں بودند سفید و سیاہ کہ بنامِ خدمت خریدہ بودند۔ و ایشاں سی ہزار سوار اند + گروہے را سرایاں مے گفتند۔ و پیادگاں بودند۔ از ہر ولایتے آمدہ بودند۔ و ایشاں را سپاہ سالارے باشد جداگانہ کہ تیمارِ ایشاں دارد۔ و ایشاں ہر قومے بسلاحِ ولایتِ خویش کار کنند۔ دہ ہزار مرد بودند + گروہے زنوج مے گفتند۔ ایشاں ہمہ بشمشیر جنگ کنند۔ گفتند ایشاں سی ہزار مرد ند + و ایں ہمہ لشکر روزی خوارِ سلطان بودند۔ و ہر یک را بقدرِ مرتبہ مرسوم و مشاہرہ معین بود کہ ہرگز براتے بیک دینار بر ہیچ عامل و رعیت ننوشتندے۔ اِلّا آنکہ عمال آنچہ مالِ ولایت بودے سال بسال تسلیم خزانہ کردندے۔ و از خزانہ بوقتِ معین ارزاقِ آں لشکر بدادندے چنانکہ ہیچ عملدار و رعیت را از تقاضائے لشکری رنجے نرسیدے + دگر گروہے ملک زادگاں و پادشاہ زادگانِ اطرافِ عالم بودند کہ آنجا رفتہ بودند۔ و ایشاں را از حسابِ لشکری و سپاہی نشمردندے۔ از مغرب و یمن و روم و صقلاب

ونوبہ وحبشہ وابنائے خسرو دہلی و مادرِ ایشاں بآنجا رفتہ بودند۔ و فرزندانِ شاہانِ گرجی۔ وملک زادگانِ دیلمیاں۔ وپسرانِ خاقانِ ترکستان ودیگر طبقاتِ اصنافِ مردم چوں فُضلا وادبا وشعرا وفقہا بسیار آنجا حاضر بودند۔ وہمہ را ارزاقِ معیّن بود۔ وہیچ بزرگ زادہ را کم از پانصد دینار ارزاق نبود۔ وبود کہ دوہزار دینار مغربی بود۔ وہیچ کار ایشاں نبودے۔ الّا آنکہ چوں وزیر بر نشستے۔ رفتندے۔ سلام کردندے وباز بجائے خود شدندے۔

اکنوں باسرِ حدیث فتح خلیج رویم۔ آں روز کہ بامداد سلطان بہ فتح خلیج بیروں خواستے شد۔ دہ ہزار مرد بمزد گرفتندے کہ ہر یک ازآں جنیبتیاں کہ ذکر کردیم یکے را بدست گرفتہ بودے وصد صد مے کشیدندے۔ و در پیش بوق و دُہل و سرنائے زدندے وفوجے از لشکر بر عقب ایشاں مے شدے از درِ حرمِ سلطاں ہمچنیں تا سرِ فتح خلیج بردندے۔ وباز آوردندے۔ ہر مزدورے کہ ازآں جنیبتے کشیدہ بود۔ سہ درم بدادندے۔ واز پسِ اسپاں شتراں با مہدہا ومرقدہا بکشیدندے واز پسِ ایشاں استراں باعماریہا آں وقت سلطان از ہمہ لشکرہا وجنیبتہا دور مے آمد۔ مردے جوان تمام ہیکل پاک صورت از فرزندانِ امیر المومنین حسین بن علی بن ابی طالب صلوات اللہ علیہما۔ وموے سر ستردہ بودے۔ بر استرے نشستہ بود زین ولگامے بے تکلف۔ چنانکہ زر وسیم برآں نبود۔ وخویشتن پیراہنے

پوشیدہ سفید۔ با فوطہ فراخ بزرگ۔ چنانکہ در بلادِ عرب رسم است۔ و بعجم دراعہ مے گویند۔ و گفتند آں پیراہن را دبیقی مے گویند۔ و قیمتِ آں دہ ہزار دینار باشد۔ و عمامہ ہم ازآں رنگ بر سر بستہ۔ و ہمچنیں تازیانہ عظیم قیمتے در دست گرفتہ۔ و در پیشِ او سیصد مردِ دیلم مے رفت ہمہ پیادہ و جامہ ہائے زربفت رومی پوشیدہ و میاں بستہ آستینہائے فراخ برسمِ مردمِ مصر ہمہ بازوبینہا و تیرہا و پاتابہا پیچیدہ و مظلہ دارے باسلطان مے رود برا سپے نشستہ و دستارے زریں مرصع بر سرِ او۔ و دستے جامہ پوشیدہ کہ قیمتِ آں دہ ہزار دینارِ مغربی باشد۔ و آں چتر کہ بدست دارد بتکلفے عظیم ہمہ مرصع و مکلل۔ و ہیچ سوارِ دیگر باسلطان نباشد و در پیشِ او ایں دیلمیاں بودند۔ و بر دست راست و چپِ او چندیں مجمرہ دانہ مے روند از خادماں۔ و عنبر و عود مے سوزند۔ و رسمِ ایشاں آں بود کہ ہر کجا سلطان بمردم رسیدے او را سجدہ کردندے و صلوات دادندے۔ از پسِ او وزیر مے آمدے با قاضی القضاۃ و قوجے انبوہ از اہلِ علم و ارکانِ دولت۔ و سلطان برفتے تا آنجا کہ شراع زدہ بودند بر سرِ بند خلیج یعنی فم النہر۔ و سوارہ در زیرِ آں بایستادے۔ ساعتے بعد ازآں خشتِ ژوبینی بدست سلطان دادندے۔ تا بر ایں بند زدے و مردم بتعجیل بکلنگ و بیل و مخرفہ آں بند را بر دریدندے۔ آب خود کہ بالا گرفتہ باشد قوت کند۔ و بیک بار فرود و۔ و خلیج اندر افتد۔

این روز ہمہ خلقِ مصر و قاہرہ بنظارۂ آں فتح خلیج آمدہ باشند۔
و انواع بازیہاے عجیب بیروں آورند۔ و اوّل کشتی کہ در خلیج
افگندہ باشند جماعتے اخرساں کہ بپارسی گنگ و لال مے گویند۔
در آں کشتی نشاندہ باشند۔ مگر آں را بفال داشتہ بودہ اند۔
و آں روز سلطان ایشاں را صدقات فرماید۔ و بیست و یک کشتی
بود از آنِ سلطان کہ آبگیرے نزدیکِ قصرِ سلطان ساختہ بودند
چندانکہ دو سہ میدان۔ و آں کشتیہا ہر یک را مقدار پنجاہ گز طول
و بیست گز عرض بود ہمہ بتکلّف بازر و سیم و جواہر و دیباہا آراستہ۔
کہ اگر صفت آں کنند اوراقِ بسیار نوشتہ شود۔ و بیشتر اوقات آں
کشتیہا را در آں آبگیر چنانکہ اشتر در استرخانہ بستہ بودندے۔

و باغے بود سلطان را بدو فرسنگیِ شہر کہ آنرا عین الشمس
مے گفتند۔ و چشمۂ آب نیکو در آنجا۔ و باغ را خود بچشمہ باز مے خوانند
و مے گویند کہ آں باغ فرعون بودہ است۔ و بنزدیکِ آں عمارتے
کہنہ دیدم۔ چہار پارہ سنگِ بزرگ ہر یک چوں منارہ و سی گز
قائم ایستادہ۔ و از سرہاے آں قطرات آب چکاں و ہیچکس نمے
دانست کہ آں چیست۔ و در باغ درختِ بلساں بود۔ مے گفتند
پدرانِ آں سلطان از مغرب آں تخم بیاوردند۔ و آنجا بکاشتند۔
و در ہمہ آفاق جاے دیگر نیست۔ و بہ مغرب نیز نشان نمے دہند
و آنرا ہر چند تخم ہست امّا ہر کجا مے کارند نمے روید۔ و اگر مے روید

روغن حاصل نمے شود۔ و درخت آں چوں درخت مورد است
کہ چوں بالغ مے شود۔ شاخہائے آں را بہ تیغے خستہ مے کنند۔
و شیشہ برہر موضع مے بندند تا ایں دہونہ۔ ہمچنانکہ صمغے از آنجا
بیروں مے آید۔ چوں دہن تمام بیروں آید۔ درخت خشک
مے شود۔ و چوب آنرا باغباناں بشہر آورند۔ و بفروشند۔ پوستے
سطبر باشد کہ چوں از آنجا باز مے کنند و مے خورند طعم لوز دارد
و از بیخ آں درخت سال دیگر شاخہا بر مے آید۔ و ہماں عمل با آں
مے کنند ✤

شہر قاہرہ را دہ محلت است و ایشاں محلت را حارہ مے
گویند۔ و اسامئے آں ایں است۔ اوّل حارۃ برجوان۔ حارۃ زویلہ
حارۃ الجودریہ۔ حارۃ الامرا۔ حارۃ الدیالمہ۔ حارۃ الروم۔ حارۃ الباطلیہ
قصر الشوک۔ عبید الشرے۔ حارۃ المصامدہ ✤

نزہۃ القلوب حمداللہ مستوفی

در ذکرِ ولایتِ عراقِ عجم

وآں نہ تومان است و در او چہل پارہ شہر۔ واکثر بلادش ہوائے معتدل دارد۔ و بعضے بگرمی و بعضے بہ سردی مایل است۔ حدودش با ولایاتِ آذربائجان و کردستان و خوزستان و فارس و مفازہ و قومس و جیلانات پیوستہ است۔ وطولش از سفید رود تا یزد صد و شصت فرسنگ۔ و عرض از جیلانات تا خوزستان صد فرسنگ۔ و در ماقبل از بلادِ عراق چہار شہر معتبر بودہ است۔ و دریں معنی گفتہ اند ؎

چار شہر است عراق از رہِ تخمین گویند	طول و عرضش صد در صد بود و کم نبود
اصفہان کاہلِ جہاں جملہ مقرند بدو	در اقالیم چناں شہرِ معظم نبود
ہمدان جائے شہاں کز قبلِ آب و ہوا	در جہان خوشتر ازاں بقعۂ خرم نبود
قم بہ نسبت کم از ینہاست ولیکن آں نیز	نیک نیک ارچہ نباشد بد بد ہم نبود
معدنِ مردمی و کانِ کرم شیخ بلاد	رے بود رے کہ چو رے در ہمہ عالم نبود

حقوقِ دیوانئ ولایتِ عراق در سنہ خمس و ثلاثین خانی سی و پنج تومان بہ جامع الحساب در آمد۔ و نسخۂ دیدم بہ خطِ پدرِ جدم

مرحوم امین الدین نصیر مستوفی کہ در عہدِ سلاجقہ مستوفئ دیوان سلاطینِ عراق بودہ و عراقِ عجم را دو ہزار و پانصد و شصت و ہشت تومان و کسرے این زمان حاصل بودہ است۔ و اکنون جہتِ تخریبِ ولایات باین قدر آمدہ +

تومانینِ اصفہان - در و سہ شہر است۔ اصفہان فیروزان و فارفان + **اصفہان** - از اقلیم چہارم شمردہ اند۔ امّا بحسبِ طول و عرض حکماً از اقلیم سوم گرفتہ اند۔ طولش از جزائرِ خالدات عوٓ و عرض از خطِ استوا لب کہ دراصل چہاردہ بودہ است۔ کران دکوشک و جوبارہ و در دشتِ آں را باچند مزرعہ بعضے گویند طہمورثِ پیشدادی و چندے جمشید و ذوالقرنین ساختہ بودند۔ وچوں کیقباد اولِ کیانیان آں را دارلملک ساختہ کثرتِ مردم آنجا حاصل شد۔ بر بیرونِ دیہہا عمارت مے کردند۔ بہ تدریج باہم پیوست و شہرِ بزرگ شد۔ رکن الدولہ حسن بن بویہ اورا بارو کشید و دورِ بارویش بیست و یک ہزار گام باشد۔ طالعِ عمارتش برجِ قوس۔ چہل و چہار محلہ و دروازہ دارد۔ و ہوائے آں معتدل است۔ در تابستان و زمستان گرما و سرما چناں نبود کہ کسے را از کار باز دارد۔ و زلزلہ و بارندگی و صاعقہ کہ موجبِ خرابی باشد در وکمتر اتفاق افتد۔ خاکش مردہ را دیر ریزاند۔ و ہرچہ برآں بسازند از انبارِ غلہ و غیرآں نیکو نگاہ دارد۔ و تاچند سال تباہ نکند۔ و درو

بیماریئے مزمن و وبا کمتر بود + آبِ زندہ رود بہ جانبِ قبلہ بر ظاہر شہر مے گذرد۔ وازو نہرہا در شہر جاری باشد۔ و آبِ چاہش در پنج شش گزی بود۔ و در گوارندگی و خوشی بآبِ رود نزدیک بود۔ و ہر تخم کہ از جاے دیگر آنجا برند و زرع کنند اکثر بہتر از مقامِ اوّل بود۔ و در ریع نیز کمتر نباشد۔ الّا انار کہ آنجا نیکو نیاید۔ و آں نیز از نیکوئیے آب وہوا است کہ انار در ہواے متعفّن نیک آید۔ و تسعیرِ غلّہ و دیگر ارزاق پیوستہ وسط باشد۔ امّا نرخِ غلّہ در غایت ارزانی باشد۔ و غلہ و صیفی نیکو آید۔ و میوہ ہاے او بغایتِ خوب و نازک بود + بہ تخصیص سیب و بہ وامرود بلخی و عثمانی و زرد آلو و سرمش و ترغش نیکو مے باشد۔ و خربزہ اش تمام شیریں است و وازیں میوہ ہا از شیرینی کہ دارد۔ بے آنکہ شکم آب خورد نتواں خورد و کثرتِ خوردنِ آں مضر نیست۔ و میوہ ہاے او تا ہند و روم برند + و علف زارہاے نیکو دارد۔ و ہر چہار پاے کہ آنجا فربہ شود۔ و چنداں توانائی داشتہ باشد کہ بجاے دیگر فربہ شود + و دراں ولایت مرغزارہا است۔ بزرگترینِ مرغزار شاں بلاشان۔ و شکارگاہ ہاے فراواں نیکو دارد۔ چوں گاد خانی و ہر شکارے دراں باشد + دراں شہر مدارس و خانقاہات و ابوابِ خیر بسیار است۔ از جملہ مدرسۂ کہ خوابگاہ سلطان محمد سلجوقی است بہ محلہ جلباره۔ بتے سنگین بوزن کما بیش دہ ہزار من کہ مہترِ بتانِ ہند بودہ واز سلطان آں را برابرِ مرداریدِ عشری باز

مے خریدند۔ نفروخت وندادو بیاورد۔ وناموسِ دین را در آستانۂ آں مدرسہ بردر افگند۔ ومردمانِ آنجا سفید چہرہ ومردانہ باشند واکثر سنی وشافعی مذہب اند۔ ودر طاعت درجۂ تمام دارند۔ امّا بیشتر اوقات باہم در محاربہ ونزاع باشند۔ ورہیم دوہوائی ہرگز از آنجا برنیفتد۔ وہمہ خوشی ہائے آں شہر در ہنگامِ اظہارِ دوہوائی یا ناخوشیِ آں فتنہ مقابل نتواں کرد۔ وبدیں سبب گفتہ اند ؎

اصفہاں شہر کیست پُر نعمت	جز جوانی درو نمے باید
ہمہ چیزش نکوست الّا اینکہ	اصفہانی دراو نمے باید

وکمال الدین اسمٰعیل اصفہانی گفت ؎

نادرِ دشت ہست وجوبارہ	نیست از کشتن وکشش چارہ
اے خداوندِ آسمان وزمین	بادشاہے فرست خونخوارہ
نادرِ دشت راچو دشت کند	جوے خوں راند او زجوبارہ
عددِ ہردوشاں بیفزاید	ہرکسے را کند دوصد پارہ

از رسول صلعم مروی است بروایت عبداللہ ابن عباس رضی اللہ عنہما

یَخْرُجُ الدَّجَّالُ مِنْ یَہُوْدِیَّۃِ الْاَصْفَہَانِ حَتّٰی یَأْتِیَ الْکُوْفَۃَ فَیَلْحِقُہٗ قَوْمٌ مِنَ الْمَدِیْنَۃِ وَقَوْمٌ مِنَ الطُّوْرِ وَقَوْمٌ مِنْ ذِیْ یَمَنٍ وَقَوْمٌ مِنْ قَزْوِیْنَ" سُئِلَ "یَا رَسُوْلَ اللّٰہِ مَا قَزْوِیْنُ" قَالَ قَوْمٌ یَکُوْنُوْنَ بِاٰخِرَۃٍ یَخْرُجُوْنَ مِنَ الدُّنْیَا زُہْدًا فِیْہَا یَرُدُّ اللّٰہُ بِہِمْ قَوْمًا مِنَ الْکُفْرِ اِلَی الْاِیْمَانِ" +

وحقوقِ دیوانیٔ اصفہان بتمغا مقرر است - ودر سنہ خمس وثلاثین خانی سی وپنج تومان حاصل داشت - ولایتش ہشت ناحیہ است و چہار صد پارہ دیہ بیرونِ مزارع کہ داخلِ دیہ ہا باشد +

اوّل ناحیتِ جے کہ در نواحے شہر باشد - ہفتاد وپنج پارہ دیہ و طہران و ماربانان وجاوداں وشہرستان (کہ آں را شہرِ نو اصفہان خواندہ اند - واسکندرِ رومی ساخت و فیروز ساسانی تجدیدِ عمارتش کردہ) معظمِ قرائے آن است + دوم ناحیتِ ماربین - پنجاہ وہشت پارہ دیہ است - خوزان وفرطان ورنان وآناوان معظمِ قرائے آں و بہ حقیقت ایں ناحیت ہمچوں باغ است از پیوستگیٔ باغستان و دیہ ہا باہم متصل - ودریں معنی گفتہ اند

ماربینے کہ نسخۂ ارم است	آفتاب اندر و درم درم است

ودریں ناحیت قلعۂ بودہ است کہ طہمورثِ دیوبند ساختہ است آنرا آتشگاہ گفتہ اند - ودرا و بہمن بن اسفندیار آتش خانہ ساختہ بود + سوم ناحیتِ کرارج - سی وسہ پارہ دیہ است - دشتہ و آشکاوند وفیزادان از معظمِ قرائے ایں ناحیہ است - ونیز ہمچو باغے است از پیوستگیٔ اشجارِ دیہ ہا باہم + چہارم ناحیتِ قہاب چہل پارہ دیہ است - وہفشویہ وقہجارستان معظمِ قرائے ایں ناحیت است وآب کاریز مے خورند بداں سبب قہاب مے خوانند + پنجم ناحیتِ برخوار است سی ودو پارہ دیہ است - دیہ جز معظمِ قرائے آں -

وایں ناحیت را نیز آب از کاریز است - و دیگر نواحی را آب از زنده رود - و دریں ناحیت صد دیہ جز بہمن بن اسفندیار آتش خانہ ساختہ بود + ششم ناحیت لنجان بیست پارہ دیہ است - گوتان قہدریجان و گلینیا و معظم قرائے آں + ہفتم ناحیۂ برآن ہشتاد پارہ دیہ است - واسکشان و برسیان و رنین و سمنارت - و جوزدان و فساران و کومان و کاج و وادمان معظم قرائے آں + ہشتم ناحیت رودشت - شصت پارہ دیہ است - فارفان قصبۂ آں و قومطان و ورزنہ - واسکران و کمدان معظم قرائے آں +

وایں دیہ ہا را کہ معظم قرائے مے خوانند از آنہا است کہ در دیگر ولایت شہر خوانند - زیرا کہ در ہریک از آں دیہ ہا کما بیش ہزار خانہ باشد - و بازار و مساجد و مدارس و خانقاہ ہست و حمامات دارد +

وحقوقِ دیوانئے آں ولایت اصفہان پنجاہ تومان است + و از اکابر شیخ علی سہلِ اصفہانی را تربت آنجا است + واز اصفہان تا دیگر ولایاتِ عراق عجم مسافت بریں موجب است + اردستان سی و چہار فرسنگ - ایذج لر بزرگ چہل و پنج فرسنگ - وبروجرد لر کوچک شصت و شش فرسنگ - جرباذقان سی و یک فرسنگ و نیم ولیجان سی و پنج فرسنگ - رے ہشتاد و شش فرسنگ - شہر فیروزان شش فرسنگ - ساوہ شصت و چہار فرسنگ - سلطانیہ صد و شش فرسنگ و نیم - قزوین نود و دو فرسنگ - قم پنجاہ و دو فرسنگ

کرج چہل و پنج فرسنگ - کاشان سی و دو فرسنگ - لوروکان بزرگ سی و پنج فرسنگ - نطنز بیست و یک فرسنگ - نائین بیست و شش فرسنگ - نہاوند ہشتاد و چہار فرسنگ - ہمدان شصت و دو فرسنگ - یزد شصت و دو فرسنگ ؞

فیروزان شہرے است بادہ قسم برکنارِ زندہ رود بالائے اصفہان از اقلیم سیُم - طولش از جزائرِ خالدات فو یح و عرض از خطِ استواء لب کن - اکنوں داخلِ اصفہان است - کیومرث ساخت - در آب و ہوا و غلّہ و میوہ و پنبہ و غیرِ آں و طبع و خوے و مذہب اہلِ آنجا مانند اصفہان - حقوقِ دیوانیٔ آں سیزدہ تومان و چہار ہزار و پانصد دینار است ؞

تومانِ رے

ایں تومان را شہرے سوائے رے نہ بودہ است - اکنوں کہ رے خراب است و رائیں شہرِ آنجا است - و مواضع یک دیگر کہ ذکرش متعاقب مے آید ہر یک قصبہ شدہ + و حقوقِ دیوانیٔ آنجا صد تومان بودہ + و ملکِ رے بہ عطیٰ بودہ کہ حکومتش در اوّلِ عہدِ عمر سعد باعثِ قتلِ امیر المومنین حسین بن علی رضہما شد - و آں حکایت مشہور است ؞

رے از اقلیم چہارم است - و ام البلادِ ایران و بجہت

قدامت آں را شیخ البلاد خوانند۔ طولش از جزائر خالدات غوک و عرضش از خط استوا لدل شہر گرم سیر است۔ و شمالش بستہ و ہوایش متعفن و آبش ناگوار اندہ۔ و درو وبا بسیار بود۔ و دریں معنی گفتہ اند۔

دیدم سحر گہے ملک الموت را بخواب	بے کفش مے گریخت ز دست وبائے رے
گفتم تو نیز ۔ گفت چو رے دست بر کشد	بو یحیے ضعیف چہ سنجد بپائے رے

و در مضحکات آمدہ کہ اصفہانی و رازی را در باب خوشئے شہر باہم مناظرہ شد۔ ہریک ہنر شہر خود عرض مے کرد۔ اصفہانی گفت۔ خاک اصفہان مردہ را تا سی چہل سال نریزاند+ رازی گفت۔ خاکِ رے مردۂ سی چہل سالہ را بر دکان بہ داد و ستد دارد و نمیرانند بدیں مضحکہ اصفہانی را ملزم گردانید۔+

شہر رے را شیث بن آدم عم ساخت۔ ہوشنگ پیشدادی عمارتِ آں افزود۔ و شہرے بزرگ شد۔ بعد از خرابی منوچہر بن ایرج بن فریدوں تجدید عمارتش کرد۔ باز خراب یافت+ امیر المومنین المہدی باللہ محمد بن ابو دوانیقی عباسی احیاء عمارت آں کرد۔ و شہر عظیم شد۔ چنانکہ گویند۔ سی ہزار مسجد و دو ہزار و ہفت صد و پنجاہ منارہ درآں بود۔ و دور باروش دوازدہ ہزار گام است+ طالع عمارتش بسرج عقرب+ اہلِ شہر را بر سر سنگے باہم مخاصمت افتاد۔ زیادت از صد ہزار آدمی بہ قتل آمدند۔ و خرابئے تمام بحالِ شہر راہ یافت و در فترت مغول بکلی خراب شد۔ در عہد غازان ملک فخر الدین رئی

بحکمِ یرلیغ دراو انارک عمارتے افزود۔ و جمعے را ساکن گردانید۔*
وقلعۂ طبرک بجانبِ شمال در پایۂ کوہ اُفتادہ است ولایتِ قصران درپسِ آں کوہ اُفتادہ است۔ و دیگر نواحی چوں مرجبی و قہا کہ در صحرا است۔ و عامتِ ولایت سی صد و شصت پارہ دیہ است و دیہ دولاب و قوسین و قصران و زنبین و فیروزرام (کہ فیروزِ ساسانی ساخت و اکنوں فیروزبراں مے خوانند) و رائین و خاوہ قرائے بہنام وسیور قرج است۔ و قوہہ و شندر و طہران و فیروزان از معظمِ ناحیتِ غار است۔*

ایں ولایت بہ چہار قسم است۔ اوّل بہنام و دراو شصت پارہ دیہ است و رائین و خاوہ از معظمِ قرائے ایں ناحیہ است۔* دوم ناحیتِ سبوا قرج و دراو نود پارہ دیہ است۔ قوہہ و شندر وایوان کیف از معظمِ قرائے آنجا است۔* سوم ناحیتِ فشاویہ است و دراو سی پارہ دیہ است کوشک و علیا آباد و کیلین و جرم و قوج آغاز معظمِ قرائے آنجا است۔* چہارم ناحیتِ غار است و سببِ تسمیۂ غار آن است کہ امام زادۂ از فرزندانِ امامِ موسےٰ کاظم علیہ السلام را در پے قصدِ کشتن کردند۔ و او ازاں ظالمان فرار نمودہ در نواحئے جبال کولی غارے پدید آمد۔ امام زادہ پناہ بداں غار بردہ غائب شد۔ والحال آں ناحیت جہتِ غائب شدنِ آں بزرگوار بناحیتِ غار نامیدہ شد۔* و دراو چہل پارہ دیہ است۔ طہران و مشہد امام زادۂ

حسن بن الحسین علیہ السلام کہ بہ جیان مشہور است و فیروزہ بہرام و
و دولت آباد از معظمِ قرائے آں ناحیت است۔ و غلہ و پنبہ آنجا
سخت نیکو آید۔ و بسیار بود۔ اکثر آنجا فراخی وارزانی باشد۔ وقحطِ
غلّہ از روئے ندرت اتفاق افتد۔ وازاں ولایت غلہ و دیگر
ارزاق بہ بسیار ولایات برند۔ و از میوہ ہاش انار و امرود و عباسی شفتالو
و انگور نیکو است۔ امّا خوردنِ میوہ ہائے آنجا بر مسافراں از تپ ایمن
نبود۔ و اہلِ شہر و اکثرِ ولایات شیعۂ اثنا عشری اند الا دیہ قوہہ و
چند موضع دیگر کہ حنفی باشند۔ و اہلِ ولایت آں موضع را بدیں سبب
قوہہ خراں مے خوانند۔ و در او اہلِ بیت بسیار مدفون اند۔ و از اکابر
و اولیا آسودہ اند۔ چوں ابراہیم خواص و کسائی سابع قراء السبعہ و محمد
بن الحسن الفقیہ و ہشام و شیخ جمال الدین ابوالفتوح و جوانمردِ قصاب۔
و حقوقِ دیوانئے آں ولایت با آنچہ داخلِ آں تومان است پانزدہ
تومان و یک ہزار و پانصد دینار است۔

طہران۔ قصبۂ معتبر است و آب و ہوایش خوشتر از رے است
و در حاصل مانندِ آں۔ و در ماقبل اہلِ آنجا کثرتے عظیم داشتہ اند۔

ورامین۔ در ماقبل دیہے بودہ بودہ است۔ و اکنوں قصبہ شدہ و
دارالملکِ آں تومان گشتہ۔ طولش از جزائر خالدات عزکہ و عرض از خط استوا
لہ کط۔ در آب و ہوا خوشتر از رے است۔ و در محصولِ پنبہ و غلہ و میوہ ہا مانندِ ری
اہلِ آنجا شیعۂ اثنا عشری اند۔ و تکبر بر طبعِ شاں غالب بود۔

تومانِ سلطانیہ و قزوین

اگرچہ در اول ایں تومان بہ قزوین منسوب بود اما چوں دریں چند سال شہرِ سلطانیہ را انشاء فرمودند۔ و دارالملکِ ایران شد آنرا مقدم داشتن اولے بود۔ و دریں تومان نہ پارہ شہر است۔

سلطانیہ از اقلیمِ چہارم است شہرِ اسلامی۔ طول از جزائر خالدات فند و عرض از خطِ استواء لط۔ ارغون خاں بن اباقاے خاں بن ہلاکو خاں مغول بنیاد فرمود پسرش اولجایتو سلطان تغمداللہ بغفرانہ باتمام رسانید۔ و بنامِ خود منسوب کرد۔ طالعِ عمارتش برجِ اسد۔ و دورِ باروش کہ ارغون بنیاد کردہ بود۔ دوازدہ ہزار گام و آنکہ اولجایتو سلطان مے ساخت و بہ سبب وفات او تمام ناکردہ ماند سی ہزار گام۔ و دراو قلعہ ایست از سنگ تراشیدہ کہ خوابگاہِ اولجایتو سلطان است۔ و دیگر عمارات در آنجا و دورِ آں قلعہ دو ہزار گام بود۔ ہوایش بہ سردی مائل است۔ و آبش از چاہ و قنوات است و نیک ہاضم۔ و چاہ آنجا از دو سہ گزے است تا بدہ گز۔ و ولایاتِ گرم سیر و سرد سیر در حوالیش بیک روزہ راہ است۔ و ہر چہ مردم را بکار آید در آں ولایت موجود و بسیار است۔ علف زار ہاے بغایت خوب و فراواں دارد و شکارگاہ ہاے نیکو۔ و اکنوں چنداں عماراتِ عالی کہ در آں شہر است بعد از تبریز در ہیچ شہرے دیگر بنا شد۔ مردم آنجا از ہر ولایات آمدہ اند۔ و آنجا ساکن شدہ اند۔ از ہمہ ملک و مذاہب ہستند۔ و زبانِ شاں سبز و کج رویہ

نشده - اما به فارسے ممزوج مائلتر است*

وحقوق دیوانئے آنجا بتمغا مقرر است - و دریں سالہا اگر اندو ملا در آنجا مے بودے سی تومان والا بیست تومان حاصل داشت*

و از سلطانیه تا دیگر بلاد عراق عجم مسافت بریں موجب است - ابہر نه فرسنگ - درطارم ده فرسنگ - اصفہان صد و شش فرسنگ - اسدآباد سی و ہفت فرسنگ - رے پنجاه فرسنگ - زنجان پنج فرسنگ - ساوه چہل و دو فرسنگ - سجاس پنج فرسنگ قزوین نوزده فرسنگ - قم پنجاه وچہار فرسنگ - کاشان ہفتاد وچہار فرسنگ - ہمدان سی فرسنگ - یزد صد وچہل وپنج فرسنگ تا دیگر بلاد مشہورهٔ ایران زمین بر ایں صورت - بغداد صد و ہجده فرسنگ - گواشیر بکرمان دویست و سه فرسنگ نیشاپور بخراسان صد و ہفتاد وہشت فرسنگ - ہرے بخراسان دویست وپنجاه و یک فرسنگ - بلخ بخراساں سی صد وچہار فرسنگ - مرو بخراساں دویست وپنجاه وشش فرسنگ - جرجان مازندران صد وچہل وپنج فرسنگ - دامغان به قومس صد و ده فرسنگ - لاہجان بجیلاں چہل وچہار فرسنگ - تبریز آذربائیجان چہل و شش فرسنگ - قراباغ ارّان ہفتاد و دو فرسنگ - شیراز صد وہفتاد وشش فرسنگ

قزوین از اقلیم چہارم - طولش از جزائر خالدات فی [illegible] از خط استواء لوع از حساب ثغور است۔

جہت آنکہ پیوستہ با دیالمہ و ملاحدہ در محاربہ بودہ اند- احادیث بسیار
کہ در فضیلت آں بقعہ وارد است و مشہور است و در تدوین
رافعی مسطور- منہما عن جابر بن عبد اللّٰہ الانصاری رضی اللّٰہ
تعالیٰ عنہ قال النّبی صلی اللّٰہ علیہ وسلم "اغزوا
قزوین فانہ من اعلیٰ ابواب الجنۃ" و بدیں سبب اورا باب الجنّت
خوانند- و احوالِ آں اگرچہ در کتاب گزیدہ مشروح گفتہ ام- اینجا
نیز مجملاً ربطِ سخن را یاد کنم + در کتاب البیان آمدہ کہ شاپور
بن اردشیر بابگاں ساختہ است- و شاد شاپور نام نہادہ- و
ہماناآں شہرے بودہ کہ درمیان رودخانہاے خررود و ابہر
رود مے ساختہ اند- و آنجا اطلال بارہ پدید است- و مردم
آنجا در دیہ سرجہ کہ باردشیر بابکاں منسوب باشد مسکون ماند-
و مشہور است و در کتاب تدوین مسطور است کہ حصار شہرستان
قزوین کہ اکنوں محلتے است درمیان شہر شاپور ذوالاکتاف ساسانی
ساختہ- تاریخ عمارت آں ماہ ایار سنہ ثلاث وستین و اربعایۃ
اسکندری- طالع عمارتش برج جوزا- اطلال آں بارہ ہنوز باقی
است- بزمان امیر المومنین عثمان رض برادر مادریش ولید بن عقبہ
الاموی سعید بن العاصی الاموی را بایالت آں ثغر فرستاد- او حصار
نا بردوم مسکون گردانید و شہرے شد + و امیر المومنین الہادی باللّٰہ
موسےٰ بن مہدی درآں حوالی شہرستانے دیگر کرد

وغلامش مبارک ترکی شہرستان دیگر ساخت و مبارک آباد خواند۔ چوں خلافت بہارون الرشید رسید اہالئے مداین مذکورہ از تغلب دیالمہ و ارتعاج و پریشانیٔ خود بدو شکایت کردند اوبارو کہ محیط مداین ثلاثہ و دیگر محلات بود بنیاد فرمود۔ جہت وفات او باتمام نرسید تا در عہد معتز خلیفہ موسےٰ ابن بوقا در سنہ اربع و خمسین و مائتین عمارت آں بارو باتمام رسانید۔ و مردم مسکون گردانید۔ و شہرے عظیم شد۔

و بعد ازاں صاحب جلیل اسمٰعیل بن عباد رازی وزیر فخر الدولہ دیلمی در سنہ ثلاثہ و سبعین و ثلاث مائۃ جہت آنکہ خرابی بحال بارو راہ یافتہ بود۔ و او در کتب احادیث دیدہ بود "فانہ یکون فی اخر الزمان بلدۃ بقرب الدیلم یقال لھا قزوین ھی باب من ابواب الجنہ من عمل فی عمارۃ سورھا ولو بقدر کف من الطین غفر اللہ لہ ذنوبہ صغیرھا و کبیرھا" تجدید عمارت کرد و جہت آنکہ ہم در کتب احادیث خواندہ بروایت عمرو بن عبد العزیز مروانی رض "ستفتح علی امتی مدینتان احدھما من ارض الدیلم یقال لھا قزوین والاخر من الروم یقال لھا الاسکندریۃ من رابط فی احدھما یوماً او قال یوماً ولیلۃ وجبت لہ الجنۃ"۔ وقال عمرو بن عبد العزیز "اللھم لا تمتنی حتی تجعل لی فی احدھما داراً و منزلاً"۔ و جہت خود در آنجا عمارت عالی ساخت در محلہ جوسق و اکنوں آں زمین را صاحب آباد خوانند۔ و در سنہ احدے عشر و اربع مائۃ جہت واعے کہ میان سالار ابراہیم بن مرزبان دیلمی خال مجد الدولہ

بن فخر الدولہ با اہل قزوین بود- خرابی بہ حال بارو راہ یافت + امیر ابو علی جعفری مرمت آں خرابی ہا کرد- و در سنہ اثنےٰ و سبعین و خمس مائۃ وزیر صدر الدین محمدؐ بن عبداللہ لک مراغی تجدید عمارت باروش کرد- و اکثر روے بارو باجر بر آورد- و شرفہاے آں از آجر ساخت- و معمار در آں عمارت امام جمال الدین بابویہ رافعی بود لشکر مغول آں بارو را خراب کردند- و دور باروش دہ ہزار و سی صد گام بود +

بخلاف ادوار بروج ہوایش معتدل است- و آبش از قنوات است- و درو باغستان بسیار است- و در ہر سال یک نوبت بہ وقت آب خیز سقے کنند- انگور و بادام و فستق بسیار ازو حاصل شود- بعد از سقے سیل خربزہ و ہندوانہ ب[illegible] بے آنکہ آب دیگر یابد بر نیکو دہد- و اکثر اوقات آنجا ارزانئے غلہ و انگور باشد نانش نیکو است- و از میوہ ہاش انگور و آلو بنج خوب است- شکارگاہ ہا و علف زار ہا نیکو دارد- بتخصیص علف اشتر بہتر از دیگر ولایات بود و شتر قزوینی بہ قیمت تر از شتران دیگر +

بر سہ فرسنگے آنجا چشمۂ ایست او را انگول خوانند- و در روز ہاے گرم تابستان آب آں چشمہ یخ بندد- و اگر روز خنک باشد یخ کمتر باشد- چوں یخ شہر تمام شود- یخ از آنجا آرند +

و مردم آنجا بیشتر شافعی مذہب اند و در کار دین